

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ ЧЕРВОЦА РОСА

ЮРІЙ ЗБАНАЦЬКИЙ

Червона
роса

Р о м а н

Київ
«Радянський письменник»
1981

События нового романа известного украинского советского писателя происходят на протяжении нескольких дней 1941 года, когда полесский поселок Калинов оккупировали гитлеровские захватчики.

В неравной борьбе с фашистами местный партизанский отряд сначала несет ощутимые потери, трагически гибнет его командир Андрей Качуренко. Однако народные мстители не сложили оружие.

Писатель рассказывает о героизме советских людей, о тех, кто, не склонив головы перед врагом, поднялся на нелегкую борьбу с фашистами на оккупированной территории.

Рецензенты: *В. Г. Большак, В. П. Козаченко*

Юрий Олиферович Збанацкий

КРАСНАЯ РОСА

Роман

Издательство «Радянський письменник»

(На украинском языке)

Информ. бланк № 1284

Редактор А. М. Таран. Художник І. В. Козій. Художній редактор Н. В. М'яковська. Технічний редактор Л. Д. Макарчук. Коректор Г. В. Плачинда. Здано на виробництво 30.06.81. Підписано до друку 22.09.81. БФ 19175. Формат 84×108¹/₂. Папір друкарський № 2. Звичайна нова гарнітура. Високий друк. 9,25 фіз.-друк. арк., 15,54 ум.-друк. арк., 15,54 ум. фарб.-відб., 16,82 обл.-вид. арк. Тираж 115 000 прим. Зам. 1-270. Ціна в оправі 1 крб. 30 к. «Радянський письменник», 252133, Київ-133, бульвар Лесі Українки, 20. Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе, 310057, Харків-57, Донецько-Закарпатська, 6/8.

Збанацький Ю. О.

З-41 Червона роса: Роман.— К.: Рад. письменник, 1981.— 296 с.

Події нового роману відомого українського радянського письменника відбуваються протягом кількох днів 1941 року, коли поліське селище Калинів окупували гітлерівські загарбники. У нерівній боротьбі з фашистами місцевий партизанський загін спочатку зазнав відчутних втрат, трагічно гине його командир Андрій Качуренко. Але народні месники не складають зброї.

Письменник розповідає про героїзм радянських людей, про тих, хто, не схилившись перед ворогом, піднявся на боротьбу з фашистами на окупованій території.

З 70303-128
М223(04)-81 БЗ.22.15.81. 4702590200

У2

I

Вересень календарем приписаний до осені,— вопа й заявляє на нього всі права,— та літо, не нагулявшись уволю, прагне будь-що перетягти його у свою ласкаво-теплу орбіту. Буває, що йому інколи й щастить прихопити якщо не все, то хоча б частину чужого, буває й так, що осінь навалюється нагально, підступно, і тоді вже кінець серпня починає плакати по-осінньому, дрижати вночі та ранками від туманів і заморозків.

Цьогорічний вересень видався, можна сказати, нормальний, і не літній, і не осінній, хоча, власне, на погоду тепер майже ніхто не зважав, бо не про неї йшлося. Йшлося про саме людське життя.

Кожного ранку, виходячи з дому, люд зводив очі догори, пильно вдивлявся у небо. Всі прагнули осені. А точніше — громаддя хмар, дощу, хвищі, негоди. В такий час хоч і гули в глибині небесній невідомі чужі мотори, але не пікірували з диким ревом, не скидали смертоносних бомб.

Цього року в перші дні вересня було багато сонця, теплих ночей та рапків, здавалося, що вереснева зажура ще далеко, що осінь забула про свої обов'язки. І тільки третя декада почалася по-осінньому. Вночі насупило, важкі хмари оповили землю, ранком з верхів потягло у долини густими сувоями прохолодного туману, в повітрі запахло дощем.

Дорога лежала під хмарами тиха, упокорена, заслана м'ятою-перем'ятою піщаною потертю, поля не засіяні і не

волочені, сумовито-зобиджені. Навколишній світ тривожно завмер, все чогось ждало, сумувало у важкому і перпроглядному чеканні.

— Деньок видався мов на замовлення, — опісля тривалої мовчанки сам до себе заговорив Андрій Гаврилович Качуренко.

Водій першого класу, неговіркий Павло Лисак мерзлякувато степув плечима, не одвів очей від перівної дороги і чи то у відповідь, а чи, може, й просто від удару на вибої хитнув округлим підборіддям.

— Тільки б не накрив до почі, а за піч — ого де будуть, виберуться на оперативний простір, — виповів власні думки-сподівання Качуренко.

— Доберуться, — байдуже згодився Павло Лисак.

Стара-престара півторатонка не мчала, а ледь повзла довгим-предовгим шляхом.

Андрій Гаврилович розслаблено похитувався на розтовченому сидінні. Можна було б і подрімати, бо вже не пам'яталось, коли спав, якби не ця хитавиця та гостряки пружин, що попротирали матерчату оббивку сидіння. Відправив оце в невідому дорогу останніх евакуйованих і мов гору з плечей звалив.

Що й казати, вдоволений був Качуренко: неприємна, важка операція — позаду. Тиждень тому з селища були евакуйовані ті, кому, на думку районного начальства, належало покинути рідні місця і мандрувати в світ, шукати тимчасового прихистку. Евакуювалися переважно сім'ї призваних до армії комуністів, працівників районних установ, жінки та люди похилого віку, а з ними дівчора. Десятки підвід, навантажених під небо, рушили на схід; евакуювалися не лише люди, а й колгоспна худоба, архівні матеріали, музейні експонати — та чи мало було в районі цінного, такого, що необхідно порятувати, вихопити з полум'я війни, яке, можливо, докотиться і до Калинова.

Безумовно, не всі, кому неодмінно належало евакуюватися, трапили на колеса. Були такі, що вагались: а може, й не доведеться їхати, може, станеться те, на що всі потай сподівались, може, одного дня оголосить радіо, що наші перейшли у наступ і ворог кинувся навітікача.

Дива не сталося, події розвивалися стрімко, десь поблизу гриміли бої, безугавно гупали чи то артилерія, а чи бомби, скинуті з літаків. Інформбюро постійно повідомляло про бої місцевого значення на цьому напрямку.

Учора подзвонили з області і недвозначно дали зрозуміти — всіх, кого необхідно евакуювати, треба негайно привезти на залізничну станцію, де їх мав прийняти один з ешелонів.

Серед останніх евакуйованих була й Аглая Михайлівна, дружина Качуренка. Все зволікала, не хотіла й слухати про розлуку, вичікувала, що чоловіка призове військкомат і відправить у діючу армію. Отоді вже мусила б їхати обов'язково. Військкомат про Андрія Гавриловича ніби забув, отож Аглая Михайлівна не поспішала, певно, думаючи, що, поки чоловік при ділі, доти й ніяких небезпек не існує.

Коли пізно ввечері стало відомо, що від'їзд невідворотний, вона вже не чинила опору. Байдуже, нашвидкуруч склала найпотрібніше, запитально зиркнула на чоловіка:

— Зостаєшся?

— Поки що...

— Задумав здаватися?

Вона дивилась на Андрія Гавриловича впримруж, з іронією.

Качуренко не надав значення тому поглядіві, не вловив іронії в голосі. Коротко кинув:

— У кожного своє завдання. Тобі на схід, мені...

Мало не процитував слів із популярної в ті часи пісеньки, але спохмурило осікся. Не любив він тієї пісні, не міг слухати спокійно, збурювала вона в ньому і гіркі, і сентиментальні почуття.

— Хочеш сказати, що розходимось, як у морі кораблі?

В її голосі почувся гуркіт далекого грому і прихований осуд. Вміла Аглая Михайлівна модулювати власний голос, недаремно вважалась артисткою, а як на райцентр, то й заслуженою, коли не народною.

Качуренко звик до цього й легко вгадував пастрій дружини, відповідно розгортав діалоги з нею, але в час загального приголошення й збайдужіння до дрібниць хоч і сприймав їх, але сприймав байдуже, як щось несуттєве і дріб'язкове.

— Якщо кораблі витримують всі тайфуни і шторми, то знову повертаються до своїх гаваней.

— А коли не буде потреби у поверненні?

Аглая Михайлівна примружено, сміхотливим зором пищала чоловіка. Віп упіймав той погляд і мимоволі здригнувся.

— Дивна розмова. Ніби прелюдія до сварки. Ти хочеш зі мною посваритися? Нам необхідно розлучитися, щоб вистояти, вибороти наступну зустріч.

Аглая Михайлівна глибоко зітхнула, погасила смішок в очах.

— Справді, якась нісенітниця... За плечима смерть, а я — чортзна про що. Йдеш в армію?

— Не завтра, то післязавтра...

— Ах, так. Справді, допитуюсь про такі речі, мов маленька. У вас свої таємниці, не всякому дозволено...

Він промовчав. Почувався непевно: знав своє місце, але не хотів сказати про те навіть своїй дружині. Вона ж знала його так, що легко відчувала фальш або недомовленість у кожній фразі.

На світанку вони прибули на станцію. Він міг і не супроводжувати евакуйованих, прибув лише заради неї, але не хотів про те говорити, удавав, що перш за все клопочеться єдиним — як швидше і найзручніше влаштувати на випадковий ешелон своїх підопічних. Їх було небагато — окрім Аглаї Михайлівни, дружина першого секретаря райкому, яка теж трималась до останнього, щоб не сіяти зайвої паніки в районі, було ще з двійко жінок, тих, що не мали дітей, отже, й були, як мовиться, порожняком. Разом з ними евакуювався Євграф Євграфович Давиденко, директор райклубу, чи то власник «білого» військового квитка, а чи, може, «броньований», — Качуренко тоді тим якимось зовсім не цікавився.

Станція, на яку вони прибули, — пайближча до району, одна з тих малопомітних, з двома-трьома коліями, скоріше роз'їзд, а не станція, — в ці дні була людною і гамірною. Вже не раз сюди навідувалися ворожі літаки, скидали бомби, але, на щастя, жодна з них не впала ні на колію, ні на станційні споруди. Як і завжди, красувалася на своєму місці мініатюрна вокзальна будівля, станційка, зведена ще за часів, коли спішно прокладалась залізниця з Москви на Київ та Одесу, на відкритому белебні, одинока, присоромлена, видима з усіх-усюдів.

Нині від сторонніх очей її надійно прикривали службові приміщення, густі зарості акації, рівний стрій високих та гнучких тополь, низкорих осокорів, на які кожної весни і раннього літа гострив сокиру старий і лінкуватий начальник, бо дуже вже йому набридав схожий на бавовну пух, що непрошено залітав і до кабінету, і в диспетчерську, і у вагони маршпругних поїздів. Та минали дні, пух

розвіювався, начальник заспокоювався, забував свої погрози, а осокори й далі викохувались, буяли під теплим сонцем.

Над станцією, над заваленою різним мотлохом околицею клубочився сирій рухливий туман, у небі згущувалися хмари, вони то спливали вгору, то палягали просто на землю — і тоді починало мжичити. Червопоокій з безсоння пачальник станції з виглядом старого, вихошеного з мулу сома, який саме збирався залягти в зимову сплячку, здавалось, без нагальної потреби пикав по станції, а за ним чередою сушили і цивільні, і військові. Навперербій, здійсмаючи справжній базар, його засипали запитаннями, а він уперто відмовчувався, ніби й не чув того лементу, бурчав щось у відповідь, а що саме, того не можна було дібрати.

Андрій Гаврилович і собі протовпився до пачальника, заступив йому стежку на правах давнього знайомого, ввіймав його суху, як тріска, руку, підняв угору, потряс нею, мов механічним додатком до людського тіла, по-панібратсьькому вітався.

Начальник байдуже дозволив трусити свою руку, далі спідлоба зиркнув на вітальника, і щось живе, лукаво-хитре засвітилось у його червоних з безсоння очах.

— А-а... І наше вам... Яким побитом? Вакуєтесь?

Качуренко спробував відлучити начальника, одвести в бік од набридливого гурту, хотів перекинутись словом наодинці, як це завжди робив рачіше, коли прибував у справах сюди, на тиху станцію, але нічого з того не вийшло. Навпаки, тільки-по на хвилинку спинився начальник, як уже був затиснутий у лещата, з яких, до речі, не послішав і вибиратись.

Гамір, в якому лише з окремих слів можна було почути мольбу, запитання, вимоги і погрози, посилився, перейшов у густий рев, нічого не можна було почути. Начальник все те слухав, похиливши важку голову. Не відразу прокинувся, ожив, зблиснув очицями, мов суніцями в траві, скинув угору чурбачок руки:

— Тиш-ш!

Угамувався поволі, затиx гамір. Стояли покірно, не мигаючи, дивились на червону околичку кашкета, ждали з надією.

— Тиш-ш! — повторив начальник.

І тиша стала такою, що можна було почути подзеньку-вапня молотка, яким обхідник обстукує колеса перухомих

вагонів; з вершини акації долітає сорочий стрекіт, на пероні все завмерло у напруженому чеканні.

— Тиш-ш! — ще раз, вже глухіше, мов паровик, що розтрицькав усю пару ці на що, повторює пачальник.

І тільки тоді хрипко, уривчасто і сердито, безапеляційно почав виповідати, що ешелони, на які очікують всі військові і цивільні, від сьогодні на захід не підуть. Поскаржився, що йому вже язик опух це повторювати, і наприкінці додав, що на схід вирушає той состав, який стоїть на запасному і буде поданий під посадку, коли сформується та буде перевірений згідно з інструкцією.

Натовп відповів начальникові клетотом і на очах, мов туман під поривом вітру, розсипався, всі кудись заспішили. Лише кілька військових та Качуренко ще тримали в полоні начальника, який, википівши, знову стомлено хилив голову.

— А нам як? Як нам на фронт?.. — гарячкуючи, допитувався старший лейтенант, командир підрозділу, що застряв на станції.

Начальник гостро зиркнув на нього, лукаво-хитро гмикнув.

— На фронт... Хто на фронт, хто від фронту... Бачишнали? Ото й крокуй — вперед, на захід... Там тобі й фронт. А состави не ходять... І певідомо...

Нарешті вгамувались, стиха перемовляючись, відійшли від начальника військові, зупинилися біля команди, яка купчилась під тополями, розглядаючи карту, тихо радились.

Качуренко зостався паодинці з пачальником.

— В тебе, бачу, запарка, Стратоновичу... — почав фамільярно, як у ще недавні мирні часи.

— Запарка! — важко сапнув пачальник. — Запарка! Не те слово, товаришу Качуренко! Содом! Содом з Гоморрою! Дружини, кажеш, саму відправляеш?

— З людьми, вісім осіб, Стратоновичу.

— Тепер усі поїхали б... — зауважив пачальник. — А сам чого огинаєшся? — Озирнувшись навколо, щоб не почув хто, підморгнув ніби родакові, порадив: — Стрибай на колеса, Гавриловичу, поки не пізно, і катай. Як другові, раджу.

Качуренко похолов. Лячно озирнувся, хоч і не належав до страхополохів.

— Хіба щось... хіба...

— Отож-бо і є, що хіба. Останній ешелон. Ось підійде, завантажиться, та й пошли, боже, хмар і туману... Помчить у дальню путь...

— А ти ж як, Стратоновичу?

— Велено останнім... Біжи швидше, бери своїх та веди до он отого зеленого вагона, в ньому наша залізнична братія вже розсілася, скажеш, що я велів...

— Спасибі, Стратоновичу, вік не забуду...

— Ще треба той вік прожити...

Качуренко заспішив, а начальник впіймав його сухою рукою, що стала враз теплою, чіпкою і сильною.

— Кидай усе і залазь у вагон... Бо трапиш... Вір мені — ми, залізничники, знаємо більше від вас, начальників...

Розпрощався з евакуйованими, можливо, й назавжди. По-родаківському розцілювався з жінками, які раніше були просто добре знайомими, дружинами його друзів і товаришів по роботі, поспішно стиснув руку Євграфу Євграфовичу — нічого лихого не таїв проти цього жевжика, але якось незручно було дивитись в очі молодикові, який ховався за броню а чи козиряв білим квітком. І тільки опісля того зазирнув у очі дружині. Дивився на неї ласкаво і тепло:

— Гляди ж, Глашенько. Ти знаєш — я ревпивий...

— Переживеш, — сумно осміхнувшись, сказала вона. І, як належить турботливій дружині: — Котлети — в макітерці, сметана в горщику. — І схлипувала. Не глянувши в очі, обвила шию руками, тепло, знайомо. Так і потонув у тому теплі й раюванні, а вона, як мерця, цмокнула його в лоба, вирвалася з обіймів. — Бережися... Ти потрібний...

Вчулись у останніх словах іронічні потки, здалося йому: ображена за щось на нього дружина.

II

Нарешті ешелон розтанув у далині, в тумані, зануривсь у зчорнілий простір. За кілька хвилин геть розсіялись люди, спорожніли стапційні закапелки, лише хтось кричав у неслухняний телефон, виповзли з кущів та бур'яну бездомні пси, ревізували всі куточки й закутки, починали між собою грзню.

З важким серцем повертався зі стапції в селище Андрій Гаврилович. Знайома до кожного пагорба та вибалка, до кожного дерева і кущика дорога, долапа пим за довгі роки

всіма видами транспорту, а переважно райвиконкомівською «емкою», здавалася чомусь незнайомою і навіть чужою. Згідно з мобілізаційним планом, як «емки», так і всі інші автомашини й трактори районних організацій передані в розпорядження діючої армії. Одна-сдина півторатонка на весь район, на якій оце зараз він і їхав, збереглася завдяки енергії і винахідливості райвиконкомівського водія Павла Лисака.

Любив Качуренко свого водія, тому й просив, щоб зостався хлопець при ньому: біографія як чисте скельце, енергійний, винахідливий, безвідмовний, за всі роки їхньої спільної роботи не було такого випадку, щоб Павло Лисак не виконав якогось доручення.

Пішла «емка» на потреби фронту, пожурився трохи Павло, а там прийшов до «господаря», хитро зиркнув слідлоба.

— То як будемо? Пішки чи на колесах?

— Пішечки, без коліс, Павле, доведеться звикати, — бадьорився голова райвиконкому, знаючи, що тим не розважить свого водія.

— А коли за теорією товариша Білопенка?

Андрій Гаврилович відразу і не збагнув, до чого тут теорія секретаря райкому по пропаганді і агітації Романа Яремовича Білоненка.

— Віп що каже? Агітація мусить бути бойовою, та ще й наступальною... Правильно? — мружився Лисак.

— Ну, бойовою... наступальною, а далі?

— А коли перевести на практичну погу, то в МТС валяється старий брухт у вигляді списаної півторатонки...

Качурепко лише степенув плечима.

І «зібрав» Лисак Павло колеса. Настягував хтозна й звідки старих поіржавлених деталей, відмив усе й відшліфував, припасував детальку до деталі, залив бак бензином, і півторатонка, піде і піким не зареєстрована, не підвладна найсуворішому мобілізаційному плану райвоєнкома, діловито снувала по району.

Як піколи, прийшлася до діла ця скрипуча, пирхаюча, але, на диво, витривала тарабайка. Андрій Гаврилович, забувши про зручну, хоча й тіснувату «емку», притерпівся до вантажної колимаги, ніби усе життя їздив у ній, гнувсь на засмальцьованому, з випнутими ребрами пружини сидінні.

Зараз машина пирхала, гурчала, тряслася, наче у пропасниці, а Качуренко думав про недавню розлуку з дру-

жиною. Чому вона так холодно повелася? А втім, хто розпізнає жіночу натуру, може, саме так і слід розставатись, може, запрагнулося їй зіграти таку роль, адже ж природна артистка, улюблениця калинівської публіки, лауреат не однієї з обласних олімпіад.

Непомітно косує Андрій Гаврилович на водія. Лисак сидить твердо, впевнено, мов імператор на троні. Густа чуприна, сіра від пилюки, важко палягас на вузького лоба, з-під крутих надбрівних дуг, густо зарослих кошлатим волоссям, не моргаючи, зирять вперед холодні, сірі, як у кішки, очі, губи тонкі, міцно склеплені, на підборідді блищить в'юнка поросль, погано викорчовує її хазяїн, вуса та бороду ще сяк-так виполує, а на шию не звертає уваги. Щось медведкувате, дике проглядається у вайлуватому Лисаківі. І, можливо, це подобається Качуренкові, посвідчує про неабияку силу і потенційні можливості водія.

— Поїхала наша мати, — розчулюється пасажир.

— Поїхала... — розмикає без ентузіазму губи Лисак.

Качуренко посміхасться в душі — не любить Павло жінок, вже не первісток, а ходить у парубках, з Аглаєю Михайлівною так вони і не знайшли спільної мови, все кидав на неї недобрим оком, може, тому, що й вона не сприймала його глибоко замасковані чи то дикість, чи звичайше хамство.

— Як то їй там буде... — мовив Качуренко.

— А як? — раптом найжився Лисак. — Не пропаде. Не дадуть скучати. В усякому разі, не переживе того, що пам з вами доведеться...

— То так, — зітхнув Качуренко. — Нам доведеться... Ти, Павле, все-таки молодець.

— Молодці за машиною бігають...

— Молодець, що не одружився. Спокійна душа.

Лисак кидає на Качуренка глузливий погляд, радить

— Ви теж не дуже побивайтесь.

— Це ж чому?

— За вами хай побиваються... Знаємо їх...

Качуренкові раптом стає весело.

— Сердитий ти на рід жіночий. Чого б?

— Знали б ви їх, то не дуже б захоплювались.

— На щось натякаєш?

Лисак міцно зашпилює губи. Вагається — казати чи промовчати.

— Моє діло теляче, — видавлює нарешті. — Діти батькам не судді.

У цих словах прозвучало вже щось загадкове. Качуренко суворо поглянув на водія.

— Що тим хочеш сказати?

— А пічого. Виправдую свою холостуху — тільки й усього.

Дорогу переходила війська частина. Може, хто і не помітив би, але досвідчений Качуренко зразу побачив — з боку виходила частина, голодна, стомлена і сердита. Висунувся з кабіни, а тут уже і капітан приступає. Козирнув недбало, очі гострі, на обличчі сердита рішучість, невблаганність.

— Документи!

Качуренко дістав неквапом своє посвідчення. Капітан уважно роздивився, звірив фото з оригіналом.

— Супутник?

— Водій виконкому.

— Чому не в армії?

— Має особливе завдання.

— Ясно.

По-господарському тупав капітан навколо машини, а тут уже й інші офіцери надходили, майор у пенсне і з відзнакою військового лікаря відразу ж загорівся:

— На ловця і звір...

Капітан гостро зиркнув на Качуренка.

— Що ж, товаришу голова, хоч як прикро, але доведеться...

Павло Лисак вже збагнув, до чого воно хилиться, стояв збоку, нахабкувато шкiрився.

— Але ж машина не підлягає реєстрації... — сказав Качуренко.

— Війна все списує, шановний! — вигукнув майор-медик. — У нас он скільки поранених, треба хоч важких урятувати.

Дорогою їхали звичайні селянські підводи. Явно мобілізовані, бо поганяли ксней не колгоспні погоничі, а солдати, на возах сиділи і лежали бинтовані-перебинтовані вояки. Глянув на них Андрій Гаврилович, і мову йому відібрало, де вже тут перечити. Жаль тільки, що додому далеченько, вже надвечір'я сунеться, а ще кілометрів двадцять попереду. А вдома ждуть...

— Ну що ж, — сказав він. — Коли таке діло... Передавай, Павле, тарабайку.

Павло Лисак не заперечував. Він ніколи і нікому із старших не заперечував. Тільки ще загадковіше шкiрився.

— Хай беруть. Не далеко заїдуть. Кому передавати?

Хтось з офіцерів наказав: хай усі, хто вмів крутити бублика, покинуть колону та з'являться до капітана.

Відразу ж знайшовся якийсь водій, рішуче приступив до машини, заглянув під капот, узяв ключі з Павлових рук. Вмостився на сидінні, почав заводити. Крутив-крутив — машина мертва. Підійшло ще кілька знавців водійської справи — нікому Лисаків драндулет не підкорився.

— Доведеться позичати вашого водія,— мовив капітан.

— Але ж він не приписаний до вашого підрозділу,— заперечив Качуренко.

— Підвезе до ближнього евакогоспіталю, і відпустимо.

Качуренко не знайшовся, що відповісти, зиркнув на Павла.

— Їрунда все це! — вибухнув Лисак. — Ви гляньте в бак. Там пального на п'ять кілометрів.

Махнули нарешті і капітан, і майор на випадковий транспорт рукою, подалися вслід за розтягнутою колоною — вона вже заходила у надвечірню сутінь, танула в польових вибалках.

Хвилині з десять Качуренко і Лисак мовчки курили й дивились услід колоні. Стороною пройшли стомлені бійці, пропливли підводи з пораненими. Ясно було — виходили бійці з важких боїв. Але чому виходили, чому не стояли на рубежі? Не здогадався розпитати в капітана. Але чи він сказав би правду?

— То що робитимемо? — звів очі на водія.

— Поїдемо потихеньку.

Звично зігнувся на сидінні, щось крутив, щось підгвинтив, кулаком стукнув по щитку, велів Качуренкові потримати в певному положенні важіль, а сам схопив металеву корбу, вставив у гніздо, з силою крутопнув, раз, вдруге, вп'яте, вдесьяте, аж поки пирхнуло, загарчало, машину огорнуло димом і мотор запрацював. За хвилину вони хиталися на вибоїстій дорозі.

— Мудрагелі,— іронізував Лисак,— знавці техпіки! Та ще не знайшлося в світі такого водія, який перехитрував би Павла Лисака.

— Як же вона тебе слухається? — подивувався Андрій Гаврилович.

— А все тут напругу. Все геніальне — простецьке, так, здається, в учених книгах пишуть.

— Чому ж не показав?

— Кому? Тим?

— А пального вистачить додому дотягнути?

— Вистачить. Землю по екватору можна об'їхати, коли з головою...

Вже до самого району вони не обмовилися й словом. Якось непомітно, але рантowo впав вечір, фари не працювали. Павло вів машину обережно. Качуренко роздумував: а чи достойно вони повелися? Безумовно, Павло Лисак знав своє — рятувати машину, яка була вкрай потрібною для їхнього діла. Це все так. Але ж поранені... Ворушилась у грудях чорна неприязнь і до Павла, і до самого себе.

III

На Калинів наповзала громовиця.

Перед самим заходом сонця трохи було прояснилося, вузька смужка неба, схожа на велетенську шаблю, поступово піби нагрівалася у невидимому горні, з сіро-зеленавої ставала голубуватою, потім зарожевіла, зачервонилася і запалала вогнисто. Але одразу ж і зчорніла, померкла, загорнулася в теміль, перетворившись у вітер, у бурю, яка оскаженіло рипула із-за горизонту на причасне в тривозі селище.

— Буде гроза, — байдуже, але статечно сказав районний прокурор Ісидор Зотович, який мав красномовне прізвище Голова. Стояв біля вікна, затуляючи добру його половину широкою спиною.

Показну статуру подарувала природа Голові — був високий, широкоплечий, круглоголовий, майже безшійй. Рукки мав короткі, але такі мускуляві, що, казали люди, трьома пальцями гвіздок згинав у кільце. Вдягався невипукано, по-спартанському, відповідно до тогочасної моди: на плечах просторий сукняний френч з великими накладними кишенями по боках і на грудях, з цупким стоячим коміром, навмисне вузьким, щоб надати видимості, піби в прокурора теж, як і у всіх звичайних людей, є шия; штани широкі від розкрилля і донизу рівні, трубою, тому ніколи на колінах не з'являлися пухирі, а на підколінні гармошка; на ноги щоденно — і то незалежно від погоди а чи пори року — пацуплював Ісидор Зотович масивні, з вичищеної шкіри бугая-трилітка чоботи з рівними халявами і закаблукками, надійно окутими сталлю підків. Величпим і унікальним виглядав прокурор Голова, а ще коли зважити на вираз його обличчя, видно ж таки не природний, а при-

браний, то можна відразу здогадатися, чому з Ісидором Зотовичем не дуже полюбляли розмовляти чи стрічатися деякі люди.

Новітими про наступ грози, прокурор повернувся до присутніх обличчям. Присутні мовчазно тулилися, де хто міг, — на стільцях та дивані, мовчки дивлячись на силует прокурорської голови, яка перівним квадратом темпіла на фоні палахкотючого неба. Непривітна, похмура оселя, в якій зібралось чимало людей, ще недавно була кабінетом голови районного виконавчого комітету Андрія Гавриловича Качуренка. Ще день-два тому ввечері кабінет яскраво освітлювався триріжковою люстрою. Тепер важко було назвати цю, стиспену з усіх боків, незважаючи на теплий блідо-голубий колір стіп, холодну склепипу, кабінетом керівника районного масштабу. Замість електроламп горіла свічка на робочому столі, який уже стояв не там, де годилося, а був відсунутий під стіну, лежали на ньому вже не ділові папери, а безладно громадився різноманітний посуд, замаццпі тарілки впереміж з гранованими склянками, на пожмаканих газетах височіли купки ламаного хліба, недоїдених помідорів, яблук та груш.

— Йде гроза... — мабуть подумавши, що його не почули, повторив Голова.

Як і належало, на слово прокурора відгукнувся колега і соратник по ділах службових районний суддя Клим Степанович Комар.

— Ох, іде-іде, — підтвердив дзвінкою фістолою, так, піби вносив присуд у складній і неприємній кримінальній справі. — Буде і вогню, буде й грому.

Клим Степанович — повна протилежність Ісидорові Зотовичу. Вони майже однолітки, вже підтоптані обидва, висушені і виквашені своєю нелегкою діяльністю, яка змушувала щоденно, хоч піби й безсторонньо, але переживати чуже горе й чужі болі. Комар був довгорукий і довгошій, обличчя мав чисте і сухе, живі очі так і бризкали увсібіч то лукавим сміхом, то суворою докірливістю. Тільки що вбирився якось недбало, одяг добирив за принципом — аби наліз, прасувати його, видно, було нікому, тож він завжди на ньому чудернацько стовбурчився, пагадував у ньому Комар задерикуватого розпушеного горобця, що войовничо пострибує та цвіріпчить серед зосередженого гурту. Клим Степанович шкутильгав на ліву, а тому не ходив, а якось кумедно пострибував.

У найтемнішому закутку допивала чай — каламутну прохолодну рідину без цукру, з единою карамелькою, шапована і знана не лише в Калинові та селах району, Докія Русланівна, малопомітна жіпка, що вже вступала в бабусин вік, зовпі дуже мила і м'яка людина з страшнючим прізвищем, успадкованим, правда, не від батьків, а прийнятим від чоловіка, директора районного банку товариша Вовкодава. Сам директор щеодавно разом із своїми скарбами та групою службовців евакуювався, а Явдоху свою, дещо метушливу і безпорадну, мусив лишити на волю стихії. Точніше, в силу важких і складних обставин сама Докія Русланівна рішуче повеліла своєму Вовкодавові, оскільки був за неї старший і вважався не військовозобов'язаним, а до того ще й хворим на серце, їхати в тил, а сама, як більшовичка ще з дореволюційним партійним стажем, добровільно зосталась в Калинові. Як і всі присутні тут — була готова до всього. Так само, як і інші, жила надією — а може, й обійдеться, може, й трапиться диво.

Євдокія Русланівна тихо поставила на стіл склянку недопитого чаю, звелася на тоненькі ніжки і куріркою проциботіла до вікна. Вирядилась ця уславлена ще в громадянську війну підпільниця незвично. Густозбірчаста спідниця, безрукава корсетка, з пишними складками, вишивана хрестиком з селянського полотна широкорукава сорочка, темна хустка зашнута на підборідді й разок намиста на шиї так змінили її, що годі було впізнати завжди вишукано зодягнену, упевнену в собі Євдокію Русланівну, завідууючу районним парткабінетом.

Застигла біля вікна, припала чолом до запітнілої шибки.

— Справді насуває,— потвердила.

Тільки двоє зігнулись перухомо пад шаховою дошкою: Агафон Кирилович Жежеря — районний уповноважений по заготівлях, та Нил Силович Трутень — завідувач ощадної каси, знавець фінансових таємниць. Вони, мов два волки в супрязі, нерозлучні. Доля звела їх в одному будинку, серця обох едпала любов до хитромудрої гри. Зовнішньо шахісти були подібні один до одного, можна було і взагалі цих округленьких, мовчазних, круглолицих і веселооких хлопців вважати ріднею, коли б ще кольором волосся були однакові. А так, приглянешся пильніше — ні, рудий Жежеря з чорп'явим Трутнем ніяк не можуть бути навіть троюрідними. Якщо їх щось і споріднювало, то хіба що шахи. Кожного вихідного, коли райком не відряджав їх

спішно на села,— а таке бувало частенько,— всідались вони спозарання біля свого жилкоопівського, обшарпаного всіма вітрами дому і, схилившись над шахівницею, діловито нагаляли на лоби зморшки. Думали і мудрували, пастирно шукали ходів, достойних самого Капабланки. І час від часу, опісля чергового ходу, незалежно якого, вдалого чи бездарного, геніального чи найпростішого, багатозначно, їдко, саркастично, дошкульно кидалось:

— Ага, ти отак. Ти, значить, іспанським... Думаєш, що ти Альохін, що так мене і злякав? А ми ось завернемо сюди — і з твого іспанського зостається один турецький шшик... Нас, брат, мудрьоними ходами не залякаєш.

— Не залякаєш і нас... На твої альохінський ми по Ейве...

— Грати так, як грає Ейве, кожний дурень зуміє...

Це патяк на те, що недавно у грі велетів шахового мистецтва Ейве, не набравши жодного очка, посів у турнірі останнє місце.

І зараз Агафон Кирилович з Нилом Силівичем теж пікірувались, але тихцем і не дуже їдко. В них саме склалась напружена і критична ситуація на дошці, при якій, мов токуючі тетеруки, забували про все. Та навіть вони прокинулися на хвилину, зиркнули тривожно на Докію Русланівну — видно, намагалися збагнути, про яку грозу йшлося, справжню а чи оту... найсправжнішу.

В просторій напівтемній кімнаті, ледь освітленій палахкотючим пломенем єдиної свічки, зібрались люди різного віку, різних характерів, уподобань та інтересів, дуже добре знали один одного, більшість з них роками працювали поруч, щоденно спілкувалися, чи то в справах службових, а чи й особистих, звертались одне до одного запросто, тепер же, в час важкого всенародного горя, стали ще ближчими і дорожчими одне одному, еднались в одну сім'ю, і зріднила їх одна відповідальна та ризикована справа, об'єдпувала непроглядна майбутність.

Поруч з Докією Русланівною тихо сопів Васько Ткачик, двадцятилітній секретар райкому комсомолу, чубатий, рожевощокий. До нього довірливо тягнулась фельдшер Зіночка Білокор, ровесниця Ванькова, схожа на білокору берізку, світила великими спіними очима, пильно придивлялась до всього, що її оточувало. Зіночка лише другий рік трудилась у районній поліклініці, майже всіх присутніх знала особисто, спілкувалася з більшістю, подаючи при потребі посильну медичну допомогу, але найбільше

прикипіло її серце до Ванька, бо ж комсомольці завжди одна сім'я, а обом разом горнулися до всезнаючої і ласкавої Вовкодав, тримались, як малі діти рідної матері.

— Суне, видно й сліпому...— потвердив висновок прокурора і керівник Заготльону Станіслав Іванович Зорик, тонкий знавець не лише волокна, а й усякої справи, чоловік суворий на вигляд, складений так неодоладно, що і в його постаті, і на обличчі годі було шукати якоїсь принади. Глянеш на людину, все в неї ніби на місці, а приглянешся пильніше, все розповзається, творячи на людському обличчі таку безладь, на яку й дивитись не хочеться. Тільки й заготовляти, тільки й вимочувати та микати льон з таким портретом Зорикові! Видно, через ту невідповідність та асиметричне розташування очей, поса й рота, лоба, бороди та шиї, через відсутність чуприни та бравой статури так і проживав Станіслав Іванович парубком, але тим не журився, бо був першокласним працівником, тонким знавцем і безвідмовним виконавцем будь-якої справи.

Тож, вловивши авторитетне слово Зорика, навіть Жежера та Трутень облишили гру та підійшли до вікон.

Усі дивились, не кліпаючи, у темні просвіти вікон, пильнували чорну, як сажа, ніч, ловили далекі малинові спалахи й не знали — сумувати чи радіти. Може, й справді у тих спалахах гинув ворог, відступав, утікав у чорну безвість, а може, навпаки — тихо і скрадливо підступав до Калинова.

— Справді, гроза...— потвердив хтось сам до себе.

— Отож, бач, і німецькі громи замовкли...— навіть весело протягнув Сава Дмитрович Вітрогон, чоловік, який звик і не до таких гроз та завірюх, бо багато років працював у лісі, садив і пиляв дерева, замордувався лісозаготівлями і лісовивозками, був так збасаманений за зволікання, затягування, недовиконання місячних, кварталних і річних планів доганами, що коли б вони писалися не на папері, а на спині, то й місця живого б не знайшлося на людині.

Враз мов прорвало греблю а чи, може, гроза розщедрилась нарешті на зливу, заговорили всі присутні весело, хоч і нервово; нервування вже міцно ужилося серед повсякденності людей.

— А й справді, замовкли...

— Здається, ще з обідньої пори...

— Схоже, що спинили їх...

— Позиція у наших вигідпа... Я прикидав на карті...

Не змовляючись, вп'ялися очима в почальника районної міліції Луку Лукича Кобозева, людину, яка завжди була на виду, бо ж красувалась у такій формі, у такому капкеті, перед яким мимоволі виструпунився. І хоч у тебе за душею й патяку немає на будь-яку випу, але капоспа твоя душа, видно, в силу своїх необмежених можливостей, з переляку, що може встругнути щось недоладне, посуветься-посуветься та ляклива душечка донизу та й затиспеться у самі п'яти. Тільки сьогодні побачили калинівці Луку Лукича не почальником міліції, а звичайною людиною і ледь впізнали його. Сидів тихенько у куточку, замаскувавшись у цивільний, видно, позичений і вже пошений костюм, пильно розглядав хромові черевики і мав навіть траурний вигляд.

Коли він заговорив про карту та про вигідну позицію, його відразу ж оточили з усіх боків, відчувши в ньому воєнного спеца, навіть стратега.

— Ну, ну, Луко Лукичу, пояснить...

Лука Лукич вже готовий був відповідати, розгорнути, як це він умів і любив, цілу теорію, повну передбачень та гіпотез, але питання про те, де ж вона, та позиція, де той рубіж, на якому зупинились наші війська і зупинили знахабнілого ворога, загнало калинівського стратега в глухий кут, і він завагався:

— Ну. де ж? Гадаю, на Дніпрі... Водний рубіж...

В мертвій тиші, мов у ваті, потонули слова. Далекий-далекий грім з палахкотючою блискавкою чи то ствердив, чи заперечив сказане. Присутні не вдовольнилися аж падо загальним поясненням, вони й самі так вважали: широководий Дніпро — неприступний для ворога рубіж, обнадійлива заслона.

— Ну а чутки... чутки... Що ви про них скажете?

— Які чутки? — насторожився начміл.

По місту уперто повзли чутки про те, що ворог нібито перехопився через Дніпро і вже сягнув Десни та й навіть через Десну перестрибнув.

— Про які чутки мова? — суворо перепитав Кобозев.

— Про прорив... На Дніпрі, що нібито... — рішуче озвався Агафон Кирилович Жежеря, бо відзначався чи то необачною сміливістю, а чи неприхованим глупством. Не раз йому перепало за свою наївну відвертість, але обходилося якомсь, бо дуже вже добре знали в Калинові простакуватого уповнізага — що в голові, те й на язиці.

Лука Лукич не заперечив і не звинуватив Жежерю в поразництві, а павпаки, авторитетно ствердив, що так воно і є, що ворог необачно, не спитавши броду, поліз у воду, трапив з дурної голови у пастку, з усіма своїми танками та самохідками заповз в ущелину між Дніпром та Десною, і в наших тепер уже небагато діла — замкнути ту пастку, та й лущувати його до переможного кінця.

— Що правда, то правда! — вигукнув Станіслав Іванович Зорик.— І як я сам до того не додумався? Тож чули, як і вчора, і позавчора гатила наша артилерія? І авіація німецька не налітала...

Ворожі літаки з'явилися над Калиновом уже в перші дні війни. Спочатку, почувши характерний уривчастий рев чужих моторів, все живе завмирало і зачаювалось, а потім якось при звичаїлися, не зважали на них, певно, тільки тому, що й літунам, видно, поки що не було діла до Калинова. Він лежав непорушно на зеленому килимі лісів, луків та полів, а літаки плавали у безмежжі, десь там, угорі. Тільки три дні тому, раптово і неждано, один шуліка націлився оком на тихо сумирний Калинів. Не побачив тут ніяких важливих воєнних об'єктів, не марширувала його вулицями піхота, не сунули валки примаскованих жовтіючим клеченням осені машин, натомість завважив на околиці містечка якусь дивну і сумну процесію та й вирішив хижо поглумитися над людським горем.

У післяобідню пору прощався Калинів з учителем співу в середній школі. Виповнилось Аристархові Савелійовичу рівно вісімдесят, наспівався за своє життя чоловік доноскохочу, тож у день своїх іменин нібито сказав: треба й совість мати, тепер, коли обривається стільки молодих життів, чи варто йому, служителеві мистецтва, яке замовкає перед ревом гармат, перебувати на цьому несходимому, але такому несправедливому світі? Близькі подумали, що старий учитель пожартував, а він узяв та й дотримав слова.

На похорон, не зважаючи на грізний час, зібрались і старе й мале, знали-бо Аристарха Савелійовича всі — у молоді роки виспівався чоловік на дяка, видресировав ще в часи «царя-визволителя» при калинівській церкві такий хор, що коли з тим «визволителем» покінчили, то жалобний спів калинівських хористів прозвучав так молодо і патхненно, що на ні в чому певного регента звернуло увагу жандармське управління. Наспівався він у церковному хорі, намахався тонюсінкою, як копійчана свічечка, паличкою, а певдовзі після революції одним з перших

оголосив — і принародно, і в пресі,— що більше не може співати старому світові, добровільно відмовився від сану та за прикладом Стеценка і Леонтовича поніс пову пісню в народ.

Во славу революції і народові заgrimіли відтоді пісні у Калинові, співали їх школярі і в класах, і в знаменитому дитячому хорі, і якось швидко забулося, що Аристарх Савелійович годуванець попівського роду, виучень релігійної бурси, в минулому регент церковного хору.

Журилися калинівці, йдучи за домовиною Аристарха Савелійовича, що повільно пливла на людських руках, упівголоса переказували одне одному про його дивовижну смерть, гідну життя святих.

Воропячою зграєю пливли у високості далекі літаки. На них уже не зважали. Тож ніхто й не помітив, звідкіля вишугнув цей хрестатий злодій, чи він відколовся від тієї зграї та підкрався зненацька, чи він був одинокий заблуканець, а тільки враз пронісся чорною смертю над кладовищем, сіконув кулями і пішов на розворот. На якусь невловну мить завмер натовп, а потім сипоцули люди вусібіч, трошили куці й деревця, звалювали старі підгнилі хрести, дерлися на огорожу, калічилися, розбігались вуличками на чужі подвір'я й городи. І тільки невтомний співун Аристарх Савелійович мовби заплющив на те очі, спав вічним сном, байдужий і до реву чужого літака, і до гвалту та галасу живих і стогону поранених, що корчилися між могилок, байдужий навіть до тих, кого смерть наздогнала прямо тут, біля його холодної оселі.

Прощмигнув і вдруге чужинець над кладовищем, знову кулетметною чергою полоснув, а на завершення ще й бомби скинув — одна впала на кладовище, друга розірвалася на городі, біля халупки сторожа, але цього разу вже нікого не ушкодило — люди були далеко.

Аристарх Савелійович до самого вечора покоївся на даво-по забутому горбку чиєсь могили і тільки у присмерку був відданий землі, ліг у неї не одинцем, а разом з тими, хто перший у Калинові упав від ворожих куль. Кількох важкопоранених поклали в лікарню, а решту рознесли по домівках.

...Після кількахвилинної мовчанки, викликаної важким спогадом, присутні знову приступили до обговорення життєво-репетної проблеми.

— Що зайве гадати — погнали їх у три шия, поганціві! — з комсомольським запалом вигукував Ванько Ткачик.

Зіночка Білокор від захоплення заплескала в долоньки, але її ніхто не підтримав і овації не вийшло.

Тоді, мов стара і мудра черепаха із казки, озвалась Євдокія Русланівна.

— Стратеги! Полководці... Все у вас швидко вирішується, в один мепт повертаєте події в бажаному напрямку.

Коли б ці слова вимовив зараз хтось іпший, то на нього зашикали б, звинуватили у поразницьких пастроях, але старій більшовичці, калинівському теоретикові, палкому проагаандистові й агітаторові піхто не посмів заперечити. Ще юнкою, і за петлюрівщини, і за денікінщини, пройшла вона підпілля, що таке війна, знала дуже добре, не теоретиком була в тому ділі, а практиком. Хіба що перший секретар райкому товариш Біловол міг би з нею гідно по дискутувати, але він тижнів зо два тому був закликаний до армії, та ще, може, Андрій Гаврилович Качуренко, який так невчасно повіз на станцію евакуйованих і десь забарився.

І все ж дискусія мала зав'язатися. Лука Лукич вже навіть кинув якусь оптимістичну фразу, коли двері відчинилися і зайшов Роман Яремович Білоненко, секретар райкому партії, а за ним, мов прив'язаний, проскочив учитель історії Юлій Юлійович Лап, прозваний підступними школярами Гаєм Юлієм Цезарем. За ними ледве просунувся крізь пройму дверей завідувач райспоживспілки Семен Михайлович Раєв, круглий, наче м'яч, веселий, як саме весілля, і, як крамниця в мирний час товарами, переповнений душевною добротою і щедрістю. Цупко тримаючи обома руками невміло виплетену верейку, Раєв піс громаді харчі: шинку і ковбаси, банки з консервами, пакунки з печивом, півголівки сиру, цукор грудням, а зверху буханці чорного хліба.

— Агей, громадо, чи не потухли ви тут з голоду? — весело перебив усі голоси Семен Михайлович та з шумом опустив на керівний стіл Андрія Гавриловича свою ношу.

Ніхто з присутніх, — чи не були голодні, а чи забули вже й про їжу, — не глянув не те що на верейку, а навіть на самого Семена Михайловича, і він осікся, замовк. Очі всіх були спрямовані на секретаря райкому.

Роман Яремович не поспішав... Трохи розгублено крізь аж надто опуклі скельця окулярів ковзнув поглядом по припшклому гуртові, мружився ніби вишувато, а від нього мовчки й терпляче ждали слова, бо ж повернувся з поштового відділення, де біля зашімілого телефону постійно

вартував хтось із телефоністів, сподіваючись, що телефон той якоїсь миті все-таки оживе і можна буде хоча б щось дізнатися про останні події...

— Мовчить...— сумним голосом повідомив Білопенко.

Легкий шум чи то від невдоволення, чи од відчаю прошестів у кімнаті.

— На мертвій точці,— додав Юлій Юлійович.

За вікном спалахнула яскрава малипова заграва, її сприйняли за світло від автомашини, падто після того, як Ткачик вигукнув:

— Ну, парешті! Андрій Гаврилович! Іде!

Всі припали до вікон, але відразу ж і відступили, бо начміл Кобозев авторитетно заперечив той здогад, оскільки знав усе про Лисакову машину. Його владі був підпорядкований у районі весь транспорт, тож знав, що фари на сліх склепаної полуторки були сліжими.

Вслід за спалахом над Калиновом прогуркотіло глухо, анемічно, як це найчастіше й буває під час грози у вересні. Але, на подив, саме з цієї малапки і вихиталася Лисакова півторатонка.

Мов освіжаючий вітерець повіяв у кімнаті, всі щиро зраділи Качуренкові, потяглись до нього, навіть не почувли, як за вікном загуляла осіпня злива.

Невдовзі, вслід за Качуренком, зайшов і Павло Лисак. Мовчки обтрушував з кашкета сріблясті краплини, допитливо оглядав присутніх, ніби прицілювався: вмістяться чи не вмістяться вони у розхитаний кузов його слабосилої півторатонки. І мовчазливо супився, може, стривожений тим, що людей набралось більше, ніж могла взяти його реанімована машина. Прилаштувався в закутку біля дверей, щоб не турбувати присутніх,— чи то скромним, а чи вишколеним був водій у голови виконкому.

Голова райвiku це сказав і слова присутнім, хоч ті дивились на нього очікувальпо, зупинив погляд саме на водієві й голосно запитав:

— Машина на ходу?

— Масло пробиває...

— Доливайте,— суворо мовив Качуренко, і Лисак відразу ж нацупив на кучмату голову кашкета, зник за дверима.

Присутні важко мовчали, слова, звернені до водія, означали — вирішальний час настав.

Мовчки кинувши на стілець плаща, Качуренко підійшов до столу, прискіпливо оглянув усе, що лежало на ньому,

мерзлякувато потер долоні і, зблиснувши зголоділими очима, спритно схопив гострого мисливського ножа, відбатував шматок шинки, просто руками відірвав від паляниці окраєць. Усі, прослідкувавши за кожним його рухом, відразу здогадалися, що сьогодні Качуренко ще не мав і ріски в роті.

Жадібно, не розжовуючи, Качуренко ковтав шматки, а секретар райкому Білоненко голосом рівним, навіть трохи стандартним і казенним, як це часто бувало на засіданнях бюро райкому, доповідав про те, що Калнишів на даний момент загорнувся в повний морок, позбавлений телефонного та будь-якого іншого зв'язку, без електроосвітлення, без тепла і надії, спустілий і тихий, хоч його, окрім мобілізованих та евакуйованих, ніхто й не покинув — наляканий невідомістю люд затаївся в своїх закапелках, завмер.

Качуренко слухав чи й не слухав, очей не підводив, ні на кого не дивився, схоже було, що або він все те знає, або ж вражений так, що не знаходить слів.

Наситився швидко, недоїдені шматки хліба і м'яса недбало кинув на зелене забруднене сукно, те саме, яким він колись так дорожив і вимагав від прибиральниць витирати його розведеним нашатирем, пожадливо, прямо з горлечка пляшки посмоктав не то мінеральної, не то звичайної водички, рубом руки витер повні, зашерхлі від вітру губи.

— Всі? — хрипувато перепитав, хоч і бачив, що тут усі.

Секретар райкому вже хотів мовити слово, але його випередив прискіпливий і нетерплячий заготівельник Жежеря:

— Може б, усе-таки нам нарешті пояснили обстановку і наше становище, хлопці?

Качуренко владно підняв руку. То був жест суворого учителя, що вгамовує непокірну школярню.

— Спокійно, товариші! Обстановку пояснювати немає потреби...

— Але ж замовкло... І літаки притихли... — песміливо пропищав фальцетом з-за плечей суддя Комар.

— Становище наше, товариші, прояснилося до кінця, — не зваживши на Комарові слова, вів далі Качуренко. Помовчавши хвилину, ніби милуючись враженням від власних слів, непомітно підтягнувся, виструнчивсь та тоном наказу: — Слухати мою команду. Струнко!

І всі, хто як умів, виструнчилися.

— Слухати перший бойовий наказ: згідно з рішенням бюро райкому та обкому партії наш партизанський загін оголошую діючим.

Тепер уже хто і не вмів а чи забув, як треба стояти у бойовому строю, мимоволі виструнчивсь і завмер на місці.

— Командувати загоном доручено мені. Комісаром призначено товариша Білопенка. З цієї хвилини ми бойова одиниця. Запитання є?

Запитань не було. Присутні до цього були готові давно, адже всі вони добровільно згодились зостатись у ворожому тилу. Єдине, що їх до цього часу розслаблювало,— надія на те, що ворожа нога не сягне до Калинова. Всі сумніви, всі потаємні надії тепер розвіялись, як останній передранковий сон. Запитувати не було про що.

— Тоді вільно! — зовсім не по-військовому повелів командир, але ошелешені несподіванкою партизани ще якийсь час пімували.

— Збирайтесь і — по конях! — жартом приправив свій голос командир.

Заметушилися, заговорили, закашляли, загупали, складаючи і перекладаючи якісь торбини та сумки, дзвеніли зброєю, хтось уже й сердився, хтось комусь дорікав, і не відразу помітили, що в кімнаті з'явилася стороння людина.

— Ванько! — продзвенів дівочий голос, але оскільки він був схожий на голос Зіпочки Білокор, то й подумалось кожному, що саме вона кличе комсомольського секретаря.

— Товаришу Ткачик!

Проте Зіпочка була поруч з Ваньком, а голос долітав від дверей, отож прокурор Голова перший побачив сторонню людину і звернув на те Ткачикову увагу. Ванько негайно пробрався до виходу і стрівся очима з сусідською вітрогонкою Килиною, знапою у світі під багатозначним псевдо Кармен.

— Іванку,— прошепотіла вона, сумним зором обіймаючи Ткачика,— швидше в лікарню...

— Що сталося? — стрепенувся і сполотнів Ткачик.

— Мама...— конвульсійно ковтнула слину.

— Йй гірше?

— Вона... вона...

І зникла за дверима.

Ткачик машинально підніс тремтячу руку, пригладив непокірне волосся. Підступив до Качуренка, забелькотів.

— Там той... Мати... в лікарні... Медсестра... кличе...

Качуренко задумливо дивився на хлопця. В селищі були приголомшені розстрілом калишівчач із літака. Кілька поранених вже померли за минулі дні. А це і до Ткачикової матері дійшла черга...

— Що ж... біжи. Я поки що буду тут, вранці зустрінємось.

Ткачик мовчки схопив гвинтівку і вибіг з кімнати.

Невдовзі кімната спорожніла. Крізь прочинене вікно було чути, як сперечались, перемовлялись біля півторатопки новоявлені партизани, далекий грім озивався вже не із заходу, а зі сходу.

Зосталися Качуренко з Білоненком у кімнаті удвох. Глянули розуміюче один одному в очі, зітхнули.

— В мене, Романе, тут ще діла, а ти веди хлопців...

— Можє, не варто зоставатись? — зблиснув скельцями Білоненко. — До пуття не знаємо обстановки — де ворог, де пані?

— Думаю, що день-два ще є у нашому розпорядженні, — висловив припущення Качуренко, — але ждати не будемо. Виведемо загіг у ліс.

— Подумай, Гавриловичу, час непевний...

— Вовків боятись... Мені й справді треба ще де з ким поговорити, домовитись, заспокоїти людей. На базу, Романе Яремовичу, не спішіть. Зупинітьсє краще у Гаврила, в нього сторожка простора, і люди вони надійні. Гаврило вкаже, де можна отаборитись. Крім того, ще завтра зберемо необхідне, і ввечері над'їду...

— Гаразд. Ткачика не забудь...

Вони вийшли в ніч. Спалах маланки вихопив з темряви доісторичну потвору — на застряглій машині горбатились у кузові людські постаті, закушкані в плащі та гостроверхі кобки.

— Щасливо, товариші, — здавленим голосом мовив Качуренко.

Захарчав мотор, Білоненко поспішно ткнув руку Качуренкові, стрибнув у кабінку, хряснув дверцятами. Вони не заціпенулись, довелося хряснути і вдруге, і втретє, і тільки вже за четвертим разом їх заціпив Павло Лисак.

Машина покотилася.

Якийсь час стояв Андрій Гаврилович біля під'їзду райвиконкому, роздумував — їти додому а чи зоставтись у кабінеті, але, згадавши, яким порожнім і чужим став той

кабінет, махнув рукою, підкинув на плече гвиштівку і почвалав до своєї домівки, в якій відтепер папувала нахмурена самотність і розкошувала тиша.

IV

Ванько Ткачик вибіг з парадного і мимоволі зажмурився — прямо в очі війнуло густою мрякою, холодною і неприємною. На мить спинився і, мов сліпий, розвів руки, шукаючи у непроглядній темряві якоїсь опори. Впіймав мокру, але теплу людську руку, безпомилково вгадав, що належала вона Кармен, і враз відчув, що власна рука стала гарячою і вологою.

Кармен мовчки потягла його за собою.

— З мамою дуже погано? — тремтячим голосом донитувавсь у дівчини, покірно крокуючи за нею.

— Швидше, швидше, Йванку,— підганяла дівчина, і його серце заходилося тривогою...

Нічого до ладу не вивідаєш у цього розбишаки в спідниці. Ох і завдавала вона йому прикроців, оця Килинка, ох і завдавала! Коли б не була близькою сусідкою, то, може, усе й інакше склалося б. І рідна матуся підігрівала: та який же з тебе молодіжний вожак, якщо одної дівчини не напоумиш, не загнущаєш, не вирвеш з лабетів чужипських? Та ще ці чортячі оченята в дівки, чорні, як тернини, блискучі, як вуглинки, ще оці брови-розкрилля, оце личко писане, губи знадливі і слова звабливі...

Ех, Килинка-Килина, донька сатанинська, хоч і народжена матір'ю-фанатичкою. Ще в ранковому дівоцтві співала її матінка у церковному хорі, була улюбленицею на той час уже облісілого регента Аристарха Савелійовича. Після революції регент нових пісень заспівав, а голосиста Ярчучка,— так звали в містечку Килицину матір,— не забажала з старим розлучатись. Як вихваляла, так і продовжувала вихвалити на криласі господові славу, заступила на звільненому посту регента, згуртувала десяток-другий таких, як сама, та й славославила господа. Зате господь бог дарував малу Килицку, доскіпливі калинівчанки заприсягалися, що вчипив він те диво, прибравши образу заблукалого попа, нібито постриженого з недавніх часів, напевно, так воно і було, бо невдовзі розвіявся той попик димом, зник з очей людських так, як тільки здатен зникати дух святий.

Спочатку розвіявся дух святий в особі постриженого в попи ченця, потім запеклі комсомольці зачинили церкву, ніде стало виспівувати Ярчучці божественних псалмів, але дух святенницький її не облишив. Збирались у святковій дні калинівські молодіжці потай в чийсь хаті і співали притишено, проливали сльози і зітхали, ждучи повернення давнини. Супроводжували в останню путь бабусь, дарували їм наостанок пісні божі.

Кишинка росла, розквітала, паче квітка. І ні перед чим не схилялась, нікому не молплась. З материного святенництва відверто і сміливо пасміхалась, презирливо чмихала на все, що робила мати. В школі не старалась трацити в число відмінників, для неї й останнє місце не було ганьбою, вона і взагалі нікому б не навчилась, коли б від природи не була здібною і, на глибоке Вапькове переконання, навіть талановитою. Закінчила семирічку,— це був обов'язок,— і вона не проминала нагоди, щоб похвалитись: вчилася тільки тому, що хотіла покарати матір, а мати боялася будь-якої кари, тож карала доньку за непослух, до школи веліла ходити і водночас наставляла — все те, чому там навчали,— пропускати повз вуха.

У шкільному віці, старший за Кишинку на три класи, Ванько Ткачик не звертав ніякої уваги на «розбійника в спідниці». Старші школярі, як правило, не дуже водяться з молодшими. І тільки дорісши до комсомольського активіста, а там і вожака, Ткачик не мав права проходити повз таких юнаків і юнок, як Кишина Ярчук. Доскіпавшись своїм аналітичним розумом, озброєним найпрогресивнішою з наук та класовим чуттям, що такі, як це дівчисько, люди йому близькі і навіть рідні по класу, впевнившись, що їхні, на перший погляд, невиправні недоліки є нічим іншим, як проклятим пережитком капіталістичних відносин та вульгарної обмеженості, він щоденно вів активну боротьбу за їхні душі і багатьох не тільки наставив на шлях істини, а й залучив до корисної трудової та громадської діяльності.

Опікся на Кишинці. Правда, вона вже звалася не Кишинкою, хтось із знавців мистецтва та його безсмертних образів дав їй звучне ім'я іспанської вітрогонки Кармен, і воно ніби прикипіло до дівчини, а головне, прийшлося до смаку їй самій. Не знаходив до серця поровистої Кармен ефективного ані педагогічного, ані політичного, ані будь-якого іншого підходу. Ні, ні, вона його не уникала, навпаки, тягнулась до нього, навіть безсоромно липла, та так,

що інколи йому ставало не по собі, запідозрював, що капосна дівчина його чесним виховательським зусиллям навмисне старається надати характеру звичайних парубочьких зальотів, тим самим прагнучи за будь-яку ціну скомпрометувати в очах калинівчан комсомольського ватажка.

Він заводив мову про прекрасне, про високі матерії, про роль і значення в людському житті знань та науки, а вона грайливо доводила, що встигла такого добра пахапатись і в школі, тішилася, що вже й позабувала все те. Він їй втлумачував про необхідність засвоєння людиною всіх здобутків культури, а вона все відразу ж зводила до простої меркантильності: купляй, Вацько, квитки, подивимося пову кінокартину, посидимо рядочком. Він їй намагався прищепити любов до колективізму, почуття дружби та комсомольського братерства, а вона йому: еге, хитрий, кажеш одне, а сам так і дивишся, щоб поцілувати на безлюдді.

Він би їй плюнув на те виховання, облишив би це пепокірне вбоїще, та чи ж можна було кинутися напризволяще дівчину з отакими очима, з отаким співучим голосом, з такою косою? А до того ж ще й мама, представниця найшанованішої професії, неперевершена килимарка, мов заповзялася докоряти: який же ти комсомольський активіст, коли перед труднощами пасуєш, коли таку дівчину на волю стихії пускаєш?

— Іванку-серце,— запитала яюсь,— і для чого ти мені все про матеріалізм та про екопомізм? У комсомол сватаєш?

— У комсомол не сватають,— суворо сказав Ткачик.

— А ти посватай, Іване. Тільки не в комсомол. По-справжньому посватай...

Почервонів Ткачик, а серце солодко йокнуло.

— Не лякайся,— втішила Кармен,— я ще подумала б...

Скаржився не раз матері сип, жалівся, що нічого не може вдіяти з цією зовсім негативною дівкою.

— Пропаща сила,— згадував класику.— Її і чорт не перевиховає.

— Яка ж вона пропаща? — дивувалась мама.— Гордий, незалежний характер. В релігійники не йде, хоч мати в неї й фанатичка. Самостійна, весела дівчина...

— Класово, мамо, вона паша,— погоджувався Ткачик,— але ж ідейно...

— Ідеї визрівають не одразу...

Ткачик, як певтомний садівник, уперто прищеплював найпередовіші ідеї, та вони засихали на корепі, а тим часом снувалися чутки та побрехеньки, анонімки надходили у райком партії на Ткачика, але треба віддати йому належне, що на все те не зважав, доводив, кому було треба, свою правоту, і йому вірили, більше того — вірили в його остаточну перемогу.

І справді, не пішов ламарне і виховательський труд Івана — останнім часом Кармен стала покірливішою, розважливішою і, головне, чулішою до кожного Іванового слова. Раніше, мов синиця з гілки на гілку, з роботи на роботу, піде довго не трималася, а це вже, здається, твердо прижилася у районній лікарні — спочатку санітаркою, а тепер і медсестрою. Нею не міг нахвалитися головний лікар, а Ткачик, чуючи ті характеристики, дедалі настійливіше підводив сусідку до думки, що годі ходити їй серед неорганізованих мас.

— З моїм походженням? — слабо опиралася Кармен.

— Син за батька не в одвіті,— у полемічному запалі кидав найкрасномовніший доказ Ванько.

— Ні, ні, ще рано,— не здавалася вірпа свосму характерові дівчина.

З того часу, коли до лікарні трапила поранена на похороні Ткачикова мама, Кармен не відступала од неї й на крок, не облишала хворої ні вдень ні вночі. Якби Івановій матері було краще, то вона могла б побачити — не проминув марно сізифів труд її сина, розбудив він у цепокірній дівчині добру і вірну душу, прищепив їй найкращі риси колективіста, призвичаїв до гуманності.

Виборсавшись з безпам'яття, поранена жінка щоразу стрічалася з такими знайомими палахкотючими очепятами, ловила заспокійливо-сумуючий погляд, самими очима посміхалася: «Донечка!»

Кармен, тамуючи щастя, воркітливо щебетала, заспокоювала, запевняла, перекопувала. Аякже, все мусить закінчитись добре, рана заживає, поболить трохи, бо це ж поранення, а згодом все минеться, ще такого не бувало, щоб медицина...

— Ваня? Був? — ледь шепотіла кволими вустами.

— Був, був, забіг на хвилиночку, а ви спали, не захотів турбувати, по району мотається, війна ж...

— Війна...— самим подихом вимовляла поранена, заплюшувала очі і знову порпнала чи то в сон, чи в безпам'ять.

Сьогодні вона й зовсім не розплющувала очей. Лікар заглядав до неї частенько, заклопотано мацав зап'ястя, велів вводити ін'єкції. Медсестра пильно приглядалась до виразу його обличчя, але нічого не могла прочитати. Горіла як у вогні, не знала, як бути, що сказати Іванові, коли той забіг був на хвилину до матері.

— Спить. Хай спить. Сон для неї — пайкраще, — наловчившись у професіоналів, і собі заспокоювала Ткачика.

— На тобі, Кармен, уся відповідальність, — суворо говорив комсомольський секретар. — Я на тебе надіюсь... і вірю...

Непокірна Кармен була покірною і уважною до кожного його слова.

— Коли що, то негайно клич, — просив він.

Тепер вела його до лікарні, виконувала його наказ. І він міцно тримався за її теплу руку, точнісінько так, як ще в недавні часи тримався за теплу руку матері. І чомусь клопотався одним — не збитися з дороги, не заблукати в лабіринті вузеньких вулиць.

Проте Кармен бачила і вночі. Впевнено чимчикувала стежкою, вела за собою Ткачика.

— Мама прийшла до пам'яті? — запитав.

— Приходила. Тебе кликала. «Ваня, Ваня», — і знову в сон...

Селище видавалось безлюдним. Тривожно завивали собаки на тому кутку, де жили переважно недавні колгоспники, які поселилися на кинутих землях.

Прогуркотіла автомашина, гуркотіла довго, видно, навпомацки виповзала з вулиць.

Ткачикові здавалось, що їхньому ходінню не буде кінця. Коли б не тепла і рідна, схожа на материнську, рука дівчини, хтозна чи втрапив би на околицю селища до старезного поміщицького парку, посеред якого розташувались колишні панські будівлі, у них тепер розміщені лікувальні покої.

Старезний липовий парк зустрів глухим шумом, обсилав цілим градом холодних краплин, збитих повіом вітру з лапатою листя. Жодної живої душі не здибалось їм за дорогою, жодного живого вогника не помітили за будь-якими закритими віконницями, мов у сирій яму, опускалися в безлюддя лікарняного парку. І вже тільки тоді, коли під ногами заскрипіла мокра кам'яниста потерть, щедро розсипана побіля центрального корпусу, запримітив Ткачик у щільну, яка утворилася через неакуратно притулену

маскуючу завісу, жовту смужку мішливого світла і мимо-
волі, як це з ним бувало часто, коли надібубав на якийсь
кричущий непорядок, розсердився:

— Роззяви! Демаскування! Мало було того нальоту?

Кармен хотіла сказати, що ту жовтаву смужку не вид-
но згори, бо знаходиться під захистом крони старезної
липи, а до того ж у таку грозову ніч і літаки мусять спати,
а коли б і кружляли в небі, то навряд чи помітили б ту
смужку, але не перечила, мовчазливо погодилась з Ткачи-
ком.

Ткачикова мама лежала в окремій палаті, а вірніше, в
кабінеті головного лікаря, вже невідомо чому: чи з поваги
до сина, а чи з небажання лікаря відсиджуватись у кабінеті,
а можливо, і тому, що не вистачало місць у палатах.
Стояв тут канцелярський стіл, завалений безладно папе-
рами, книжками, медичним інструментом, речі валялися
і на стільцях, і на скособоченому дивані з потертим сидін-
ням, і навіть на умивальнику, затисненому в куток.

На металевому ліжку, засланому зіжмаканим простирад-
лом, під дешевенькою ковдрою лежала його мама. Від то-
го дня, коли у неї вцілила гаряча куля, вона стала несхо-
жою на ту повнотілу розважливу жінку, ріднішої за яку,
красивішої за яку, розумнішої і ласкавішої за яку Вань-
ко не знав у цілому світі.

На письмовому столі вихиляв в усі сторони жовтаву
кульку обліплений з усіх боків патьоками стеарину недо-
палок свічки. Рухливі тіні хитались на стінах, в кутках
вовтузилися волохаті чудовиська.

Ні, ця жінка, що непорушно застигла в лікарняній бі-
лизні, зовсім не була Іванковою матір'ю. Чужа, незнайо-
ма людина спала на тому місці, де ще вдень лежала його
мати, з подивом зиркнув на Кармен, але не впіймав її
погляду. Дівчина поправляла ковдру, торкнулася рукою до
зап'ястя хворої, завмерла. І все ж помилки не могло бути —
це його мама. Можливо, це рухливе світло так спотворило
її. Низько нахилився над ліжком і тільки тепер розгледів
знайомі риси рідного обличчя. Впізнав вузькі, шнуроч-
ком брови, ті самі, які вона передала йому у спадок. Мамин
рівний ніс, тільки неприродно загострений, мамині округ-
лі щоки, але без свіжого рум'янцю, зчорнілі, запечені
губи, поїпанті кипучою смагою.

— Мамо... — видихнув.

Не розклепила повік, не повела бровою, не зітхнула спро-
соння, не глянула любовно на сина.

Страшний здогад обпік свідомість. Мов підтятий, впав на коліна, поклав голову матері на груди, завмер. І почув швидкий, але виразний стукіт серця.

Стукіт маминого серця. Іван Ткачик не лікар, віп нездатний визпачити з того стукотіння час, відведений долею його матері.

Але мати ось, жива, вона просто спить, тож, значить, причини для розпачу немає. І все ж, прислухавшись до того безладного не стукотіння, а бушування, про яке судити тільки лікарям, синівним чулим серцем відчув тривогу і неспокій.

Підвів голову, зустрівся з тривожним зором дівчини і рвучко підхопивсь на ноги.

— Лікаря! Клич лікаря!

V

Дощ ущух, гроза відкотилася за обрій, тільки малапки ще переморгувались мляво у далині. Над промоклою і роз'юшеною землею низько пливли невидимі в нічному безпроглядді хмари, навколо закам'яніла чорна стіна.

Невиразна у пічній темряві півторатонка незграбною потворою повільно повзла по невидимій дорозі. Коли б не харчання мотора, не шипіння багнюки під колесами, то й за п'ять кроків її не помітиш.

Їхати було важко. Ще поки пробирались селищем та поки яскравіше блискало, якомсь сунулися. Котячим зором Павло Лисак промацував непроглядь, орієнтувався інстинктивно, по пам'яті, бо ж знав калинівські вулиці так, що і з зав'язаними очима не заблудився б. Коли ж вискотили за околицю і під'їхали до місця, де дорога розбігалась вусебіч, то довелось рухатися навмання. Тільки тому, що починалась рівнина, на якій не стрічалось ні канав, ні вирв, ні урвищ, а лише пролягали вибиті колесами возів та машин колії; отож, утрапивши колесами в одну з таких колій, по вінця виповнену дощовою каламуттю, й правував водій; не їхав, а плив. Така, видно, їзда у грізний час війни, і треба до неї зводити.

Ромац Яремович, мало не вичавлюючи очима, що лізли з орбіт, скелець, дивився вперед, намагався роздивитися хоч контури того, що буде попереду.

— Ти що-небудь бачиш, Павлухо?

Лисак ніби й не почув запитання. А може, йому не сподобалось отаке панібратство — його ніхто не звав Павлухою.

— Наче із зав'язаними очима, — випувато поскаржився Білоненко.

— Так у вас же четверо... Можна й розгледіти...

Прозвучали ті слова по-панібратському, а в глибині голосу — відчуження. Не любив Лисак, коли його відволікали од діла у важку хвилину.

У кузові тиша. Тільки дощові краплини лопотіли об мисливські парусинові кобеняки прокурора Голови та лісівника Вітрогона. Ці двоє були запеклими мисливцями, калшівськими знаменитостями.

Вовняна хустка Євдокії Русланівни, матерчаті картузи чоловіків, плетінка-чохол на голові Зіночки Білокор лизали дощові краплі, важчали, парували від людського тепла.

Півторатонка ледь спромоглася виїхати за селище, попереду була ще далека дорога, а пасажирам уже здавалося, що цілу вічність вони пливуть у Ноевому ковчезі і що ні цим мандрам, ні темряві не буде краю.

— Як він везе? Горщики везе, чи що?

Голос Трутня, завжди всім невдоволеного, при загальній мовчанці прозвучав таким протестом, якого не чули за свою довголітню практику ані Голова, ані Комар.

— Кому скаржитесь, Трутень, в які інстанції? — їдко проказав суддя.

— Господу богу скаржитесь чоловік, — хрипко озвався прокурор.

Коротка незлобива перепалка окжавила пасажирів.

— Це я вам скажу — та їзда! — підкидає Зорик, і його голос теж проскипидарений скаргою і невдоволенням.

— Кому тісно — можна пішки. Не відстаєте... — це, звісно, Кобозев.

На якийсь час знову западає прикра мовчанка. Воно ж і справді — їхати погано, а йти пішки — ще гірше. Краще вже труситись на твердому мокрому дніщі. І все-таки Жежеря кидає злостиво:

— В усякому разі, можна було підкласти хоч оберемок сіна.

— Вистачило б і куля соломи, — Голова.

І несподівано під одноманітний барабанний дріб дощу спалахує зовсім інша, така знайома, навіть домашня розмова.

— Та воно можна було б і подушечку прихопити,— глузливо-насмішкувато кидає Семен Михайлович Раєв.

— Даремно покупувся... В тебе, не бійсь, там застались у загашнику? — підхопив гру Сава Дмитрович Вітрогон.

— Ну, Савко, не будь, брате, марнотратом. Споживспілка — це тобі не ліс. У твоїй конторі бульдо-сальдо завжди зійдеться, а у нас, брате, баланс...

— Війна збалансує і сальдо, і бульдо,— силувано зітхнув Нил Силович Трутень.

— Не журіться, братці партизани,— озвався бадьоро історик Юлій Лан.— Дістанемось до бази, заповзем у теплі земляночки, напакуємо під боки сіна — ніяка сльота не дійме.

Лан згадав про потаємні землянки у лісовій гушавині, заздалегідь споруджені ними і законсервовані до слушного часу.

Уявилися ті затишні, пропахлі піском та цвіллю землянки, і якимось посвітлішало на серці в кожного. Подобались їм ті лісові житла, зариті у землю, викладені обополома та пластинами із запашної соснини, з підлогою, висланою сухою глицею, передбачливо покриті подвійною стелею, старанно засипані землею, задерновані,— пройдеш і не запідозриш навіть, що тут десь є потаємне лісове житло.

Тим часом машина повзла, наче слимак, темрява, здавалось, і не збиралася розвіятись.

— А може б, йому посвітити? — озвався Голова.

— Кому посвітити? — здивувався Комар.

— Таж водієві...

— Очима?

— У моїй горбі завалився ліхтар.

— А мовчить, скупердя! — відразу ж напався на прокурора заготльонівець Зорик, видно, тільки тому, що, нарешті, цей страшний Голова став йому не страшним.

— Стукніть у кабінку.

Жежеря і Трутень, не змовляючись, затарабанили в кабінку. Не вимикаючи мотора, Лисак пригальмував, висунувся з кабіни.

— Комусь припекло?

Наперобій йому пояснили в чім річ.

— Жлоби! Не могли сказати раніше?

— Ну, ну,— незлостиво пригрозив суддя Комар,— знай кого жлобити. Самого прокурора обзиваєш.

— Тепер — усі однакові, всі тепер прокурори, — похму-ро відпарпував Лисак, беручи з рук Голови квадратну металеву коробку.

— Чув, Сидоре Зотовичу? Розжалували нас...

Голова не образився, басовито прохрипів:

— Переживем...

Зблиснув кишеньковий ліхтарик. Чи то лампочка була в цьому така мініатюрна, чи батарейка уже видихалась, а тільки висівалась з нього лише квола смужка світла, блимав він не яскравіше од вовчого ока. І все ж таки хоч і слабкий, але живий промінець застрибав попереду, промітав дорогу, висвітлював з непрогляддя то повноводу колію, то горбасту багшюку. Мотор запрацював веселіше, машина помітно набирала швидкість.

Лисак, крутячи кермо, почувався так, піби оце зараз, коли немає Качуренка, був тут найстарший, відповідальний за цих мовчазних людей у кузові й за самого комісара, який мерзлякувато вертівся поруч на пружинистому сидінні.

— Хто так світить? — крикував владно. — Ти, Яремозичу, руку висунь, знадвору підсвіти...

Білоненко, не вловивши пахабкуватого тону і не образений ніскілечки безцеремонністю водія, відразу збагнув, чого від нього вимагають, аж засоромився, бо ж відчув себе нездогадливим. Павло, мабуть, збагнув, що перебрав, пояснював далі голосом не без лестоці:

— Крізь вітрове скло промінь слабо пробиває, тупить-ся. І зовсім інша стаття, коли світити напругу...

Білоненко мовчки виконав наказ, висунув за вікопце не лише руку, а й голову, скерував жовтаве пасемце світла на дорогу.

Схоже, що дорога повзла на гору, бо вода в коліях не застоювалась, блищав розмитий і утрамбований пісок. Білоненко відразу ж зорієнтувався — цей оголений пагорб, за яким уже починались поля колгоспу, був примітним орієнтиром. Три кілометри з добрим гаком зосталося позаду.

Роман Яремович знав, що має залишитися в тилу на випадок, коли ворог сягне Калинова. Не лише знав, а й активно разом з іншими формував майбутній загін з комуністів та комсомольців-добровольців, не раз виїздив з товаришами до лісу для потаємної побудови майбутнього житла, підбирав зв'язкових, тих, кого певдовзі назвуть підпільниками, був одним з небагатьох, хто знав, де були скла-

ди з продовольством, одягом, під якими дубами та соснами закопувалася зброя, пляшки з паливом. Роман Яремович у ту справу вкладав усю душу, робив усе так, ніби знав, що мав згодом комісарувати у загоні.

Півторатонка вибралась на самий белебень, на найвищий піщаний пагорб, що панував над місцевістю. Вдень звідсіля було видно далеко. Калинів був перед очима, немов виписаний на карті-кілометрівці. Дощ притих, хмари підбилися вгору, крізь темряву виразніше проглядалися білі піщані колії.

В даліні блукали рухливі плями, схожі на безладно розкидані, підбиті знизу передсвітапковою рожевістю хмари на каламутному небі. То — відблиски далеких пожеж.

Саме такий далекий відсвіт, безсилий прояснити нічну непроглядь, і завис на чорному тлі ночі, саме його й запримітила гострозора Зіночка Білотор.

— Хіба тепер мало горить? — буркнув на те, видно, вже спросоння Зорик.

— Але ж горить... Чому на сході?

Схоже було, що Зіночка відстоювала якусь свою думку, але чи то не вміла її відстояти, а чи та думка була ще пещітка.

— Де підпалили, там і горить...

— Так на сході ж... — торочила своє Зіночка.

Доскіпливий, як і всякий суддя, Комар нарешті збагнув, що непокоїло дівчину.

— Може, з літаків... З літаків — за милого душу...

Ніби прокинувшись, несподівано забасував Голова:

— А може, не з літака... Погода їм не сприяла. А воно горить. На північному сході... Це вже якась загадка.

Півторатонка, подолавши пагорб, пірнула у видолинок, а за ним уже починався ліс. Калинів, подібно до всіх поліських сіл та селищ, мов мерзлякуватий дід, передбачливо загорнувся у зелений кожух, неподалік навколо нього поля перемерзали перелісками, а трохи далі починався ліс, той, що за допомогою Сави Дмитровича Вітрогона уперто наступав на голі піщані пагорби, а там, десь у самій глибочині, в нетрях, несходжений, глухий і непреступний.

Машина покотила рівною дорогою, колеса підскакували на вибоях, бились об приховане, ще не зотліле коріння. Партизани мимоволі задивились на потьмянілу заграву.

Лука Лукич Кубозев висловив те, що непокоїло кожного:

— Мабуть, прорвалися... з півночі... Не подобалась мені останнім часом ситуація...

— Намарне зостався Качуренко...

То сказав Комар. Почувши його слова, ожив Цезар. Як тонкий знавець воєн усіх часів, він гаряче підтримав суддю.

— Цілковиту масте рацію, Кліме Степаповичу,— безапеляційним тоном шкільного вчителя осідлав улюбленого коника.— Історія вчить чого? Візьмемо для прикладу багатющу воєнну практику римських цезарів... Всі вони були вояками, і більшість із них виявилась неперевершеними полководцями. Хоч би й той же Гай Юлій Цезар, про якого сам Ціцерон сказав: «Хто багатший від нього гострою думкою?» Ставши імператором, він перевагу віддавав війнам, може, тому, що йому як полководцеві щастило. Коли підкорив Єгипет, перебував там роками. Буржуазні історики доводять, що то через Клеопатру, царицю єгипетську, схибив Цезар, а насправді сталося що? Не порахувався з тим, що вона цариця, зробив з неї звичайну наложницю, у Єгипті його армія тримала, бажання повного утвердження...

Коли Лан починав читати лекцію з далекої історії, слухачів заколисував його рівний і солодкавий голос. А що говорити про пасажирів, яких уже стільки часу вихитувала півторатонка на розбитій дорозі, у непроглядній темряві? Вони мовчали. Тим часом пообіч стогнав ліс, говорив з вітром, і, окрім комісара, який присвічував Лисаків дорогу, ніхто не помітив, що півторатонка явно почала здавати, рухалась ніби по інерції, а в одному з видолінків, трапивши у непролазну ковбаню, і зовсім спинилась, хлипавий мотор враз заглух.

Занімілогнулись партизани в кузові. Заклякла рука у Білоненка. Горбився, ніби здоланий дрімотою, Павло Лисак. Папувала тривожна тиша, крізь яку чулося навіть те, як дощові краплини, зірвавшись з гілок та листя ближніх дерев, падали в траву.

Не відразу Лисак прочинив скрипучі дверцята, стрибнув у bagno, потону в у ньому мало не до колін, хряснув ними люто, зловтішно повідомив:

— Приїхали! Станція Березай, кому треба... Тьху!

— Що трапилось? — суворо гукнув прокурорський бас.

— Машинерія здохла!

— Як?

Люди зарухались, заворушилися, зводились на коліна, сторожко заозиралися.

— Як усе живе. Людина вмирає, а то холодний метал... Вирок Лисаків оскарженню не підлягав.

Мовчки, зі стриманим ойканням вилазили люди у холодне місиво, виброджували на майданчик, вихоплений на піщаному горбку скупим віялом жовтого світла кишенькового ліхтаря.

Лисак уже вкотре обходив завмерлу півторатонку, гарчав стартером, вергав ручкою — мотор мовчав.

— Що ж... Доведеться пішки... Може, трактор який... або волів...

Йому ніхто не перечив.

Відійшовши кілька кроків, передбачливо порадив:

— Пішачком... До землянок рукою подати... Кілометрів вісім...

І сам він, і його слова, сповнені неприхованого кепкування, розтанули в темряві ночі.

Білоненко велів забрати все, що було в кузові, вантажити на хребти. Покликав Вітрогона. Той завмер перед комісаром ще кругліший, ніж був насправді, обвішаний з усіх боків торбинами, з дощатим ящиком на плечі.

— Сторожка далеко?

— Не дуже... Кілометр до просіки, а там просікою, потім навпростець кілометрів зо три. А що?

— Веди.

Витягнувшись ланцюжком, калинівські комуністи ступили на партизанську стежку.

VI

Качуренко трохи постояв на одному місці і тільки тоді, коли заглухло рокотання мотора, коли відчуття самотності огорнуло його так, як не огортало ще ніколи, побрів через площу, поки що й сам не знаючи куди. Вже шкодував, що не поїхав з усіма разом.

Селище ніби вимерло. Раніше вулиці Калинова патрулювали солдати, в тихих куточках прислухалися до почі постові. Зараз, він знав це добре, в селищі не залишилося жодного солдата, ніхто не сповіщав йому сьогоднішній пароль.

Калинів, хоча і був райцентром і хоча калинівці, не мрячись з офіційною назвою, поміж себе уперто називали

його містом, все ж нагадував просто велике село, правда, село з давньою історією і не менш давніми застарілими традиціями. Причайвся у поліських краях, серед лісів та перелісків, осторонь стратегічних доріг,— добиратись до нього, особливо взимку, було не просто. Видно, саме ця обставина й зумовила те, що в перші місяці війни його вулицями проходили лише випадкові частини, переважно ті, що, зазнавши втрат і сьорбнувши лиха в боях, відбували на переформування а чи просто зманеврували, виходячи з нерівного бою. Зупинялись на день-другий, запроваджували відповідно до обставин порядки, продиктовані війною, попереджали керівників району і населення про комендантську годину, під суворим секретом повідомляли кому слід пароль. Невдовзі непомітно, переважно вночі або на світанні зникали невідомо в якому напрямку, поступаючи місцем повим підрозділам.

Якийсь час поблизу, отам, за голим горбом, на рівнині, яка опісля річного, а то й дворічного вигулу засівалась житом, під самим березовим гайком, була загіздувалась невеличка ескадрилья винищувачів. У селищі тоді утвердилось було справжнє воєнне урядування хлопців у кашкетах із голубими околичками й емблемою, на якій красувався пропелер. Та спурхнули одного ранку швидкокрилі вертляві літачки, прогурчали над сонним Калиновом, прощально змахнули крильцями, вгвинтились у небо, розтанули в далечі назавжди.

Десь стороною, широкими шляхами, обходячи селище справа і зліва, текли на фронт і з фронту військові підрозділи на танках і самохідках, в машинах і на підводах, пішки, цілими колонами і невеличкими групами, немов розгнівавшись на калипівчан, обминали вперто.

Самотнім почувався цієї ночі на вулицях рідного Калинова Качуренко, самотнім і стривоженим. Може, інші підрозділи, чужі, ворожі, ненависні, підкрадаються до сонного містечка, підповзають на незаних машинах, на присадкуватих танках?

Качуренко був людиною зрілою, в юності пройшов солдатську школу, добровільно вступивши з групою комсомольців Києва в Червону Армію, три роки служив, пройшов не через один фронт, брав участь у десятках боїв, відлежувався у шпиталях, виходив з них хоч і пошрамованим, але загартованим.

Доводився ровесником вікові, пішов чоловікові сорок перший, коли на повну силу розквітає людський організм,

всіма барвами виграє і сповна розкривається розум та уміння скористатися життєвим досвідом, чітко діяти залежно від обставин.

Після громадянської повернувся Качуренко до рідного Києва, та не рядовим, а з кількома квадратами на малиновій стьожці коміра, з іменною почесною зброєю та годишником.

Посватали на роботу до внутрішніх військ — пішов, бо ще то там, то тут піднімали голову озброєні банди, а то і через польський та румунський кордони вривались різні хорунжі та підхорунжі. Погодився з умовою, що коли з усім тим буде покінчено, то хай йому дозволять піти в науку, бо всього вистачало Качуренкові — слави і ран, перемог і втрат, освіта тільки була убогою — закінчив пеповних три класи. А час настав повий, незвіданий, йшла юнь в науку, вступала на робфаки, на курси, в повостворені середні та вищі учбові заклади.

Студентські роки залишили в пам'яті найскравіший слід, здалися йому цілою епохою, золотою порою життя. Спрагло ковтав книжку за книжкою, ловив кожне слово викладачів, набирався знаць стихійно, безсистемно, водночас з потрібним, цінним трапляло під руку і другорядне або й пусте — нічого те не шкодило, інтуїтивно відсівав половину від зерна.

Інституту не закінчив, довелося вже доучуватись у життя та припагідно на різних короткочасних курсах підвищення та удосконалення, тож і вважався людиною з освітою належною, тобто теоретично достатньо підпорядкованою, а практично — вивіреною в живому, творчому ділі.

Працював у обласних організаціях, був рекомендований на посаду голови Калинівського райвикопкому, в глуху сільську місцевість, на зміцнення райопної керівної ланки...

Ноги самі принесли Качуренка до його спорожнілого дому. Постояв трохи біля входу, ніби вперше привидився до ажурного навісу над сходами, що вели до парадних дверей, і сам собі подивувався — що йому тут треба? Адже, окрім голих стін, осиротілих меблів, небагатого гардеробу дружини, який вона прискіпливо перебрала перед від'їздом, та ще якихось його зношених одяганок, пічого тут не зосталось.

Тягати за собою він нічого не збирався, все те йому було непотрібне.

Взявся сам себе переконувати, що не варто ятрити душу, ще раз наVERTатися до того, що вже поховано, як йому те здавалось, назавжди. Віп не належить сам собі, бо нутром відчуває, що війна ця не на один місяць, а може, й не на один рік, знав, що в найближчі дні сюди докотяться ворожі орди.

Йому було доручено райкомом та обкомом партії сформувати з комуністів і комсомольців-добровольців партизанський загін, який при можливій,— так говорилось, а розумілось, що таки ж доведеться пережити це страшне лихо,— окупації повинен розпочати активні дії супроти чужинців. Командувати загопом доручалось саме йому, Андрію Качуренку. Сприйняв те як високу честь, в душі пишався, хоч зовні навіть перед самим собою не виказував того. Горем не пишався.

Добирав він і добровольців-підпільників та зв'язкових. Набралось таких чимало, і щоб краще запам'ятати всіх, склав собі пам'ятку, переписав прізвища в окремих блокнотик, збережений від однієї з численних конференцій, делегатом яких він був. І ось зараз згадав, що приховав блокнотик у потайному місці серед книжок, аби десь його не загубити.

Засвітив свічку, перевірів, чи зашторені вікна. Безладно розкидані речі, ще недавно такі потрібні, валялись як не потріб, видавалися жалюгідними ганчірками; стіни пошарпані, і все житло незатишне й чуже. Холодом дихав старий, ще до революції мурований якимось чиновником кахляний камін, той, що став мовби його дитям, бо Андрій Гаврилович відновив його власними руками і часто розпалював, з насолодою гріючись.

Біля каміна вицилась купка скіпок, ним самим нарубапа. Машинально жмакав старі газети, кидав на чорні металеві ребра дещо, і небавом вогонь осяяв його обличчя.

Засрибали по стінах рухливі тіні, і в душу Качуренкові поступово полилося тепло, і заколисував спокій — він знову, хай і востаннє, але перебував дома.

Ожили книжкові шафи, де між книг причаївся блокнотик із списком людей, про який знав лише віп та перший секретар райкому. Частина тих, хто трапив до цього списку, була ще відома Євдокії Русланівні. Але досвідчена Вовкодавиха Качуренкові та й першому радила: такі речі мусили бути відомі лише єдиному довіреному — пам'яті.

Андрій Гаврилович хоч і пам'ятав, куди засунув блокнотика, але не знайшов його на місці. Сполотнів геть, стри-

вожений, почав викидати з полиць книги. Повірити у те не міг: хто довідався про його тасмницю, хто викрав такий важливий і небезпечний документ, хто дістав у свої руки нитку до життя десятків людей?

Викидав геть книжки з однієї полицьки, нервово взявся за нижній ряд. І відразу ж патрапив на злощасний записник. Знесилений, сів на підлогу, полегшено зітхнув. Ще не вірячи, розгорнув записник — так, ось він, рівний рядок прізвищ, проти кожного з яких позначено конспіративне ім'я. Саме задля конспірації і з'явився цей список, Андрій Гаврилович при всій своїй твердій і чіпкій пам'яті мав одну істотну ваду — погано запам'ятовував номери телефонів та імена людей. Тим більше вигадані клички.

Камін весело гоготів, язик вогню пожадливо лизав закіптюжені цеглинки, у кімнаті стало затишно і тепло. Мигтучого світла від каміна було достатньо Качуренкові для того, щоб раз і вдруге перечитати написане, далі подумки, склепивши повіки, перевірити себе, чи зіставить його пам'ять усі прізвища з кличками.

Потаємний записник можна б передати на довічний сховок вогневі, але він не поспішав. Мов школяр вірша, вкотре перелічував по пам'яті всі клички, які мали з часом підміпити справжні людські імена. Втішався тим, що все запам'ятав.

Спинив погляд на розкиданих книгах і раптом стривожився: та це ж томи Маркса, Енгельса, Леніна. Книги, над якими він просидів не один довгий зимовий вечір, не один вихідний, не раз сперечався з Аглаєю, яка так і не заглянула в жодну з тих книг, що були для нього священними. Не задумуючись, кинув у вогонь записника, піби боячись, що його не візьме вогонь, довгенько спостерігав, як пожадливо схопило полум'я жертву, з якою неблаганністю стало знищувати білі аркушки.

У кімнаті пояскравішало, тіпі заметалися, мов сполохані золотокрилі птахи, а він блукав поглядом, шукаючи знайомих речей. Побачив дерев'яну, фарбовану у ясно-голубий колір, розмальовану яскравими-червоними жоржилами скриню. Невідомо звідкіля і як трапила вона сюди, можливо, що й одвічно стояла тут, тишила очі не лише Качуренка, а й тих, хто задовго до їхнього приїзду мешкав у цих кімнатах.

Аглая складала в пій різний дріб'язок та найнеобхідніші речі, без яких будь-яке житло не може стати справжнім людським житлом.

Відхилив важке віко: знайомі щітки, коробки і коробочки, пляшки й пляшечки. Почав неблаганно викидати все те геть, звільнити місце, й під саму кришку папакував книг, правда, не все багатство, з якого Качуренко черпав духовну силу, вмістилось, але найдорогоцінніші видання були прилаштовані; і він, рішуче зачинивши скриню, поникав по хаті, роздобув замка та ще й примкнув ним свій скарб.

Обливався потом, сопів, чхав від густої пилюки, натужуючись, тягнув за бокову дужку скриню з хати на городець, взявся копати під кущем жасмину глибоку яму. Місце для схову вибрав надійне — в тому закутку, де росла для домашніх потреб картопля. Протягом літа її поступово викопали, з останніх клубнів варили з Лисаком тільки вчора,— наповнили дорожню торбину Аглаї,— вона хоч і не зносила чорної земляної роботи, але картоплю обожнювала.

Перш ніж копати яму, сторожко пройшовся попід дощаною загорожею, пильно прислухався — чи не підглядає пронира сусід? Але сусід або спав, або ж просто сидів у теплі, не порушуючи загального правила, що утвердилось за останні ночі в Калинові, хоч це й не було на нього схоже. Надто вже невсипущим та цікавим до всього видався сусіда Качуренків, можливо, через свою професію — був він бухгалтером у Зориковій конторі, все рухоме і нерухоме тримав на обліку та під суворим наглядом, тож прагнув обліковувати та пильнувати навіть і те, що йому не належало.

На свіжому картоплинні швидко зачорніла глибока яма, аж під пахви досягла Андрію Гавриловичу, в пеї він обережно опустив свій скарб. Засипав, старанно утрамбував, зрівняв, копнув дві чи три ямки, схожі на ті, що залишаються опісля куща бульб, притрусив сухим картопляним бадиллям. Втомлено спершись на лопату, постояв, далі, задкуючи і загрибаючи сліди, відступив з грядки, полегшепо зітхнув. І тільки тепер відчув — не стомився, а шеймовірно зголоднів.

Поспішно пишпорив у буфеті, відразу ж натрапив на пляшку «Московської», потримав у руках, пожалкував, що не засунув її у валізу дружини, пригодилося би це зілля в дорозі; про те, щоб випити самому, й не подумалось, до гіркої був байдужий усе життя, хіба що на великі свята дозволяв собі чарчипу-другу.

Виставив на стіл сплетену з жовтлого соснового коріння миску з хлібом, знайшовся шмат сала, кілька цибулин — можна було б ще щось видобути, але не став клопотатись. Хліб та сало — хіба не партизанська їжа, до якої мусив тепер звикати!..

Відбатував шмат уже не свіжого, просклизлого сальця, зачепив кілька парізаних ще рукою Аглаї скибок хліба. Ніжністю і жалем занило біля серця — в його житті це була єдиша найближча людина. Була йому і радістю, і розрадою, яких замінити ніким іншим неможливо.

Шматки хліба лежали на білому аркуші, який чомусь був згорнений вчетверо. Миготливе світло каміша та легкий пломінець свічки вихопили його ім'я, виведене великими літерами.

Розчулено кліпнув зволоженими очима, стомлено відкпнувся на спицку стільця. Забув про їжу, вона була нічого не варта супроти тої дорожочності, яку тримав у руках. Вірив, що написала йому дружина ті, пайсокровенніші слова, які посила у душі з того самого дня, коли побрались, але, маючи вольовий характер, ніколи не вимовила їх уголос, не сказала їх і під час прощання. Він те добре розумів, бо вірив, що є в людській душі таке велике і високе почуття, яке не виказати словом, а коли так, то чи й варто шукати такі слова, яких, можливо, і зовсім не існує в світі? Переїде те почуття в слово і втратить свою магічну, свою первісну силу. Він добре знав ціну тому багатству. Назбирав його чимало за свій вік. Не знайшов потрібних слів, хоча вони й жили в душі, для матері, не вплив їх і перед тією, яку покохав пестямно, пазавжди. Пішли в небуття найдорожчі, найрідніші люди золотої пори його юності. Оглашення Аглая, перозгадана й перозпізнана, стала для нього другим життям, затмарила те минуле, що було дорогим серцю. Але свої найглибші почуття, найчарівніші слова вона так ніколи і не виказала вголос. За те не мав до неї претензії, головним для нього було усвідомлення, що ті почуття щедро в ній квітували, виплескувались з очей, брипіли в голосі, передавались йому з кожним ніжним доторком.

Не поспішав розгорнути аркуш. Перед очима постав перон, відхилені двері вагона, чорне бездоння тамбура і осяйна постать Аглаї з прощально піднятою рукою. І останні слова: «Хліб у кошику... там тобі...» І конвульсивне схлипування. І хусточка батистова з жовтою окрайкою біля очей... Примеркло сонце, радість подалешіла...

Ага, добре, що згадав... Треба обов'язково не забути взяття її фото. І треба зробити це зараз. Приступив до стіни, на якій красувалася його актриса в різноманітних позах, розчаровано гмикнув — лише потемнілі плями на місці фотокарток. Всі зняла зі стіни, не залишила йому жодної. Не подивувався і не образився — знав, як ревниво оберігала хай і невелику, але славу. Шукав на столах, заглядав у спорожнілі шухляди — знайшов навіть власну фотокартку в червоноармійському одязі, з широкими традиційними смугами та гостроверхій будьонівці, а на зображення дружини так і не натрапив.

Не так спересердя, як з потреби конспірації, жбурнув власне зображення на тліючі жаринки, простежив байдуже, як закрутився фотопапір, як смикнулось нервово його ж таки, Андрієве, юне обличчя, і гидливо відвернувся: чи не так в якусь певломшму мить зникає і сама людина?

Пройшовшись по кімнаті, заспокоївся, розгорнув аркуш.
«Андре!»

Не Андрій, а Андре. Так вона його назвала при першому знайомстві. Видно, спрощено-огрубленим видалось Аглаї його ім'я. По-первах він гадав, що то в неї така манера не дотягувати останніх звуків у слові. Тоді ще не знав, хто вона, з якого кореня зросла. А вже коли докопався, що була випадково уцілілим на оповленій землі осколком старого, ненависного і віджилого світу, то стало запізно. Цей «осколок» глибоко проринк в його ество, став для нього дорогим і незамінним. На той час був уже сформованою, зрілою, освіченою і тверезо мислячою особистістю, вже не самими лише емоціями керувався, власним розумом дійшов того, що найпрекрасніше на землі — це людина, а не той факт, від якого кореня вона відбрунькувалася.

Аглая була така безпорадна, така самотня і печасна, так прагнула відшукати своє місце в житті, опертись на чийсь міцше і надійне плече.

«Ось і відцвіла наша калина, одспівали своїх пісень нам солов'ї».

Завжди, від щонайпершого знайомства на людному Хрещатику і до гіркої розлуки видавалася Аглая йому поетичною патурою. Звідкіля, з яких душевних глибин видобула вона ці слова про калину, про солов'їні пісні? Їхня вимушена розлука постала перед нею, як щось страшне, непроглядне, і вона готова була в своїй уяві малювати щопайчорнішою барвою картили майбутнього. Неспроможна збагнути одного — до їхнього одруження цей «Андре» про-

йшов таку школу життя, посив на власних плечах такі злигодні, побував у таких бувальцях, що їй про щось подібне і не снилося. Не розповідав їй про те ніколи, бо не любив ані згадувати, ані хизуватися минулим. Тож вона не знала його глибинної суті, недооцінила його життєздатності, вирішила, що, зостаючись у тилу, лягав живий у яму...

«Що б не сталося, як би не склалось моє життя, але я довічно буду тобі вдячна, схилитимусь перед твоєю мужністю, твоїм лицарським серцем, твояю безкорисливістю».

Ось воно, ті слова! Дивні слова... Може, комусь іншому, якомусь справжньому лицареві вони й припали б до смаку, але йому... Не вважав себе ані мужнім, ані безкорисливим чи справжнім лицарем. Це тільки їй отаким видався, а певніше — хотіла його таким бачити.

«Ти, можливо, єдиний побачив у мені людину і не з жалю, а з любові і великодушності дав змогу бути людиною серед людей...»

— Дурепал — лайнувся добродушно. — Знайшла про що...

І поки око вихопило паступний рядок, думка ще встигла осудити залишки рабства в свідомості своєї подруги.

«Ти, Андре, добре знав і бачив, що я тебе ніколи не кохала, але ти ніколи не подав знаку, ніколи навіть не дорікнув, не принизив, у твоїй душі ніколи не озвався покликом твоїх предків, і я за те, скільки могла і як могла, платила тобі удаваною вірністю. Прости мені за цей чисто жіночий обман, без якого, напевно, не обходилась ніколи жодна жінка і за який нас, слабих дочок Єви, не треба суворо судити. У тому винні не ми, а обставини, уготовані нам суворим буттям».

Качурешкове серце то завмирало, то гнало кров важкими поштовхами, він ще не досягнув до кінця хитромудрої філософії його жінки, але вже побачив — це останній від неї лист, це те саме слово, якого він так ждав, бодай було його і не діждати.

Пропустив кілька абзаців, вихопив той, що притьмом упав в око.

«Прости мені за все, Людино, і зрозумій і повір — не ударити тебе хотіла у важкий час, а вирішила за краще павіть у таких обставинах повестися з тобою чесно і відверто: не жди і не сподівайсь, я не повернусь до тебе ані жива, ані мертва. Доля мені послала любов, дарувала почуття, яких я не знала досі. Я проклинаю свою підступну

долю, але встояти, зламати саму себе, скалічити власне ество безсила... Прощай і не турбуйся, я під надійшим захистком і в достойній...»

Машипально рука стиспулась у кулак. Тріснув, поповз між пальців папір.

— Євграф... — прохрипів самим горлом.

Ось до чого загадкові Лисакові натяки: «Знали б ви їх, то не дуже б захоплювались». Що ж, то правда... Чоловіки останніми довідуються про зраду жінок... «Дружина Цезаря поза підозрою», — любив нагадувати давню істину учитель Лан. Чи не мав на увазі сучасних засліплених «цезарів»?

Кожного місяця самодіяльний драматичний колектив калинівського Будинку культури ставив нову п'єсу. Класичну, найсучаснішу драматургію не обходив Євграф Євграфович своєю увагою. Грав головні ролі, щасливих і нещасливих коханців. Качуренкова оглашення Аглая завжди була йому до пари. І цілував її, і голубив, і на руках носив, і «вбивав» — усяке траплялося між ними, але жодного разу не скалатнулось від ревнощів Качуренкове серце, не Аглая ходила по сцені, а щаслива чи нещаслива героїня твору. Пишався талантом дружини, розцінював її гру, як благородне служіння не так музі, як високій справі виховання народних мас. Довиховувалась...

Не засумнівався. Відразу ж повірив, що біда, яка несподівано впала на голову, реальність, отже, й прийняти її слід спокійно, як закономірний і неблаганний присуд долі. Розумом сприйняв тверезо — одміряний, плугом відкряний шмат його життя зостався позаду, попереду війна, важка боротьба, а можливо, й смерть, отож воно й до кращого, що зустрінє її вільним козаком, не буде кому за ним журитися та сохнути. Серце ж того не сприйняло, але то вже було на шкоду самому серцю. Воно мало боліти й стискатися, воно мало витерпіти і витримати таку павантагу, на яку тільки й здатна людина.

Снував знетямлений по кімнаті, заглянув у спальню — широке ліжко, що ледь виділилося у напівтемряві, здалося схожим на домовину; зупинився біля шафи, по черзі відчиняв дверцята, лишав незачипеними. Натрапив оком на пляшку горілки. Ага, ось що він шукав підсвідомо і піяк не міг збагнути, що шукає.

Відкоркував півлітрівку, перекинув над склянкою. Не завважив, коли й через віщя хлопнуло.

— На щастя тобі, акторко!

Пив, не відчуваючи смаку горілки. Навіть подумалось — може, води палито в пляшку? Та певдовзі оковита таки виявила свій характер, запекла в шлупку, зашкребла в горлі, аж був змушений схопити скибку хліба, кинути шмат до рота. Пожував, проковтнув, і відразу якось попустило, тіло почало кудись відпливати, думки притупилися, віп байдуже змахнув рукою. То був початок примирення з тим, з чим мусив, хотів чи не хотів того, змиритися.

Належав Андрій Качуренко до тих людей, яких пелегко було поставити на коліна перед долею чи змусити спасувати і підкоритися навіть найважчому горю. Серце боліло, протестувало, а розум уже змирився, наказував: житимемо по-новому.

Щоб швидше забулось колишнє, щоб нове надійніше прикрило своїм крилом, налив у склянку знову. Не допивши, похлинувся, довго кашляв, сердився на самого себе, потім довго і безжурно сміявся. Якийсь час, похитуючись, ходив по кімнаті, як був, одягнений, повалився па диван, припав гарячим лицем до злямцьованої, кинutoї напризволяще подушки, полежавши, підвівся на лікоть, видобув з кобури пістолет, поклав під голову.

На світанку приснилося щось невизразне, хворобливе, хотів і ніяк не міг виплутатись з того примарного стану. Здалося йому, ніби до нього в кімнату набилося повно пе-прошених гостей, кричали щось незрозуміле, і він намагався дослухатись, про що йдеться, ніби його непомштиво підняли на ноги, розплющивши очі, він побачив якихось незнайомців з холодно-презирливим зором, в чужинській зеленій формі, з чорними автоматами поперек грудей...

VII

Юначий вік тим і славен, що вважається безсмертним.

Ванько Ткачик припаймні разів з десять помирав і воскресав. Жив він і в серці Павки Корчагіна, і Орльонка, і того комсомольця, що сміливо сказав ворогам: «Я — комсомолець! Стріляй!» Його вбивали в нерівному бою, його розстрілювали петлюрівці й денікінці, а він, мов казковий птах, — оживав з попелу.

Не міг собі уявити Ткачик власної смерті, а тим більше смерті своєї матері. Батько — то інше діло, його підстрілили ще десять років тому, Вапкові було лише одина-

дцять, яюсь ніби й не вірилося, що батька немає: як голову районного комнезаму, ховали громадою, лежав у клубі на високому постаменті, в червоній домовині, в квітах, під охороною почесної варти, везли на кладовище у дивовижному возі з чорним, обвішаним червоними биндами балдахіном. Ванькові Ткачику і досі не віриться, що то так ховали його батька. Щось інше то було, ліплений з воску лежав якпійсь інший чоловік, до якого й дотовпитись було неможливо. Ким завгодно міг бути небіжчик, тільки не Артемом Ткачиком. Думалось, що батько поїхав десь у далекі краї, туди, де панують капітал і неправда, творив там революцію, визволяв людей, бо ж без того не можна.

Поранило з фашистського літака маму, трапила вона в лікарню, а Ванько тому не дуже й подивувався. Ще сердився: «Знайшла час ходити на похорон!»

«Так як же, це ж Аристарха Савича ховали, я ж у його хорі співала...»

Десять років, відколи поховала Артема, не співалися їй пісні, хоч і молода була і вродою не зобиджена, а ось не співалося жінці, застряв у горлі дзвінкий та срібний голос, як не умовляв старий диригент — ні, ні і ні. Як не підсипалися жепихи. — і старші, і молодші, ще не жонаті, — ні в яку! — в мене хлопець, в мене дитина, в мене Ванько — ось мій молодий, ось моя доля...

Та як же опісля всього того міг повірити в материну смерть Ванько Ткачик? Прихопив у коридорі заклопотаного старого лікаря, — як тому не клопотатись, коли один на всю лікарню zostався? — не просив, наказував: швидше-швидше!

Лікареві Мурашкевичу повернуло чи то на восьмий, чи то на дев'ятий десяток, білий став, як голуб, клинцювата борідка вже й ужовкла, але піхто на те не зважав. Вважали калипівці старого за причисленого до лику безсмертних. Навіть дивно для декого, що в армію не мобілізували...

— Мамі погано...

— Кому ж тепер добре... — націлив скельця окулярів на хлопця лікаря, але слухняно подріботів у хірургію.

Ванько Ткачик у бога не вірив, але у Мурашкевича вірив більше, ніж в усіх богів, разом взятих, яких тільки створило людство за довгу історію. В дитинстві не раз рятував його самого оцей одвічно білий, жовтобородий маг і від ангіни, і від дифтерії, і від краснухи, і ще безпа від яких напастей.

— Криза...— констатував Мурашкевич.

Байдужість перевтомленого і приглушеного останніми подіями лікаря Ткачик сприйняв за спокійну урівноваженість і впевненість. Сам не раз переживав у час хвороб кризовий стан.

Він чекав. Наодинці з мамою. Лікар відразу ж побіг. Замість оптимістичного «все буде гаразд», кинув непевне «будемо сподіватись», але що ж він міг сказати, коли криза не минула...

Жадібними очима, гарячими, синівськими очима Васько дивився на маму, вірив і не вірив, що то вона. Вона ж піколи в нього, скільки й пам'ятається, не хворіла. Поскаржиться, бувало, що болить щось, а сама махне рукою і — на ноги!

«Мене робота лікує», — хвалилась.

Роботи в неї вистачало, тому й була здорова. Що вдома морочилась — дитина ж на руках! — а ще ж і в артілі художніх виробів дива творила. Ніхто так не вмів рушника виткати. Ще в дівочтві навчилася, коли по наймах ходила, ткалею найпершою стала в селі, на всю округу славилась. Правда, тут, у Калинові, рушників не ткала, відійшла на них потреба, хтось оголосив їх шкідливим пережитком минулого, ткали в артілі художніх виробів широкі килимки під ноги. Марина Ткачик, стахановка найперша, не мізерію ширвжиткову виготовляла, а цілий луг квітучий на килимку ростила, не під ноги її вироби кидали, па стіни охоче вішали.

«Видужає мамка, — думав собі Васько, з острахом роздивляючись її воскові руки, — ще не таку красу цими руками у світ пускатиме».

Дивився на лице зжовкле, лякали його чорні підкови під міцно склепленими очима, на свічку позирав, це від її скупого неспокоїного полум'я такі зпаки па маминому обличчі, це воєнне світло так спотворює людські обличчя.

— Мамо! Мамочко...— қликав тихо, як у дитинстві.

Міцним сном спала мама. Криза...

Поклав важку, обтяжену безсонням та непогамованою тривогою голову на ковдру, побіля самих маминих грудей, вловив удари серця, які пам'ятав з дитинства. І поступово, вслухавшись у них, заспокоївся.

Не думалося про те, що зостанеться без мами, і разом з тим інтуїція підказувала, що буде саме так. Дедалі частіше приходив у думки батько. Не так він сам, як його

трагічний кінець. У одному селі був він посланцем від райкому, колективізували тоді селяни господарства. Пізньої ночі, повертаючись чи то зі зборів, а чи з товариської вечері, Артем Ткачик нібито пенароком упав у чийсь колодязь.

Вже ставши дорослим, побував якось у тому селі Ванько. Показували йому той колодязь при дорозі, на леваді під вербами. Низенькі дубові цямрипи, горбатий журавель, що скидався на солдата з рапцем на спиші. В такий і правда можна було впасти, але чомусь, окрім Артема Ткачика, в нього ніхто більше не падав. Ванькова мама й досі була переконана, що Артема навмисне кинули через ці цямрини. Слідчі органи винних не знайшли, признали, що потерпілий був в нетверезому стані. Як міг впитися, коли у своєму житті у рот не брав хмільного?

Ванько Ткачик часто намагався уявити собі батька. Не з фотокартки, що вицвітала на стіні, а живого, такого, яким був. Спогади зводились до одного епізоду.

Ванько саме готувався до першого класу. Мама вже й записала його, з учителькою познайомила. Букваря купив батько. А тут наказ: Артемові Ткачику, як обраному головою комітету незаможних селян, переселитись у райцентр.

Ряба пузата конячина, перериваючись від натуги, тягнула скрипучого воза. Усі бідняцькі коні чомусь були рябими й пузатими. Така коняка була і у Ванькового дідуся, мамипого тата.

Дідусь хилитався поруч з конякою, поцвяхкував батіжком, тато з мамою йшли за возом, а малий Ванько вгупував, розсівшись на материній скрині. Коняка час від часу зупинялась, щоб передихнути, колеса параз прикипали до наждакуватого піску. На все життя запам'яталось Ванькові, що саме тоді докумекав своїм дитячим розумом, що то він заважав на возі, що коли злізе з воза, то коневі стане легше. І він заволав: «Тату, зсадить!»

Батько простягнув до нього руки. Вони, ті руки, виділись йому все життя, стояли перед очима й зараз: довжелезні, з розчепіреними сухими пальцями, мозолявими долоплями. Підхопив сина Артем Ткачик на ті руки, стрівся Ванько з його веселими очима, зажмурився від вдовolenня, коли татусь полоскотав лице шорсткими вусами, чхнув від ідучого нікотинового запаху. Тоді, ніби відчувши, що Ванькові не сподобався запах самосаду, підкинув його угору, злетів Ванько мало не до неба, перелякався, бо міг

упасти на землю, радісно реготнув, коли знову опустився на мускуляві руки. Ще помітив, коли злетів угору, — в тата цілий сніп русявого волосся на голові, а в ньому бджола дзижчить, сердиться, виплутується.

«Тату, укусить!» — не своїм голосом крикнув Ванько. Батько поставив його на землю, діловито витрусив із чуба бджолу, скуйовдив на Вапцьковій голові нестрижену кучму.

Ось таким, гострооким, довгорукиим, усміхненим, і запам'ятовся Ванькові батько. Як живий інколи ставав перед його зором, і разом з тим Ванько відчував, що коли б оце зараз десь випадково стрівся з ним на вулиці, то чи й впізнав би.

Поки вийшов у люди, був при мамі, жадібно ловив кожне її слово, кожен погляд, слухняний, чемний і покірпий син. Інколи, бувало, й находило на нього щось незрозуміле і самому, якась невідома йому сила збурювала його, під'юджувала не слухатись мами, виявляти власну ініціативу. Але все те безслідно зникало, варто лише було матері мовити йому слівце або кинути на нього докірливим поглядом. Дуже рано в ньому прокинулось чуття відповідальності за маму. Ще в школярські роки зрозумів, що він за неї сильніший і за неї в одвіті. То, може, тому, що мама завжди і при ньому, і позаочі твердила: ось мій господар, ось моя опора!

Десятирічку закінчив відмінно, педколектив радив вступати до університету, а Ванько пішов на електростанцію, став електромонтером. Ще в школі втягнувся у комсомольську роботу, став одним з кращих активістів, і не дивно, що десь через рік обрали його в райком, довірили оргінструкторський відділ. Розгорнувся поступово організаторський талант Івана Ткачика, невдовзі й другим секретарем став, а на зимовій районній конференції обрали першим...

Спогади полонили Вапцька. Чув — гукає в маминих грудях серце. Бухає посилено, тривожно, але ж... криза. Той стан людського організму, коли мобілізуються всі сили, коли кожна клітина виборює право на існування, на життя.

Його мама ніколи не помре. Адже лікар Мурашкевич сказав, що, на щастя, куля не порушила життєвих центрів, прошила груди, але минула серце, зачепила лише крайчик легень, не рушила найважливішого — судин. Така життєлюбна жінка, як його мама, повинна витримати, вистояти в момент кризи...

Його мама — комуніст. Правда, комуніст молодий, майже водночас з сином вступила до партії. Ванько немало тим пишався.

З усією юначою впертістю взявся син готувати маму до вступу в партію. Кожного вихідного, кожної вільної хвилини читав їй брошури і своїми словами витлумачував, а вона слухала уважно, покійрно повторяла за ним услід прочитане, а лиш тільки їй треба було все те витлумачити, так відразу ж зітхала: не запам'ятала!

Ванько уперто починав спочатку, а мама твердила одне: головою пізнала все, а язикові слова не підкоряються. Незугарна, синку, переказати все те, що в мудрих книжках написано. Буду, мовляв, краще безпартійною більшовичкою, видно, руки в неї розумніші за голову.

Секретар райкому, їхній перший, подививсь на те зовсім інакше. Поговорив з Мариною Ткачик і переконався — і програму, і статут дуже добре розуміє робітниця. І язык в неї не такий уже безсилий. Слово в слово переказати, як того вимагав син, незугарна, а по-своєму розтлумачує кожне питання. І сталося так, що мати раніше за сина стала комуністкою...

Пишався Ванько своєю мамою. Не раз казав жартома: «В нас, мамо, сім'я комуністична...»

Догорала свічка, важкі тіні тривожно вовтузилися в кутках, важко снувались думки-спогоди у Ваньковій голові, ніяк не міг збагнути, чи то справді поруч його мама, чи то сниться йому.

Витинають незримі музики. Та так дружно, так ловко, таку грайливу танцювальну мелодію ведуть, що в нього аж жижки тремтять до танцю. Кармен носиться по колу, розкружлялася, аж розпашілася вся, аж дивитися неможливо, як то вона, не торкаючись землі, викручується у завихреному танці. Стриматись важко Ванькові, ноги самі вигинаються та каблучаються, але кинутись і собі в коло він соромиться...

І тут Ванько Ткачик прокинувся. Свічка ледь поморгувала, плаваючи в озерці розтопленого стеарину, догорав гніт, у вікно заглядав чи то червоний ранок, а чи далека пожежа. Не відразу збагнув, де він, чому трапив у цю напівтемну кімнату, щільно населену рухливими тінями.

Підвів важку голову, зиркнув на маму.

Припав до грудей — холодна тиша, дихнуло чимось терпким, чужим, далеким. Збагнув усе, на мить втратив свідомість.

— Мамо! Магусю! — прошепотів хрипко, а може, й войкнув на цілий світ. — Прокиньтесь, мамо!

Жахним зором дивився на змінене холодом смерті, спотворене блимкотливим нерівним світлом обличчя і не знав, як бути, що діяти. Здалося йому на мить, що знову став маленьким, безпорадним, беззахисним. Вже таке колись було у його житті. Пішла мама на дальній город, а він удома загулявся, кинувся шукати неньку; побіг на леваду, — і покотився поміж трав та кущів клубочком, загубився, заблукав у гущавині. І зняв неймовірний лемент, навіть на дальньому городі почула мама той закличний крик, поки добігла, то Ванько аж посинів з розпуки.

Війнув вітерець за спиною, легенько скрипнули двері. Не оглянувся, по кроках упізнав Кармен, по диханню відчув непокійливу сусідку. І з очей несподівано хлюпнули сльози, з грудей вихопився стогін. Дівчина поклала йому руку на голову, пальчики її потонули в розтріпаній чуприні.

— Не треба, Іванку... — А в самої сльози в голосі.

— Ма-а-ма... моя мама...

— Вже не підіймемо, — заговорила дівчина, і йому враз стало ніяково від тих, по-старечому сухих слів. Як вона могла, як вона могла, ця капосна дівчина, так легко, так просто кидати отакі банальні, такі казенні слова?

— Прощайсь, Іванку... Треба йти...

Ні, таки ж вона зовсім нестерпна, ця Ярчуччина дівка, вона сміє казати йому таке, мабуть, думає, що він залишить свою маму, що він спроможний тепер кудись піти.

— Іди геть, безсердечна, — кидає гнівно.

— Іванку, в місті німці.

— Що? — схопився на ноги Ткачик, вмить забув про горе.

— Вони вже тут... Спочатку заскочили на мотоциклах. Потім танки... машини... Такий гуркіт...

Розгублено і перелякано дивився на дівчину.

— Тобі, Іванку, треба негайно... Вони гасаять по вулицях...

— Але... — з жахом зиркнув на мовчазну маму.

Свічка догоріла. Через вікно пробивалась ранкова мля, мамине обличчя світилось на білому простирадлі мученицьким малюнком.

— Я тебе проведу... сховаю.

Ткачик збагнув, що це єдиний вихід у його безвихідному становищі. Вмить опинився біля дверей, вхопив карабіна, дослав патрон у патронник.

— Відстрілюватимусь...

— Отямся! — вжахнулась дівчина. — Загинеш... і пе
один...

Справді, дурнішого пічого не можна було придумати, як відкрити з карабіна стрільбу по танках.

Кармен владно тягла його за руку, поспішала, а він покірно, мов дитина, йшов за нею.

Пірнули в бузкову алею, що вела до старого будинку з напівзруйнованим мезоніпом, пе дійшовши до будинку, крутнула вправо і, мов вивірка, запетляла поміж дерев. Коли заглибились у старезний панський парк, в останні рожи розчищений і засаджений молодими деревами, Кармен притишила ходу.

— Зайдемо через горбд... прямо з парку. Спартак Ридасва пам'ятаєш?

Спартак Ридасва Ткачик знав добре. Дев'ять класів закінчив хлопець, нещодавно приймали його до комсомолу на бюро райкому. Такий хлопець не міг не запам'ятатись. В нього незвичайна біографія, він чимось відмітний від усієї школярської братії.

— А тобі він хто? — поцікавився.

— Ось і маєш! Наші мами — рідня.

— То й що?

— Спартак всі входи-виходи знає. Сховає краще, ніж будь-хто.

Зупинились біля старої загорожі. Впевнено проходила Кармен рухомі штахетки, Ванькові веліла затаїтись, а сама прошмигнула в отвір.

Ткачик заляк біля огорожі, вслухався в ранкові звуки, що долітали здалеку, з центру селища, і тільки тепер відчув, як його б'є пропасниця. Руки смикаються, цокотять зуби, нудить...

Кармен як несподівано пірнула, так і випірнула з дощатого отвору. Мало не застряв у дірці головатий дебелий Спартак, велет з дитячим обличчям, з яснотою довірливих очей.

— Справді... — протягнув він. — Здоров, секретарю... А я не повірив... Бувало, що Карменка розігрувала мене, як маленького...

— Тепер бачиш? — розсердилась дівчина.

— Ну, тепер...

— Тож не баріться, хлоп'ята.

Впіймала Ванькову руку, заглянула в очі.

— Щасливо, Іванку. Не турбуйся... А маму твою поховаємо...

VIII

Злапали Качуренка вороги, як стій та бач злапали.

Склепив набряклі повіки, струснув важкою з похмілля головою, проганяв страшне марення.

— Підйом, пане голова, підйом!

Як рукою зняло сон. Рвучко сів на дивані, рука машинально потяглася до пістолета. Але його... новенький, тільки за два дні до цього обстріляний ТТ вже був у чужих руках. Ті руки, випещені, з дорогими каблучками на рожевих опецькуватих пальцях, жонгливали Качуренковою особистою зброєю.

Кресонув спідлоба поглядом по хаті. Мовчки, гидливо морщачись, чужинці перекидали пальцями розтрушений по підлозі Аглаїн одяг, рилися в шухлядах, у робочому столі.

Качуренко зіпнув ротом, не вистачало повітря. Чомусь хотів був гукнути дружину, але на очі трапила недопита пляшка на столі, і він згадав про все. Гірким клубком до горла підкотилпсь люті і кривда, злоба саме на неї, па підступну Аглаю, яка своїм обдуманим а чи не обдуманим кроком вивела його з рівноваги, споїла, вклала сп'янілого у ліжко і тим самим передала в руки ворогам.

Приступ люті як раптово накопився, так і спав в одну мить. Сторожко роззирнувся, оцінюючи обстановку,— як тут діяти? Мимоволі потягнувся рукою до пляшки, вирішив чомусь, що найперше треба погасити в грудях незнайоме йому, як людині неспитушій, огидне скіпіння біля серця.

Його рух випередив уже немолодий, відмітно від інших зодягнений чужинець з якимись дивацькими погонами, не в офіцерському кашкеті, а в приплюснутому піріжку, той самий, що бавився Качуренковим пістолетом.

— Що западот, то не здорово, пане голова,— удавано ласкавим голосом проспівав до Качуренка.

— Що вам треба? — здавлено прохрипів Качуренко.

— Не сподівались, Андрію Гавриловичу? Не сподівались...— потвердив нібито з подивом.— А ми тут як тут...

«Здоров, здоров, пан Андрій, здоров, як ся маєш? Сидиш собі у світлиці, меди попиваєш».

Оглянув на світло пляшку, скосив гадюче око на Качуренка.

— А ще хвалились, що совєцьке начальство непитущє. А воно, бач, замикається наодинці і дудлить сивуху...

Кривив гидливо тонкі сухі губи, знущався з Качуренкової безпорадності. Потім зітхнув, запитав по-дружньому, співчутливо:

— Чарчину? Похмелитися?

І, не ждучи відповіді, налив півсклянки.

— Проше пана. Вам, пане Качуренко, певне, голову протуркотіли вигадками про звірства німецьких воїнів, про нацилля, торттури, катування? Чи не так? А ми вам, як бачите, чарку в зуби — пийте на здоров'я, пане Андрію. Пийте, та розуму не пропивайте, будьте передбачливі...

Підсунув склянку на край столу, ближче до заляклого на дивані, згорбленого в розпачі Качуренка.

— Погамуйте спрагу.

Качуренкові розкотілося пити. Він уже оговтався цілком, збагнув, що для нього війна закінчена, по-дурному програна. Згадав товаришів. Пожалкував, що не поїхав з ними. Дався йому той список. Треба було заскочити на хвилину, розшукати, спалити, та й по всьому...

Дививсь у підлогу, куйовдив рукою розтріпане, вже сивіюче рідке волосся, гарячково думав.

Згадались далекі часи, громадянська війна. Двадцяти ще не було, збоку всіх подій стояв, оберігав його хрещений як зіницю ока. І не тому, що так уже любив, жити не міг без осиротілого хлопця. Дармовий робітник був потрібний у хазяйстві. Переховував хлопця, оберігав від мобілізацій: січовики шукали — Андрій був з волами у лісі, гайдамаки допитувались — хрещений переховував у погребі, гетьманці ловили — до знайомого лісника одвіз хрещений. Одвіз па своє безголов'я. Саме сюди заявився партизан Свитка зі своїми хлопцями, підмовив Андрія, повів з собою. І чому ж учив Свитка першому-найпершому? Не стріляти, не наступати, найперше вчив обачності. Партизан не повинен помилятися, найпростіша помилка веде до загибелі...

Мирний час, щоденні клопоти, роки вивітрили з Качуренкової голови мудру науку, і на першому ж кроці помилився, повівся, як хлопчисько...

Скреготнув зубами Качуренко, крадькома обвів зором хату, спинився на прочинених дверях. В одну мить визріло рішення — коли вже програв у складній і заплутаній грі, то мусить вийти з неї гідно, з честю вмерти, показати всім у селищі, що Качуренко хоча й загинув, але не скорився.

Рвучко звівся на ноги.

— Зітцен зі зіх! — гаркнув довгобразий, сухий, як жердина, німець у круглому, наче колесо, кашкеті.

— Сидіть, добродію! — штовхнув його в груди той, що говорив по-нашому, перекладач, як про те вже здогадався Качуренко.

Сіпатися було зайве, Качуренко байдуже зсутулився біля столу.

Потім йому наказали рушати. Йти з рідного дому в гнітючу невідомість. Похмуро окинув зором своє житло — як-не-як, а чотири роки ці стіни були йому рідною оселею. Яким не облудним виявилось тепло сімейного вогнища, але воно його зігрівало чотири роки. Промайнули вони як одна мить. Навіть у вихідні не сидів у цих стінах, лише довгі зимові вечори та короткі ночі, в які він не встигав до смаку виспатись, були йому нагородою за щоденну невтомну біганину та мандри — в голови райвиконкому часу на особисте життя не залишалось. Аглая таки ж правильно зорієнтувалась у ситуації — лише якусь частку живого тепла вділяла, як скупий пайок, йому, а весь вогонь душі віддала Євграфу. Ні, правильно робили в свій час революціонери-професіонали, коли не зв'язували рук сім'єю...

Мимоволі змахнув рукою, коли б хто помітив той рух, то безпомилково визначив би стан людини: а, все одно, шкодувати немає за чим, пісню проспівано, життя програне, карта бита...

Ще, правда, в передпокої вирішив: тільки ступить за двері — відразу навіткача. Хай краще наздожене куля, аніж такий сором. А може, й не наздожене... всяк буває.

Але за дверима на нього чекала ціла дюжина автоматників. Став на верхній приступці, кинув погляд поверх задертих угору підборідь, націлених в його зіниці холодних, колючих очей.

У міському парку, років зо три тому посадженому в левінський суботник, на утрамбованому дощем майдані перед райвиконкомівським будинком, застигли чужі, криті зчорнілим від негоди брезентом всюдиходи, позадирали в небо змієподібні хоботи присадкуваті танки. Галасливо

снували, метушилися серед усього того скоповиська техніки чужинські солдати.

На сусідському дворіщі теж хазяйнували зайди, либось, прищучили й сусіда, бо галасував на всю садибу, Христом богом клявся:

— Не моє добро, паночки, не моє, ось і хрест святий, от хоч і заприсягнуся, не мов... В мене такого зроду не було...

Качуренко не дослухавсь до сусідового гвалту, бо самого боляче штовхнули під ребра дулом пістоля.

— Вперед, пане голова!

Ватяними погами відмірював крок за кроком простір, вели його до виконкому, в те саме місце, до якого за ці роки він стільки вибігав, витрамбовував своїми ж ногами кожен сантиметр площі. Тепер човгав востаннє, знав — більше не повернутися до свого дому, не топтати йому рясту на цій землі.

У рідному селищі лунала чужа музика, перегукувались чужі голоси. Глянув на молоді деревця парку — зчуженіли й вони, потрощені, обчовгані. Ранковий туманець ще не розвіявся, плинув по вулицях цигарковим димом, в його павутинні знайомі будівлі виглядали незнайомими.

І здалося Качуренкові, що не по землі йде, не перемішує ногами пісок, а бовтається у густій твані, один-одпінський серед незбагненного і чужого світу. І хоч би тобі де одна рідна душа, бодай одне людське обличчя.

Привели його в рідну установу. Та не на другий поверх, у знайомий, обжитий кабінет, а відкрили хідник униз, у підвальну холоднечу. Знав він, що під будинком службові приміщення, якість, здається, і заглядав туди, господарняк складала там торф і дрова, крейду і фарби, різний інвентар та мотлох, без якого не обходиться жодна установа.

Не знав лише, що в цьому ж підвалі є ще зовсім темний, вогкий і холодний закуток, в якому чи й зберігалось коли щось з господарчих речей опісля того, як хазяїн єдиного в селищі двоповерхового будинку, запопадливий непман розпрощався зі своїм обійстям.

Андрій Гаврилович довідався про існування цього закутка у власному господарстві тільки зараз, у трагічну мить, коли довелося переступити через його поріг. І як він не знав про нього раніше? Аж за голову взявся з розпуки. Оце так господар!

Хвилину і другу стояв Андрій Гаврилович, боячись поворухнутись, присісти, відчути себе живою істотою. Прислухався. Жодного звуку, жодної ознаки життя, схоже, що навіть миші тут не водилися, павуки не слухали по стінах, нічого тут не було живого, окрім слизької плісняви.

Перегадом таки рушив з місця. Наткнувся на щось гостре — то проіржавілі обручі з бочок трапили під ноги. Не ступав, а плив по чомусь лишкому і відворотному, вперся долонею у цегляну стіну і з жахом відсмикнув руку — стіна була холодна, як смерть, липка і затхла. І тільки тепер відчув, що дше не повітрям, а гниллю, тлінням чогось мерзенного. На мить згадалось, як читав колись у юності про вурдалаків, здається, у Пушкіна чи, може, в Толстого, і здригнувся від гидливості, чомусь здалося, що саме в отаких оселях і належало жити тим потворним страховиськам, яким він дістався у повне володіння. Нервово зашарив руками, шукав двері і таки ж швидко натрапив на них, з силою загунав кулаками у слизьку дубову дошку, але звуки топули, паче у ваті.

Не знаходив собі місця, снував по підземеллі, мов сновиди, а згодом, до всього збайдужівши, прихилився боком до стіни, не відчуваючи ні холоду, ні вологи, вирішив, що отак і стоятиме, аж доки впаде...

Згадалася Качуренкові у цій могильній темряві його болюча пісня: «Йому велено на захід, а їй в іншу сторону...» Вже в омертвілому серці просурмила та пісня. Ніби про нього складена. Коли б не вмерла Галина, Галинка, Галчєня... Не перейшла б йому дорогу Аглая... Не було б зради... І не було б фатального вечора... Не трапилося б найстрашнішої в житті помилки.

Галя, Галина, Галочка... І вже нічого не помічав. Ні крижаного холоду, ні могильної пітьми, лише свіtilись із небуття зоряні очі. І дві коси на високих грудях. І усміх — найрідніший, найдорожчий у світі. Повернулись до нього такі далекі і такі близькі часи юності буремної, бойової.

Вже нічого не зосталось у його свідомості. Не відчував ні неприємної нудоти, ні порожняви в собі, ні ядучих випарів підземелля, ні холоду, ні вологи — бачив тільки давно забутий, що зник був безслідно, розчинився у пам'яті, поточув у небутті, затінений іншою, образ жінки, яка стала для нього колись символом щастя, майбуття, самого існування.

Галя, Галинка, Галчєня. З косою, в солдатській гімнастерці, в будьонівці і з червонохресною торбинкою через

плече. З материнським поглядом великих сірих очей, таких теплих і таких рідних...

Єдине йому залишилось зараз — спогади.

Мав щастя згадувати. Від самого початку, відтоді, коли в його естві прокинулась пам'ять. Старанно, по-хазяйському перетрушував усе, що заклалося в її неприступних коморах, береглося про чорний день. Чорний день прийшов, розчинилися перед Андрієм потаємні комори-клітки, пам'ять розщедрилась — любуйся, чоловіче, всім тим, що надбалось, радуйся йому, попрощайся з ним.

П'ять років йому не виповнилось, коли батько впав на київській вулиці від куль жандармів, не пошкодували вони куль супроти повсталих саперів та київського робітництва. Гаврило Качуренко забився до Києва з глухого села в пошуках заробітку, прилаштувався до робітничого гурту, не відставав від нього ні в чому, разом з усіма ходив на роботу, жив тим життям, яким жили вони, не відставав він і в час небезпечний, вийшов на барикади і не повернувся. Мов крізь сон пам'ятався тепер синові. Так само, як і мама. Змушена була повернутись до рідного села, наймитувала по людях, гнула спину в свого ж таки кума, застудилась восени, бовтаючись у копанці, вимочувала хазяйські коноплі, злягла, згоріла в гарячому вогні, залишила восьмилітнього Андрійка. На щастя — восьмилітнього, вже пастушка, який так вподобався богобоязливому хрещеному, так уже поллюбився, що той не розставався з хлопчиком ні взимку ні влітку, все притуркував його до найрізноманітнішої роботи, боявся, щоб не виріс ледачим...

Та не дали додумати свого життя Качуренкові — притьмом зашкреблось біля дверей, потягло їх на себе, виволокло з мороку хвіст густого, аж липучого повітря, кинуло чимось м'яким на середину, поспішно хряпнуло дверима, знову перетворило живу дійсність на чорне ніщо. Тільки тоді, коли хтось застогнав, забожжав та заскиглив, з голосу впізнав Качуренко свого близького сусіда Макара Калениковича.

— О господи-господи,— заремствував той,— за віщо ж така кара, та за що ж така напасть?

Всі спогади-видіння, що розвіялися нагло при появі сусіда, тепер і зовсім зникли, саме життя, його подих знову війнув Качуренкові.

— Чи це ви, Макаре Калениковичу?

Невидимий сусіда на хвилину затих, чи то не почув голосу, а чи й не повірив, що в такому місці може хтось до нього і заговорити, вже тільки після повторного запитання возрадувався:

— Ой, чи це ви, Андрію Гавриловичу? Невже ж це ви?— І просунувся до Качуренка. Замацав, впіймав рукою його ногу.— Божечку ж мій! Та це ж сама доля мені вас... Та така ж зустріч... Господи, та ми ж з вами завжди... сусіди ж...

Качуренко мовчав, дивувався — відколи це сусід став таким доброзичливцем?

— Винен я перед вами, Андрію Гавриловичу! Каюсь! Як перед богом, каюсь! Лихий поплутав, заздрість прокинулась, дорогий Андрію Гавриловичу. Як тать, повівся, зазіхнув на чуже, та зав'яз, мов горобець у сильці. Тільки ви можете зарятувати або запродати...

Нічого не міг збагнути Качуренко. В чому, чим, як міг він, перебуваючи у безвихідному становищі, ще когось і порятувати? Мовчав, а в серце западала важка підозра. Чому трапив сюди, опинився разом з ним у страшному казематі обиватель-сусіда, людина, яка ніколи і ні в чому не виявила симпатії до нашого ладу, яка стояла осторонь від усього живого, до якої ні в кого не було довір'я? Навмисне кинули, підсипали до нього провокатора, задумали вивідати... Але що вивідувати? А хіба немає чого? А списки... І Качуренко спалахнув гнівом — даремна справа, вивідачу, списки взяв вогонь, а з Качуренкового язика їх не вирвеш і обцецьками. Мовчав, ждав, як той поведеться далі.

— Не знав я, дорогий Андрію Гавриловичу, що було в тій скрині. Тільки думав, важливе, секрет якийсь... Побачив, що ви закопуєте, і хотів був сказати — давайте, мовляв, я переховаю, бо у вашій садибі можуть і знайти...

Нарешті Качуренко збагнув, у чому справа. Виявляється, невсипущий сусіда таки ж додивився, як він закопував на городі заповітну скриню, таки ж не вгавив, запідозрив, що золото а чи гроші затаює Качуренко. Презирлива посмішка, невидима у підземеллі, скривила йому обличчя.

— Хіба ж не відомо кому, що до вас би кинулись першого, а на мене хто б подумав? Дай, думаю, переховаю, може, там яка державна таємниця, кинувся чуже рятувати, а свою голівоньку підставив... Ой, ой, ой, підставив дурню макітру ні за що, ні про що.

Коли б воно до місця, коли б в іншій ситуації, то Качуренко, мабуть, за живіт зо сміху взявся б, але тут, у цій могилі, тільки кривився болісно, вже й собі шкодував дурну сусідську голову, що опинилася через пожадливість у цій домовині.

Сусіда кашляв та сякався, хлюпав носом, а Качуренко ждав — що ж скаже далі? Коли нічого іншого, то, значить, і справді трапив чоловік у халепу через зажерливість, коли ж почне втиратись у довір'я, то хай вибачає...

— Андрію Гавриловичу, дорогий! Видить бог — потрібна була мені та скриня. Кажу ж, гадав, що документи, може, які виконкомівські, зберегти хотів, навіть не подумалось, що там Карл Маркс, о господи! Та повірте, дорогий, я його й не читав ніколи, професія моя бухгалтерська, але про «Капітал» поняття ніякого не маю. Та коли б я знав... А для них же той Маркс... О господи, як з лапцюга зірвалися: «Комуніст, комуніст!» Та який же з мене комуніст?..

Щось схоже на сміх вирвалося з пересохлої горляпки Качуренка, він таки повірив, що бухгалтер і справді прорачувався, важко прорахувався, зажерливець.

— Я вас молю! Всіма святими благаю! Порятуйте! Посвідчіть, що то ваша скриня, що сталася прикра помилка... А я вас не забуду... Вийду — передачі носитиму... щоденно... ранком і ввечері... Порятуйте!

— Не повірять, — вичавив із сухого горла Качуренко.

— Повірять! Тільки дайте мені таку характеристику... Ви ж знаєте — я ніколи не кланявся радянщині... Здогадувавсь... передчував, що може всяке трапитись... Бочком все йшов, бочком, ви ж знаєте...

— Та знаю, — мимоволі втягувався у розмову Качуренко. Все ж було легше в компанії з нежданим товаришем по біді. Бачив і себе, й сусіда якимось збоку, знав, що той вчора так би не сповідався, а сам Качуренко ще вчора зовсім інакше б реагував на подібну сповідь. Тепер було байдуже. До свідомості дійшло одне: і він, районний керівник, і цей прихований шкурник опинились в одній холодній могилі, і виходило на таке, що саме від нього, Качуренка, залежало — виплутається з біди чи ні людина, яка ждала тих, хто зараз господарював у селищі.

Бухгалтер, видно, таки похопився, що наговорив зайвого, спішив виправдатись:

— Боже борони, не подумайте, що мав щось супроти Радянської влади. Або щоб на цих сподівався. Як навче-

ний гiрким досвiдом у громадянську i вiдчуваючи, що лихо може повторитись, вiршив бути остороп, не брав па баланс того, чога не варто було облiковувати. Особисто ж вас завжди шанував. З першого знайомства. Так i дружини сказав своїй: «Качуренко — це людина».

Сусiд на хвильку примовк, шукав потрібних слiв, але сказати нічого не встиг, бо знову заскреготiв засув i розчинились дверi. Покликали Качуренкового сусiда.

— Так посвiдчiть, дорогий...

— Посвiдчу...

Качуренко знову зостався в мороцi один. Готовий був свiдчити, хай тiльки покличуть, хай хоч убивають, аби швидше, аби не ця жахлива темiнь.

Свiдчення Качуренкове виявилось непотрiбним. Чому саме — так i лишилося довiчною таємницею: бiльше бухгалтер у пiдвалi не з'являвся. Пiсля коротенького допиту у високого чина новоявленої окупацiйної влади, офiцера, який вiднинi вважав себе господарем Калiнова, мов папа, посадовили Качуренкового сусiду в кузов машини i повезли геть, повезли в педалеку, але й пеблизьку дорогу, з якої ще нiхто не повертався...

IX

Ефрейтор Кальт прийняв свою команду опiвднi у казарми лейпцигського гарнiзону i, незважаючи па спекотливу серпневу погоду, вiдразу ж почав старанпо злютовувати її в едипу бойову одиницю.

На ньому красувався новенький, щойно вдягнений, пропахлий нафталiном та пацючинням, зеленавий френч, такі ж штани iз зiм'ятими ворочками по боках, па ногах поскрипували лискучі чоботи з прямими халявами, в яких ледь вмищалися товстезнi ефрейторовi литки. I все ж коли б пе ефрейторські погони, то навiть лямцювата пiлотка не падала б його статури того стандартно-середнього вигляду, пiд який пiдганялися солдати вермахту.

Суто цивiльною птицею був ефрейтор Гуго Кальт, хоч i пишався званням ветерана. У вiцi уже був ефрейтор, обснували його глибокi зморшки, облисiв i зодутлуватiв. Оскiльки пiд його команду трапили такі ж, як вiн, або трохи молодшi вояки та ще зелена молодь, яку слiд навчати i при звичаювати до вiйськової справи, то Кальтовi

здавалося, що він не щойно нацупив на плечі військове, а все життя хизувався в єфрейторських погонах.

Пихато походжав перед строем, суворо супив брови, жував сухуваті, продублені дешевим пивом губи, доскіпливо примруженим зором полководця оглядав своїх підлеглих. Був вдоволений — всі вони зібрані з різних кінців міста та приміських сіл і селищ, всі незнайомі. Отже, підлеглі мали сприймати його не за ту людину, якою був насправді, і це возвеличувало єфрейтора у власних очах.

Хоча якби, врешті, його й знали вчорашні мирні обивателі, а сьогоднішні хоробрі солдати рейху як облупленого, від того Кальтові все одно не додалося б ні слави, ні безслав'я, ні чину, ні випагороди. Як був старшим над мітлами та заступами в ті часи, коли ще ходив гоголем, коли в знак пошанування за старанну службу та воєнну доблесть отримав посаду старшого прибирача кварталу в робітничому селищі, так і стрів у тому ж чині нову війну. Навіть добровільний вступ в армію на заклик Геббельса не підніс його до неба, нічого не додав до того патріотичного шалу, який охопив обивателів. Всі крамарі, ремісники виявили бажання рушати хоч зараз на будь-якого ворога, а особливо на Сході, кожному прагнулось урвати щось на багатих кресах...

Активний член нацистської партії і натренований оратор, єфрейтор Кальт і на військовій службі вирішив передусім вишкочувати підлеглих до того стану, щоб вони не були самими собою, а стали надійним додатком їхнього безпосереднього командира і благодійника.

Поляпуючи себе долонями по дебелих стегнах, єфрейтор Кальт просторікував:

— Солдати фюрера! Я вас вітаю... Я ваш безпосередній і найближчий командир, ваш батько, єфрейтор Кальт...

Зупинившись посеред строю, по-хазайському перерахував очима підлеглих, починаючи справа, а потім в тому ж порядку назад, заморозив погляд поверх їхніх голів, поставив каверзне запитання:

— В доблесній армії фюрера яке воїнське звання вважається найвищим?

Солдати, різні за віком, різноманітні за статурою, точнісінько так само, як і їхній батечко-командир, зодягнені в зеленувато-сіру пожмакану уніформу, мовчки поїдали очима єфрейтора. Чорт зна, яке звапня в тому многоликому вермахті найвище — це одне, а по-друге, всі тут були

вже досить вишколені життям, тож краще мовчи, камраде, поки тебе особисто не взяли за карк.

Єфрейтор Кальт довго не чекав на відповідь, не прискіпувався до когось особисто, він зостався, видно, задоволений з дружної мовчанки. Заходив поперед строем, повчально прорік:

— Солдати, найвище звання у нас, німецьких вояків, є звання єфрейтора. Чому?— Зупинився на фланзі, гостро пройняв шерегу поглядом.— Сам великий фюрер носить це звання. Звання єфрейтора. Він міг би прибрати собі звання і фельдмаршала, і генералісимуса. І нація схвалила б ту акцію. Але фюрер того не побажав. Зостався єфрейтором. Чому? — Кальт рушив на протилежний фланг.— Бо весь світ впаде під ноги єфрейторові Адольфу Гітлеру, так само, як упав би до ніг генералісимуса Адольфа Гіллера, ферштейн?

Солдат Ганс Рандольф у заширокому як для нього мундирі, в штанях, розрахованих хіба що на єфрейтора Кальта, в просторих чоботях почувався не те що не солдатом, а навіть не людиною, просто чортзна-чим. Вся ця уніформа була йому потрібна, як свині наритники, а служба в армії, та ще в гарячий воєнний час,— все одно що чиряк на сідниці. Стояв закам'яніло, тримався за команду «струнко», слухав єфрейторову науку, а сам думав: «Трапив, Гансе, ти ца цю війну, як півень ув окріп».

— То не солдат, що не прагне вислужитись до єфрейтора,— мудрував перед строем Кальт, а Ганс Рандольф і далі думав про своє.

«Дурень, потрібний мені твій чин як солдатський, так і єфрейторський».

— Великий фюрер, найпочесніший серед єфрейторів, на золотій тарілі подарує кожному німцеві цілий світ, розстеле під ноги українські степи, покладе на стіл українську паляницю і шпек, з голови до ніг загорне німецьких фрау у соболині шуби, а кожній німецькій скромниці-медхен надіне на палець золоту каблучку з коштовним сибірським камінцем, щоб не ссромно було їй стати під вінець з хоробрим відчайдухом — німецьким солдатом...

Ганс тепер часто згадував уже такі далекі і такі болючі часи. Був ще підлітком. Дружив з Куртом Вебером, на рік старшим хлопчиною, сином ливарника Вебера. Єдиним другом був у Курта, бо з ним ніхто не хотів дружити. Старий Вебер, казали, був комуністом, а чи, може, за пезалежний характер його так називали, тільки невдовзі

навіть близькі сусіди почали обминати не лише самого Вебера, а й усю його сім'ю. Гансові до того було байдуже. Втрачати нічого, ріс напівсиротою, батько недовго жив після поранення на фронті, мати мало ним опікувалася, її зовсім не цікавило, де малий почував, що їв, чим займався.

Якось на зборах слухав Ганс виступ оцього «бачечка ефрейтора», мазав патокою бравий ефрейтор, а про що саме — хіба ж запам'яталось Гансові? І взагалі забув би, коли б Вебер-старший не назвав тоді Кальта демагогом. Що воно, Ганс не розумів, а слово сподобалось, запам'яталось. Запам'ятався відтоді й Кальт.

Тепер «демагог» Кальт командував солдатами, а Вебер загинув у концтаборі. Правда, концтабір не спорожнів — замість батька до нього кинули сина, Курта Вебера, друга Гансового дитинства.

Віднедавна Ганс Рандольф почав відчувати, що дружба з Веберами не минулася для нього безслідно. Принаймні слово «демагог» зосталось від них у спадок, але в підвіддільні гестапо засумнівались: а чи не зіпсували Вебери Ганса Рандольфа? Чи не варто і його запропорити до пари Куртові? Але, мабуть, не знайшлося серйозних підстав, в концтабір не кинули, хоча й ходу не було Гансові, навіть на військову службу спочатку не взяли, за якою він, до речі, не дуже й побивався.

Тепер він, не навчений, по суті, не військовозобов'язаний, трапив у бойові ряди, а «демагог» Кальт пророкував:

— Солдати рейху! Вас покликав під свої прапори найбільший і найхоробріший полководець усіх віків і всіх народів, преславний ефрейтор Адольф Гітлер...

«Ну демагог, так демагог. Не говорить, а січку ріже...»

— Солдати фюрера! Одержано високий наказ про виступ на східний театр воєнних дій частини, дорученої мені високою рукою Адольфа Гітлера. Оскільки ми ще не готові до звершення бойових подвигів безпосередньо на фронті, то нам довірено оберігати спокій в тилу доблесної армії фюрера, на землях, тепер уже навічно приєднаних до великого рейху. Ми зобов'язані принести сюди новий порядок і до великого рейху поставляти матеріальні цінності й робочу силу.

Ганс Рандольф цього разу не обізвав у думці ефрейтора Кальта демагогом. Йому випало раптом з голови й те, що колись водив дружбу з Веберами і до нього упереджено ставились у гестапо. Як-не-як, а в тому, що до великого рейху так легко додавались необмежені простори чужої

землі, що до зголоднілих одноплемінців має попливти рікою все найнеобхідніше, і справді чимало замапливого. Тим більше, що для цього треба бути не в окопах, не на фронті, а тут, в тилу, в повній безпеці, паче на курорті...

Ганс прощався з Лейпцігом... Хоч знав, що «на театрі воєнних дій» йому ніщо не загрожує, а все ж почувався пригнічено. Прощався з веселою удовицею і рідним містом. Довго стояли у знаменитому соборі святого Фоми біля могили Баха, можливо, тільки тому, що в святому місці мовчала богобоязлива удовиця, яка не терпіла, коли доводилося давати язикові спочинок. Сказати б, що Ганс так уже захоплювався а чи розумівся на музиці композитора — не скажеш, просто подобались йому могутні акорди органа, пробуджували в душі щось незбагненне, кликали до чогось, а до чого, він того не розумів. Прощаючись з рідним краєм, дослухаючись величних бахівських покликів, зрозумів — то на бойовий подвиг кличе його та музика. Заспішив геть із собору, ні, пі, не для звитяги він створений, йому непогано було б і в товаристві балакучої удовиці.

Посиділи у підвальчику Гете, в тому самому, де знаменитий Мефістофель полюбляв показувати свої чортячі штучки. В «штучки» ніхто не вірив, а пивце любили, особливо у час воєнний, коли все, навіть пиво, відмірялося за визначеною державною владою скупкою нормою.

Потім вони ходили до масивного, можливо, наймасивнішого з усіх пам'яників світу, монумента, спорудженого на честь загиблих вояків у війні з Наполеоном. Ганс не раз тут бував, на його психіку цей унікум, явно розрахований на придушення людської особистості, не впливав, видавався йому настільки древнім, що на нього можна було не звертати й уваги.

Крістіна задумливо довго розглядала почорпілу від негоди монументальну брилу, оздоблену пезугарними бовванками, що мали символізувати велич і силу німецького солдата, потім зиркнула на Ганса, ніби прицінюючись до живого солдата, глухо запитала:

— Чи ж вам, воякам, поставлять отаке після перемоги?

Ганс удав, що не почув того запитання, яке його покорило, зачепило за живе, подумалось, що вдовиця заживо його ховала, задалегідь дбала про його посмертну славу.

Перехотілося мандрувати по місту, воно враз чомусь вблякло, потемніло вочевидь, стало схожим на неоковир-

ний пам'ятник Солдатові, сказав, що вже має вертати до казарми.

Він поривав стосунки з Крістіною. Одрізав себе від рідної домівки. На хвилину заглянув тільки до матері, сказав прости-прощай людині, до якої вже давно не відчував майже нічого синівського. Не він, мати винна в тому, що вони були далекими. Всупереч традиціям, характерним для німецької жінки, його ненька виявилась не чадолюбною, байдужою до єдиного сина. Син платив їй тим же. Але в такий відповідальний момент мусив з'явитися, хоча б перед людьми показати, що німецька сім'я міцна, як мур, монументальна, як той знаменитий меморіал на пагорбі у центрі Лейпцига...

По дорозі у вагонах ефрейтор і далі напучував своїх солдатів, інструктував їх, готував до активних дій.

— Солдати фюрера!— патетично вигукував.— Ми ступаємо на повойовану землю, ми входимо в контакт з абортгепами, так званим місцевим населенням, племенем, що зве себе українцями. Що таке українці?— запитував він і пильно оглядав своїх слухачів.

Безумовно, ніхто з його підлеглих і поняття не мав про це плем'я. Про різних індіанців, про всіляких шведів та англо-саксів чули, але щоб про таких? Знали, що є руси, одвічні вороги германської нації, а... українці...

— Українці,— втовкмачував поважно Кальт,— це совецькі громадяни, різновид росіян, білорусів, молдаван, ну, і там ще всіляких інших, але німецький солдат не мусить заблукатись у тих племенах, як дурень серед трьох дерев. Всі вони— комуністи і всі одним духом дихають...

Ганс слухав ефрейтора, намагався уявити собі тих українців і не міг.

— Всі вони слов'яни,— повчав Кальт,— один одного варті. Їх дуже багато: поляки, чехи, словаки, болгари,— і всі недорозвинені, самим життям приречені на вимирання.

Ганс пригадав ті часи, коли в Лейпцигу судили болгарських комуністів. У найбільшому палаці. Багато днів. На суд ввели в металевих наручниках, під посиленою охороною. Ганс належав до найпронозливішої і найрішучішої частини лейпцигських гаменів, ніким не напучуваних і не стримуваних, він завжди пробирався наперед, зблизка роздивлявся чорнооких, чорноволосих, на диво спокійних болгарських хлопців. Їх судили за те, що ніби підпалили рейхстаг у Берліні. На суді з'ясувалося, що це вони були паліями, довелося болгарів відпустити. Якщо й ук-

раїнци схожі на них, то ніякої сенсації в тому не було. Люди як люди. Хіба що недорозвинені, але то вже компетенція ефрейторів Гітлера і Кальта вивчати міру тієї недорозвиненості, солдата Рандольфа те не обходило.

— Солдати фюрера! — волав до своїх підлеглих Кальт. — Запам'ятайте раз і назавжди: ви не повинні спілкуватися з місцевими аборигенами. Вступати з ними в бесіди, в дружні стосунки — то зрада батьківщині і фюреру. Навіть жінка аборигенська не мусить викликати в німецького солдата нічого, окрім природного відчуття гидливості. Німецький солдат повинен бути небагатослівний, його слово — наказ!

Ганс примружив очі, ті слова здивували його, але особливого значення їм не надав так само, як і всій балаканині Кальта.

На світанку разом з бойовими частинами армії в Калинів, на місце призначення, вступив і підрозділ ефрейтора Кальта, бойова команда, що підпорядковувалася заздалегідь призначеному ортскомендантові Цвіблю, майбутньому єдиному вершителю доль повойованих калинівчан. Без опору, без бою здалось ефрейторові Кальту, солдатів Гансу Рандольфу селище. Жоден абориген не запротестував, хоч разом з тим ніхто й не вийшов стрічати нових господарів з хлібом-сіллю.

Ганс Рандольф зачудовано оглядав нічим непримітне поселення таємничих українців і зітхав потай. Якщо доведеться тут затриматись, та ще не дай бог на довгий час, то вовком завиєш від нудоти, богатимеш, щоб пустили на побутку до удовиці. Посміхнувся похмуро, пригадавши розмову біля монумента в Лейпцігу, — безумовно, теперішнім солдатам ніхто таких пам'ятників не поставить, не заслужили, не дуже надривались, оволодіваючи такими об'єктами, як цей Калинів.

Ганс Рандольф уже не сумнівався, що матиме тихе і спокійне життя на окупованій землі. Одне непокоїло — а чи зуміє «розмовляти» з цими українцями мовою ефрейтора Кальта, чи не зрадять його м'якотілість і відсутність залізного характеру? Не знав того, що гірко помиляється. Вже десь за годину-другу опісля того, як команда окупувала зовні мертве селище, не встигнувши обрати собі навіть місця для отаборення, ефрейтор Кальт дав команду шикуватися.

Шикувалися неквапом, ніби вже встигли при звичаїтись до безтурботності.

— Солдати фюрера! — заволав Кальт. — Нарешті ми з вами маємо нагоду виявити свою вірність фатерлянду і фюрерові. Як стало відомо, на терені пашої ортскомендатури засіла банда з місцевих комуністів, яка називає себе партизанами...

У строю запанувала така тиша, що Ганс параз відчув, як войовничо і посилено калатає серце у мужніх грудях ефрейтора Кальта.

— Ортскомендант наказує: повести на ворога наступ! Знищити його!..

Гансові забракло повітря, а очі стали рогом. «Що ж, зробляй, Гансе, відпустку до молодиці Крістіни...» — подумав з гіркотою, а коли ефрейтор Кальт закомандував «но машинах», то вже спокійно і навіть байдуже учепився за борт потужного всюдихода.

За якусь чверть години три машини, переповнені солдатами із команди ефрейтора Кальта, покинули Калинів і рушили через піщаний пагорб до лісу, який ледь просвічувався чорним островом у молочному тумані.

Х

Ліс зустрів партизанів такою таємничою темрявою, таким лиховісним шелестом та дробом холодних крапель, що навіть лісівник Вітрогоп у цьому мокрому непроглядді вже на першому кілометрі загубив стежку, брів лісовими петлями навмання, соромлячись і боячись признатися у власній безпорадності.

А проте орієнтації Сава Дмитрович не втратив, уперто тримався заздалегідь визначеного напрямку, хоч і запідозрив, що вітер бавиться з ним, крутить і вертить, збиває з правильного курсу. І йому самому, і особливо тим, хто чвалав за ним, уже почало здаватись, що кінця цьому продиранню через лісові хащі не буде. Вже хтось з нетерплячіших, здається, колишній суддя Комар, був випис рішення: зупинка. Але цього разу ухвала судді Кліма Степановича Комара відразу ж мовчазно була скасована всією групою. Мовчки і затято продиралися партизани крізь кущі, виминали мокру, пожухлу папороть, наштотхувались на шерехаті стовбури, спотикались об сухе гілляччя.

По лісу йшов не чутий тут раніше пічний шум, незпайомий, не характерний для лісових хащ, але він іще не тур-

бував у цю першу вальпургієву ніч мандрівників, вони ще не навчилися ходити нечутною ногою, вони ще не збагнули, що в партизанському лісі треба пересуватись по-звіриному сторожко, пильно і зовсім безшумно.

Коли, стомлені та збайдужілі до всього, нарешті почали виходити з лісових хащ на квадратну галявину, засаджену різною городиною, вже наполовину зібраною невтомною лісничихою, їх атакував гавкаючий сторож. Незримо метався навколо гостей, кидався під ноги, відскакував, відбігав убік, потім атакував знову, видно, не розуміючи, що його наскоки були не страшними і навіть приємними для них.

— Гавриле! — гукнув переможно Вітрогон.

Гаврило, тутешній лісник, виринув із-за рогу хати, за ним, мов прив'язана міцною шворкою, викотилась лісничиха Пріська, ще звечора про всяк випадок вишущкана в увесь свій одяг, святний та буденний.

— Це ви, Саво Дмитровичу? — освідчився лісник Гаврило, хоч і впізнав відразу ж голос начальницький, хоч і ждав уже не перший день і не першу ніч цього голосу.

— Приймай гостей, Гавриле. А-а, це й Пріся батьківна не спить, вартує вірна подруга...

Партизани стомлено, мовчки вмоцувались на призьбі, кожному хотілося одного — сісти, зігрітися, подрімати, притулившись до стіни.

— Еге ж, тут заснеш, коли така темрява, коли таке страхіття, така лиха година...

Видно, лісничиха виголодніла на розмову, рада була, що трапилась нагода розв'язати язика. Вітрогон знав її говірку натуру, а вчорашній прокурор Голова відразу ж насторожився, схопився з призьби, почав допит:

— Що ви помітили? Що вас налякало?

Гаврило, людина мовчазна і досвідчена, відразу ж упізнав голос Голови, затурбувався — знав характер старої, наверх чорт зна чого, розведе папіку, трапить на зуби прокуророві.

— Послухайте дурну бабу. Їй що сіре, те й вовк... Плеще дурним язиком, а що — й сама не знає...

Розмову до своїх рук знову прибрав Вітрогон — він у своїй стихії, він тут усьому і прокурор, і голова.

— Що чути, Гавриле? Не помічалось чогось такого?...

— Так що, Саво Дмитровичу, в лісі повний порядок, тільки й усього урону, що порубка в сороковому кварталі. Видно, солдати для маскуваннн зрубали десяток беріз...

— Тільки б і клопоту...

— Воно ж, конешно... Але ж берізки... І коли кому заманеться...

Гаврило — лісник зі стажем, здичавілий до людей і зріднений з усім живим у лісових нетрях, чоловік, який уже й зі своєю Пріською розмовляв хіба що на мигах та подавав на відстані умовні односкладові звуки, коли ж заходило про порубки або крадіжку в лісі, ставав говірким, мов з автомата, стріляв словами. Коли ж котромусь із браконьєрів щастило пробратися в підвладний Гаврилові ліс і за полювати там якогось звіра або птаха, та ще не доведи бог такого, як тетерук, то мовчун-лісник здіймав галас на цілий район, добивався до самого Голови.

Голова не був би прокурором, якби так відразу облишив свій допит. Він повів мову з Прісею осторонь від інших, і та, спочатку чи то налякана, чи ображена на чоловіка, була примовкла, а з часом охоче відгукнулася на розпити Ісидора Зотовича.

— Чого ж... що є, то є... чужого такого не видно, а свої проходять. В надвечір'я з ліска... он-он звідтіля, двоє підходило... червоноармійці... з ружжами і з казаночками... «Молочка, хазяєчко, хлюпніть...» Думають, що тут ферма... Борщик з грибочками дала... Пораділи, «спасибі-благодарствуєм» — і в лісок. Видно, там ще хтось сидів, мо, котрий і старший... Так, скажете, не страх господній?

— Знайшла дурпа баба, кого боятись... Аби язиком...

Лісничиха не спускала лісникові, сміливо рушила в наступ:

— Го, старе одоробло, яке воно хоробре... Хіба ж своїх злякалась? Тих страшно... що гоняться. То ж вони не з добра казаночки підставляють, відступають, значить, смерті боятись, одходять, а нам з тобою, стара порхавко, втікаги нікуди, прийдуть у ліс, подушать...

— Ат, тебе переговориш... Заходьте до хати... Іди запали...

У лісниковому лігві було парко, аж тісно від лісових пахоців. Ой, чим тут тільки не пахло! І сушеними грибочками та суницями, і чебрецем, і м'ятою, і печеними дикими грушками, і чорнобривцями.

Партизани відчувалися, мов у раю, так піби всі біди вже всталися позаду, піби важкий обов'язок якщо не повністю, то наполовину вже виконаний.

— Окрім хати, товаришу лісник, ще є якісь прибудови? — Комісар Білоненко брав справу до своїх рук.

— А чого ж, є ще комора, є рига, сіно там зимув, ну і яке збіжжя, коли збереться. Цього літа все запусувало, тільки сіна якась копичка...

— Значить, так, хлопці,— ствердів голос Білоненка,— жінки розташовуються в хаті, решта в клуню, на сіно...

— Жіпки не клопочуться привілеями,— жорстко проскрипів голос Євдокії Русланівни.— І забудьте про жінок. Є партизани. Всі рівні перед богом...

— Коректива приймається,— поспішно кинув комісар. Вже на подвір'ї його голос повелів:

— Кобозев і Лан! Заступаєте на пост!

— Єсть! — чітко відкозиряв начміл.

Сіно було пересохле і колюче, ніч тривожила своєю тишею, а завтрашній день невідомістю. Через кожну годину комісар міняв вартових, мовчки розводив по місцях, визначених разом з Гаврилом. Здавалося, всі спали немов убиті, а насправді не спав ніхто, не проникав сон у людські голови.

Ледь просіялось ранкове світло через щілипи хліва до зачавних на сіні людей, вони завертілися, зачухались, забуболіли про себе, почали натягувати на голови кашкети, закидали за плечі зброю, вивоззали зі свого лігва.

— Запізнюється наш командир,— прогук Трутень, він не пропускав ніколи і за будь-яких умов нагоди висловити своє невдоволення будь-чим, до когось присікатись. Тому всі чи не почули, а чи не поділяли Трутневого клопоту, і його бубоління розтануло в ранковому лісі, відпливло в негустому сірому тумані.

Люди нікали подвір'ям навколо лісової сторожки, заговорювали з мовчазним Гаврилом, розглядали його на вид-поті.

Гаврило, непризовного віку, сухорлявий і клешнюватий чоловік, весь закуштрапий, зарослий і спереду і ззаду віхтями сірого волосся, байдуже палив товстезну цигарку і примружено оглядав своїх гостей, знай про одне допитувавсь:

— Не померзли? Жучок не будив?

Павою впливля з хати Пріся, як сонце зійшло на подвір'ї. Більшість з одягу вона вже повісила на жердку поряд з вінками цибулі, але й того, що красувалося на ній, цілком стачило, щоб округлити її і уподобити жовтій дині — гарбузовій господині. В неї було широкє, округле обличчя, продовгуваті, з живим прижмуром очі, приплюснутий широкий піс,— вдягши таку в довжелезну хламиду —

І перед тобою постане не Гаврилхха, а жителька з глибиного аймака несходженої Монголії. Про те, що була корінною українкою, вважає, посвідчували тільки широченні, в мільйоні оборотів спідниці, ватяна стьоганка, хустка картата з пожмаканими пацьорками та розтоптані, теж округлі, колись, видно, білі, а тепер зжовклі, поцятковані чорним валянки.

— Не дивуйтеся, що у валяничках,— зашебетала, не привітавшись,— і вибачте, що нацупила таку взувачку, а тільки не люблю осені та оцих хвищ, застудився, а потім поперек ломить, що й не розігнутися... Старий не боїться, його хиндя не бере, а я, хоч і молодша, а така слаба, як риба в'яла...

Пріська і справді виглядала удвічі молодшою за Гаврила, наполовину нижчою на зріст і вдвічі круглішою за маслакуватого чоловіка. І, видно, таки ж неабияк пишалася тим, що була за нього значно молодшою і сприйнятливою на всякі хвороби та болячки.

— Мене лиш промочить, лиш прохопить вітром або дощем, то вже так і знай — ломитиме і крутитиме... То де готуватимемо сніданок?

Явдоха Русланівна порадила варити партизанську юшку під крислатою сосною, в тому місці, де, видно, не раз вона варилась у добру годину. Жінки невдовзі заклопотались біля казана, а Семен Михайлович Раєв, пам'ятаючи професію постачальника, зайнявся дровами.

— Пора б уже Качуренкові з'явитися...— бурчав Труть.

Його знову піхто не підтримав, хоч, видно, про те вже не раз думав тут кожний.

— Кобозев і Вітрогон! — покликав Білопенко.

— Єсть!

— Розвідайте дорогу.

— Правильно! — загув Голова.— Підіть, хлопці, зустріньте...

Колишній начміл, тепер уже нічим не схожий на міліцейського чина, і Вітрогон, людина в своїй звичній стихії, рушають у першу партизанську розвідку. Йдуть навздобиці, нашорощують слух, аби вловити, не пропустити найменші звуки.

Дощ давно угамувався, павіть дерева розтрусили за ранок усю вологу, лише подекуди ще зриваються незримі краплини, падають ледь чутно на вологу лісову постіль. І, як не дивю, а кожна зропена жовтим осіннім лісом крап-

лина цілить у саме серце, лунко б'є у вуха Вітрогонові, він, мов снайпер, не цілячись, стріляє на те місце очима, констатує кожне порушення одвічного спокою. Йому дедалі більше подобається Лука Лукич, суворпй зовні і м'який душею чоловік, добрий тією великою добротою, як і всякий руський чоловік — поки не знаєш його, то видається тобі неприступним, колючим і відлюдкуватим, а ближче заглянеш в душу — і стане ріднішим за рідного брата, добрішим за саме добро.

Сава Дмитрович притищує ходу, а потім зовсім спиняється, причаюється за стовбуром сосни-переспілки. Завмирав за другим деревом і Кобозев, тільки очима сірими і всевидючими обмацує лісове затуманене непрогляддя.

Хилились до землі і вклякали густі папороті. Від їхнього ребристого, жовтого, з ледь помітною червлинкою листя весь ліс здавався якимсь казковим, безмежним. Саме ці папоротникові зарості і ревізував пильним та суворим зором лісничий Вітрогон. Ревізував і хвилину, і дві, може, й п'ять уже проминуло.

Та ось хитнулася папороть, подав ознаки життя суворпй осінній ліс — і в усій своїй красі постала дика кізка. Така ж ребриста від зеброподібних смуг на спині, така ж рудувато-червоняста, як листя папороті. Високо піднявши маленьку голову і сторожко до всього дослухаючись, великими вологими очима намагалась виявити ту небезпеку, яка була їй причулася. Кобозев теж побачив лісову красуню, палюбувавшись нею, кинув погляд у бік Вітрогона, засвітив на широкому, майже безбровому обличчі добродушну, напівдитячу усмішку.

Сава Дмитрович висунувся з укриття, і лісова дикунка стрілою метнулася у глибину лісу, зблиснуло на якусь мить на її озадді біле «дзеркальце», вслід за нею, пильпуючи ту білосніжну пляму, з вибриком подався цапок-переліток.

Розвідники продовжували свою путь. Вітрогон був спокійний — коли лісом гуляють нетривожені кози, значить, тут повний порядок.

— Порожньо в лісі, — констатував Вітрогон.

— Тиша буває оманливою, — відгукнувся Кобозев.

Скрадалися старим, віковичним лісом, хоча й відчували, що, окрім пих та лісових пожильців, тут більше не було нікого. І певдовзі опипились на дорозі. Аж не повірилося Луці Лукичу, що це саме та дорога, якою вони прибули

сюди вночі, дуже вже швидко вони на неї втрапили. І машини Лисакової не було видно.

— Може, Качуренко поїхав прямо на базу? — подумав у голосі Кобозев.

— Ми вийшли кілометрів за два від машини, — пояснив Вітрогон.

Вони подалися на те місце, де загрузла півторатонка. Дорога була прокладена перівно, не просікою, крутилася лісом, обминаючи багнисті вибалки та піщані пагорби, тож півторатонку помітили лише тоді, коли перевалили пагорб і промкнули густезні зарості ліщини у видолянку. Саме поблизу ліщинового буяння, у багнистій долині, і заніміла Лисакова техніка.

Обійшли павколо кипутої напризволяще машини. За ніч та ранок дощова вода всмокталась у пісок, задні колеса й зовсім стояли на пісочку, лише передні по маточини грузли в затверділому багні, досить було завести мотор, і можна б легко заднім ходом вирвати машину з пастки.

Оглянувши уважно місцевість, розвідники переконалися, що до них біля машини ніхто не порався, розшукали в кузові торбину, за якою так побивався учитель Лан, перевірили, чи не підмінено в ній поклажу, і переконалися: там лежали міцно обшнуровані книжки, коріці яких посвідчували, що учитель над усе цінував історію.

— Забарився Андрій Гаврилович, — чи то з докором, чи то з подивом констатував Вітрогон, закидаючи торбину з книжками за плече.

Кобозев взявся розшифрувати причину того запізнення.

— Поки Лисак дочкавав до міста, — ніч, темнота, багнюка! — поки роздобули якийсь транспорт, а може, й не роздобули, жди їх тепер аж на обід.

Вітрогон погодився:

— Взагалі поспішили ми з виїздом. Можна було впочі й не бейкатись...

Кобозев його не підтримав:

— Качуренко вирішив правильно: зіштовхнути нас із труднощамп. І вони показали...

— Коли б на тому й окошилось...

— Коли б же... — зітхнувши, погодився начміл. — Але...

Вітрогон заговорив притишено, тасмниче, довірливо:

— Не повіриш, Луко Лукичу, я мов у вогні, мов у спілетаргічному. От не віригься мені, що вони сюди прорву-

тсья. Вже оп під двором піби, в хату стукають, а мені все здається — ні, не бувати тут загребуцим рукам...

— В таке повірити важко...— погодився Кобозев.— В таке не хочеться вірити...

— Але ж ми у лісі...

— У лісі...

Вони замовкли. Дослухались чи то до потайного голосу лісового, а чи до стукоту власних сердець, а може, до власних дум? Тим часом розгулявся день, досі вже й куліш під пильним керівництвом Явдохи Русланівни закипів, а вони сиділи на забутому напівструхлявілому окоренку під захистом густого навісу дубового гілля, вели тиху, задушевну розмову.

— Ну, от що йому тут треба? — дошитувався Вітрогон.— Що?

— Та вже ж відомо, за чим іде...

— Землю нашу хоче взяти? Душі з нас витрясти?

— Довго доведеться трясти. А по землю вже ходили...

— От, аби воювати... Звіряча природа капіталу...

— Юлій Цезар правильно з своїх книг вичитув... Скільки світ стоїть — війни і війни...

— Ну а воно ж був час на землі, коли, може, й не воювали...

Кобозев якусь хвилину роздумував, зважував.

— Хоча, навряд. Отакпх, може, й не було, так місцеві, дрібні точилися. То за мисливські угіддя, то за пасовиська...

— За баб ще билися люто. В музеї таку картину бачив: вона стоїть, жде, а вопи, бородаті, зчепилися, норовлять один одному голову провалити...

— Ну, за жінок, буває, що й зараз, але то вже не війна. То звичайне хуліганство по статті...

— Апу цить...

Вітрогон враз із замріяного філософа перетворився на бородатого розвідника, того, що винохував ворога, нашо-рошив вуха, широко розплющив очі.

— Що там?

— Та цить же!

Вслухались сторожко, Вітрогон припав вухом до землі.

— Гуде! — повідомив безапеляційно.

Тепер уже й Кобозев чув: працював мотор, глухо, віддалено, але працював.

— Може, літак?..

— Глянь у небо.

Пливли не високо і не пизько хмари, ті, що несуть дощ, але ллють його неохоче, зберігають для тих місць, де дощу не просять. Справді, погода не льотна, але...

— Може, десь за хмарами?..

— Чорт їх знає... Але ж гуде!

Тепер уже забули і про сніданок, і про повернення до сторожки, як це вони повернуться туди, не дізнавшись, що воно гуде?

— Може, Качуренко роздобув машину?

— Де ж він її візьме?

— Хіба у військових вициганив. Буває...

— Хіба який зламок кинули, а Лисак — він майстер...

— Ну, Лисак... Золоті в хлопця руки...

— От, скажи, — безпритульний, по суті, босяк, а коли воно людина, то своє покаже...

— Качуренко й не таких виводив у люди...

Мотор зревнув потужно, видно, долав несподівану перешкоду, і розвідники мимоволі схопились на ноги. Зовсім близько буксувала машина, здається, за найпершим поворотом.

— А я що казав? — сміявся очима Вітрогон. — Качуренко не розгубиться...

Кобозев нічого не відповів, насупив брови, прислухався.

— Не подобається мені цей мотор... Не по-нашому фуркає...

Вітрогон прислухавсь та й собі занепокоївся: справді, незнайомим, чужим голосом реве мотор. У наших півторатонках він співає, військові тягачі — ті просто тебе за-колисують, а це таке, чортзна-що, гу-гу-гу... То зревне, то примовкне, то зревне...

Розвідники стривожено перезирнулись, не змовляючись, пригинцем, маскуючись у густому ліщиннику, рушили на той загадковий рев.

Чужинська машина, присадкувата, схожа на велетенську черепаху, вихитувалась із-за пагорба, звискувала гальмами, бухала мотором, а за нею, чути, й друга сунула. Вони, ще ніколи не бачивши цих потвор, відразу ж визначили: німці!

Поповзли по-пластунському, відступили у глибину лісу, примаскувалися за стовбурами дерев. Коли дика коза їх не відразу помітила, то не помітять і ці...

За ревом чужинських моторів не чули лункого перестуку власних сердець, переглядалися і мовчки ждали.

Не докотившись якихось півсотні кроків до нерухомої півторатонки, зелена зайда-велет зупинилася, пригасила мотор. До передньої машини наближалась ще одна, а там і третя подавала голос.

З критого брезентом кузова виспали солдати, побігли до безпорадної півторатонки. Між їхніх однакових зелених постатей метляла одна невиразна постать у цивільному. Почувся сміх, чужинське незнайоме гелготіння, покрики. Півторатонка хоча й була малогабаритним транспортом, а все одно перепинила дорогу, заважала рухові. Не піддалася солдатським рукам, а може, багнука тримала її міцно. Відійшли зелені фігури від мертвої півторатонки, галакаючи про щось своє, стали збоку. До першої підкотили ще дві автохури. Перша повільно набирала ходу, потім розігналась і розлютованим бугаєм буцнула лобом у зад півторатонку. Затріщала, завищала, зойкнула беззахисна півторатоночка, звалилась на бік, перевернулась раз і вдруге, зависла на густому ліщиннику.

Знову загалакали весело солдати, висувалися голови з-під брезентного навісу. Кобозев уже брав на мушку котрогось з них, але вистрілити не зважився. Може, тому, що Вітрогон занеречливо мотнув головою.

Машини чужинців промипули розп'яту на ліщинному кущі півторатонку, на ходу сипули по ній з автоматів, шпурнули гранату, і машина запалала, викинула в похмуре небо пасмо чорного диму.

Чужинські машини поповзли в глибину лісу, а розвідники, спотикаючись, захекано бігли до лісової сторожки. Лише тоді, коли в обох уже зовсім не стачило духу, на хвилину спинились, і Кобозев, уривчасто, від хвилювання і перенапруження, запитав:

- Ти нічого, Саво, не помітив?
- Ніби ж усе те, що й ти бачив. А що?
- Та так... Здалося мені, ніби отой...
- Бігав якийсь... Але...
- Щось віп... Не сподобався мені віп.
- Чим же мав сподобатись?
- На Лисака ніби статурою чи, може, привиділось...
- Що ще скажеш?.. Така відстань... І потім... вони і Лисак...
- Ну, конешно... Відстань... у лісі...

Коли вони повернулися до лісової сторожки, то пайперше наштовхнулись на паруючий казан. В ньому вже впріла і перепріла партизанська каша. Самі ж партизани,

посилені добровольцями Гаврилом і Прісею, займали кругову оборону поблизу сторожки, відразу ж за Прісьчиним городом.

Розвідники не встигли й слова мовити на мовчазне запитання комісарове, як у лісових хащах спалахнула стрілянина. Осінній ліс відлунював перестуком кулеметів, дробив скрекотняву автоматів, розносив повсюдно глухі вибухи гранат.

— Біля наших баз,— поважно висловив припущення Вітрогон.

— А що, коли там Качуренко? — округлив очі Зорик.

Йому ніхто не відповів, ніхто не ствердив і не заперечив його здогадку. Мовчки дослухалися до жахливої увертюри.

XI

Цього дня вперше над Калиновом попливли рухливі пасмуги бабиного літа.

Непомітно розвіялись хмари,— спочатку втікало за обрій їх чорно-сіре шмаття, потім густо потяглися білясті кучугури, а десь під обід і вони зникли.

Заграло сонце. Так само, як і вчора, і позавчора, як мипулої і позаминулої осені, як десять і сто років тому, як і в прадавні часи князів київських. В садах красувалися яблука та груші, сливи брунатніли, квітували сальвії й жоржини, запізнілі троянди винувато викидали то там, то тут зачучверілі бутони, ось-ось мав спалахнути міриадами дрібненьких яскравих зірочок морозець.

Але це був Калинів уже не той, яким він був віками, з живою доброю душею.

На світанні в селищі змінилася влада. Законний, обраний народним голосуванням районний голова був ув'язнений у підвалі райвиконкому саме в той час, коли його робоче місце в кабінеті освоював новоспечений шеф, що прибув разом з військовою частиною.

Шеф, який невдовзі стане відомим тут під іменем Цвібля, гидливо кривився, водив вказівним пальцем по дошці Качуренкового стола й оглядав кімнату. Помічники безпомилково вчитували на обличчі шефа всі бажання і гуртом пакидалися на кожний стілець, на всі предмети вжитку, що тулилися по кутках просторого кабінету, і старанно витирали їх, дезинфікували пахучою рідиною.

Кімпати виконкому ретельно виміталися, дезинфікувались, умебльовувалися, обсаджувалися чинами управління.

Важко гупаючи чоботищами з металевими підковами, по розвалених цегляних тротуарах головної вулиці йшла група солдатів, один тримав під пахвою теку з листівками, другий — банку з клеєм, а третій кошлату швабру — витирали будь-які залишки учорашніх оголошень, а натомість вивішували заздалегідь надруковані, мабуть, у самому Берліні, накази нової влади.

Поступово почало виявляти ознаки життя зачасне селище. То в одному вікні, то в іншому промайнули через завітнілі від першого осіннього холоду шибки перелякані обличчя, потім і двері відхилилися то там, то тут, чиїсь голови несміливо висунулися надвір.

Згодом всюдисущі бабусі, а за ними і дідусі вийшли за ворота, у найближчу розвідку, розглядалися навсібіч, помічаючи кожний рух і чужинців, і своїх власних онуків, що теж сунули носи в кожну щілину. Невдовзі вже по одному, а то й двоє стояло побіля чужинських об'яв, вичитуючи з траурного шрифту слова, які обсипали морозом:

«Пропонується за 24 години здати наявну як вогнепальну, так і холодну зброю всіх марок і калібрів, включаючи й мисливську... За невиконання цього наказу винні будуть **розстріляні**».

«Пропонується негайно здати німецькій владі всі радіоприймачі, фотоапарати, біноклі. За невиконання цього наказу винні будуть **розстріляні**».

«Всім наявним у зоні проживання єврейської національності негайно зареєструватися в районній управі, вказавши прізвище, ім'я та по батькові і точну адресу. За невиконання — **розстріл...**»

«Всім комуністам, комсомольцям, відповідальним працівникам партійного і громадського апарату протягом трьох днів взятись на облік у районній поліції. За невиконання — **розстріл...**»

І під кожною із зловісних об'яв стереотипне: ортскомендант, гауптман Цвібль.

У наслідок обставленій канцелярії ортскоменданта вже цокотіла не бачена досі в Калинові друкарська машинка, на круглому, вертлявому, теж привезеному, стільці манірно викилялась друкарка Гретхен, особа, що мала безпосередній доступ до шефа і користувалась його могутнім заступництвом. Граючи музичними пальчиками на клавішах,

вона енергійно і впевнено почала фіксувати нову історію і нову долю приголомшеного від несподіваної біди Калинова. Вистукувались накази про створення місцевих органів влади, мала бути створена районна поліція з осіб, на яких пан Цвібль покладав обов'язок допоміжного карального органу.

Ортскомендант Цвібль отримав невідкладне і пагальне завдання — протягом однієї доби обладнати в тихому, віддаленому від гомінких комунікацій Калинові затишний шпиталь, бо несподівано з'ясувалося, що в цих військових об'єктах виникла нагальна потреба. Граючи музичними пальцями, тіліста Гретхен на подібному до цигаркового, але такому цупкому папері, що на ньому можна було й грошові знаки друкувати, вистукувала про негайне очищення калинівської лікарні від сторонніх осіб, про обов'язкову дезинфекцію та облаштування приміщення всім необхідним, оскільки вже завтра сюди могла поступити перша партія поранених вояків вермахту.

Передобідньої пори з далекого лісу попливли перші пилки бабиного літа. У прадавні часи якою тільки таємничістю не було оповите це біле шовкове плетиво, що невідомо де і ким прядлося. Це вже з розвитком наук докопалися природознавці, що то юні павучки їх сплуть і снують не для розваги, а з природної потреби. Затишно стає молоді павучачій в одному регіоні, от вона й вибудовує для себе білосніжно-шовковий транспорт, здимається на ньому під небо і мандрує завойовувати незнані землі.

Мабуть, цього дня тісно стало усьому павучиному родові в ближніх до Калинова лісах. Постріли обривали золотаві сіті, різкі вибухи гранат лякали павуків, от вони й поспішали викинути своє павутиння, дружно злетіли в повітря, попливли понад лісами й полями, потяглися довгими білими косами бабиного літа через ошімілий від жаху Калинів, знизилась над його садами і вулицями, позачіплювалися за гілки, за пожухлі стебла трав та кущів, висадплюлись на нових угіддях.

По обіді Гапс Рандольф у веселому гурті вояк хвацько крокував вулицями Калинова. Настрій був піднесений і бадьорий — коли їхали на завдання, то здалося, що на тому війна для нього й закінчиться, дуже вже грізно й насуплепо зустрів їх незрозумілий, навіть страхітливий у своїй неприступності поліський ліс. А ще коли раптом на дорозі з'явилась таємнича техніка, то й зовсім був перепудився солдат тилової служби Гапс Рандольф. Однак во-

рожа техніка не стріляла, не спопелила багатосильного всюдихода, на якому причаївся Ганс, павпаки, сама запалала смолоскипом, тим самим наочно підтвердивши, що не лише руські літаки — «фаєр», а й усе інше тут зроблене з дерева, — й не дивно, бо ж такі ліси! — і все призначене для полум'я, для нищення, для спопеління.

Затремтіли були жижки, як і у всякого, хто вперше йде у бій та ще й має здолати певидимого противника, але все обійшлося. Настрілялися донесхочу, назбивали з сосон гору шишок, полякали всіх білок та лісових птахів, загнали певидимок-партизанів за сипі хмари, не посміли вони по хоробрих солдатах єфрейтора Кальта... вибачте, Адольфа Гітлера — зробити жодного пострілу. Залишили безстрашним переможцям свої потаємні комори з різним місцевого виробу скарбом, трапили оті трофеї в бездонні кузови машин — на підсилення скупого солдатського пайка.

Повертався з першого в житті бойового походу Ганс Рандольф і вже пильніше дослухався до повчачь Кальта, пройняті казенним пафосом тиради не викликали в нього недовір'я.

— Солдати фюрера! — по-маршальському горланів Кальт. — Віншую вас і здоровлю з бойовим хрещенням. Ви кинулись на ворога, як достойні нащадки хоробрих лицарів, безсмертних тевтонів, які не раз приходили сюди оружно і які завжди перемагали... Морально, ясна річ, пасамперед, оскільки солдат, який падає на полі бою, завжди здобуває перемогу і лише перемогу. Моє похвальне слово в першу чергу нашим доблесним повачкам. Про старих вовків я мовчу, я і мої спвоволосі камради в минулому не раз дивились в очі самій смерті. А наша молодь! «Ми виростимо покоління, перед яким здригнеться світ, молодь рішучу, вимогливу, жорстоку. Я хочу, щоб вона схожа була на молодих диких звірів». Га! Сам великий єфрейтор, — це вам не єфрейтор Кальт! — сказав про вас ці слова, і сьогодні ви довели, що гідні їх.

Солдати фюрера — молоді і старі, — похитуючись у такт руху, тричі гаркнули «хайль». Не могли погамувати радості та захоплення, і навіть Ганс, забувши про свою тимчасову слабкість, спровоковану, можливо, колишньою совістю, ревів до хрипу, диким своїм криком намагаючись потвердити, що коли той звірюка в ньому ще й не оселився, то вже випускає пазурі...

Ганс Рандольф поспішав до лікарні. На околицю міста. Після висококалорійного обіду, — про щось подібне він уже

забув і думати вдома,— зігрітий щедрим осіннім сонцем, з переповненими кишнями червонобоких яблук, якими їх почаствував схожий на гнома, підозріло привітний дідусь, з підсвідомою надією на те, що за день-два, ну, за тиждень-другий вся ця війна завершиться, бо ж канцелярія найпершого оратора Великонімеччини на весь світ оголосила про те, що взято Київ, що армію маршала Будьонного вщент розгромлено, а інших надійних і гідних уваги сил у Росії немає, Червона Армія деморалізована і панічно розбігається, доживає останні дні, нарешті, після такого успішного походу-прогулянки по непролазних калинівських пущах не міг бути настрій у Ганса Рандольфа песимістичним.

Камради загорлали на всю вулицю, виспівуючи гімн непереможного вермахту, в якому кожне слово було викуте з крупнівської криці і відверто попереджало всіх мешканців планети про те, що коли німцям сьогодні належить тільки Німеччина, то завтра їм належатиме цілий світ. З-за віконних фіранок, крізь щілини загорож, крізь прочинені хвіртки на чужинців перелякано дивилися дорослі й діти, намагаючись наперед угадати, що можна чекати від цих молодиків у чудернацькій формі, з недбало почепленими на груди неоковирними кочергами?

Чужинці не зважали на тубільців, ніби тих і не існувало в природі, кушпелили перетертій за віки мільйонами ніг пісок, прямували на околицю до колишньої панської садиби, що одною стороною тулилася до лікарні, а другою до селища і тому звалась міським парком.

З розчипених воріт лікарні групами і поодинці, самотійно і спираючись на плечі медсестер а чи, може, родичів, часто спиняючись і перепочиваючи, ледве сунулися хворі, ті, хто ще якимсь міг триматися на власних ногах. Це були переважно жінки, діти, юнаків і дівчат, чоловіків середнього віку майже не було видно. Їх безцеремонно підняли з лікарняних ліжок, веліли забирати своє лахміття і прямувати або ж додому, або у світ білий.

На кволех і убогих так само не звернули жодної уваги солдати Кальта, збуджені, по вінця переповнені легкою перемоگو.

Уже при вході на терен допедавна калинівської лікарні, а віднині військового шпиталю військово-повітряних сил вермахту, розмаршовані нестримним ритмом воєнки, проте, мимоволі стишили крок і перервали спів. Назустріч із воріт на саморобному возику, майстерно зробленому з

найрізноманітніших дерев'яних та металевих деталей, на цьому невибагливому транспорті безкінних, призначеному для перевезення на город добрив, а з города до хати а чи й на ринок дарунків присадибних ділянок, кілька жінок, двоє дідусів, юнка в білому халаті та юнак із статурою борця і обличчям школяра-другорічника везли наспіх збиту з шалівок домовину, покриту картою плахтою.

Це криклива баба Ярчучка зі своєю донькою Кармен-Килиною, Спартаком Ридасвим, його бабуся, сестрою Ярчучки по крові, з кількома сусідами та штатними бабусями-плакальницями і дідусями — коначами могил, а за сумісництвом запеклими поминальниками, неквапно супроводжували до місця останнього спочинку Марину Ткачик.

— О, вже несе нечисту силу, — пробасила розпатлана, як завжди, Ярчучка. Вона не те що німецьких вояків не злякалася, вона самого бога Саваофа, з'явившись він зараз з неба, Іллі-пророка з його громами-блискавками не боялася. — Люди небіжчицю ховають, а їм пісня з горлянки преться...

— Мамо, везіть уже мовчки, — з докором попросила матір донька.

— А раніше я мовчала... — почала хоробра Ярчучка, але одразу ж такі і замовкла, заціпенівши на місці.

Хоробрі вояки фюрера, переставши горланити, загелкали, безпричинно розвеселилися, а потім трое підбігли до похоронної процесії, в кліп ока перекинули незвичайний катафалк.

Домовина упала в пісок, перевернулася набік, небіжчиця, загорнута в біле, випала на землю, з-під крапчатої хустки вибилася чорна, товста, як прац, коса.

Браві вояки ефрейтора Кальта, мов зграя молодих, ще не видресированих досвідченим собаководом хортів, розпочали дику гру-розвагу. Котрийсь з веселунів заліз до возика, склав на грудях руки, заплющив очі, вдаючи мерця, а решта з жеребиним іржанням, весело наспівуючи щось хоч і чужинське, але, видно, похоропне, покотила «мерця».

Огрядна Ярчучка нарешті прийшла до тями.

— А нелюди, а вже собаки, а звірота! — зарепетувала вона.

— Мамо, замовкніть, — зблідла від хвилювання і страху Кармен, — мамо, годі. Підіймаймо домовину...

— Звірі! Хіба це люди? Звірота в людській подобі!..

Домовину підняли на плечі, спотикаючись і заточуючись, понесли піщаною дорогою.

На подвір'ї лікарні оскаженілі солдати ганяли возика. Ганс Рандольф був єдиний, хто не брав участі в тій дикій розвазі. Умовляв, переконував:

— Недобре, камради! Ми ж люди... Не звірі...

Його почули не відразу. А коли почули, то котрийсь з веселунів вигукнув:

— Не звірі, кажеш? Ех ти, гуманіст! Затичка до пивної бочки. Не звірі?..

І далі заревли уже гуртом:

— Ми — звірі! Молоді дикі звірі! З памі — фюрер!

XII

Гауптман Отто Цвібль належав до людей, які немарно з'являються на світ. Ще в юності всі, хто його знав, хто спілкувався з молодим офіцером кайзерівської армії, пророкували йому велике і славне майбутнє. В першу чергу, вважаючи на його тверду, але разом з тим добропорядну вдачу, прекрасну зовнішність, найвишуканіше поведження, а головне, на його вміння діяти педагогічно, точно, безпомилково і водночас непедагогічно. «Я належу до тієї породи людей, яка становить категорію непедагогічних педагогів», — якось похвалився розчулений Отто Цвібль своєму майбутньому тестеві.

Належав Отто Цвібль невідомо до якого роду, в усякому разі, до такого, що внаслідок життєвих обставин розвіяв безслідно своє минуле в сутінках історії, а пащадкові передав лише дзвінке прізвище, в звучанні якого все ж було щось і неприємне. Винахідливий і глибоко переконаний у своїй правоті, Отто за будь-якої нагоди пояснював, що коли б не випадкові якісь чи то загадкові, чи трагічні обставини, через які традиційна приставка «фон» загубилася, то звучало б його ім'я зовсім інакше, фон Цвібль — це вже було б не від цибулі виведене, а від родового маєтку Цвіблів.

Передбачення поблажливих пророків не справдились, життя випало Отто Цвіблю з полиновим причастям, ніщо йому не допомогло: ні непедагогічний педагогізм, ні родовита дружина, яка, на жаль, виявилась безприданницею.

Невблаганна дійсність завдала першого відчутного удару Отто Цвіблю відразу ж після того, коли кайзерівська Німеччина після всіляких перипетій була переможена і по-

збавлена права мати свою могутню армію та військово-морський флот. Десятки і сотні тисяч отаких цвіблів, муштрованих довгими роками у спеціальних військових школах, несподівано опинились без належної професії та засобів до існування.

Батько Отто Цвібля служив в інтендантстві хоч і в невисокому чині, а сім'ю годував і сина в офіцерське училище прилаштував, спадку своїм нащадкам не залишив, але постанову дав чітку — і не так на словах, як на ділі: я вас, мовляв, породив, а тепер самостійно прийміть життєвими шляхами. Лише пам'ятайте, що шляхи в нашому фатерлянді кручені та вибоїсті, тож шануйтеся, перш ніж захочете щось зробити — подумайте; перш ніж намислите кудись іти — зважте, як потім будете вибиратися назад. Отто прагнув старанно дотримуватися батьківського заповіту, користувався його безцінною постановою з педантичним педантизмом і мав від того як зиск, так і втрати. Вже одне те, що, опинившись поза казармою, без постійної, твердо визначеної наперед служби, він не розгубився і не пустив собі з відчаю кулю в скроню, засвідчувало про неабияку спромогу молодого Цвібля. Завдяки бувалому і тертому життям тестеві все ж таки зумів непогано прилаштуватись в установі, яка хоч і була за назвою суто цивільним підприємством, а насправді кружеляла у сфері воєнних інтересів зганьбленої поразкою Німеччини.

Вірний життєвому принципіві, успадкованому від обачного батька, не кидався Отто сторч головою у навколишнє вировище. Мав би давно розпізнати в Адольфі Гітлері майбутнього володаря дум німецької нації, а він усе сумнівався, все вивіряв політичне кредо новоявленого фюрера власними принципами, ніяк не міг примиритися з тим рішучим і жорстким режимом, без якого, як з'ясувалося, звичайна Німеччина не могла стати Німеччиною Великою, наймогутнішою у світі. А поки вагався та роздумував, поки прицінювався, як зі своїм непедантичним педантизмом пайзручніше впрягтися в одну колісницю з Гітлеровим максималізмом, то тільки й устиг розжитися на чималу сім'ю та дошкульну хворобу шлунка. Проте зумів заручитися прихильністю з боку геносепартайнів тієї установи, де він із старанним непедантичним педантизмом трудився не за страх, а за совість. Як і треба було сподіватися, врешті-решт ця прихильність переросла в довір'я, і він пристав до нацистської партії, що докорінно зміщило його

становище в суспільстві. На його плечах знову закрусувалися погони, стройовика з нього, правда, не вийшло, зате на військово-адміністративному терені мав успіхи.

Спочатку обіймав посади незначні, перебував десь на щаблях чи не найостанніших в бюрократичній ієрархії нового порядку, а потім — хай живе війна і перемога! — неждано й негадано на схилі літ дістав Отто Цвібель місце ортскоменданта, повного і всевладного господаря цілого району, хай і дикого, незвіданого, іноді таємничо-страхитливого, але свого, такого, що в близькому майбутньому міг стати й особистою власністю, принести гауптманові не лише достаток і багатство, а й жадану приставку до прізвища. Фон Цвібель, Отто фон Цвібель-Калпноу, гауптман і ортскомендант, до вашого відома...

Риси хворобливо-блідого, аскетичного обличчя Отто Цвібля помітно загострилися, очі світилися молодо, дія енергійно, з тим же вивіреним непедантичним педаптизмом, завдяки якому і міг водночас вирішувати десятки справ, не випускаючи з поля зору жодної інструкції вищого командування. Інструкції надходили в Калинів від Бормана і Кальтенбруннера, Геббельса і Коха, від найвищих можновладців рейху, починаючи з самого Гітлера, і до маловідомих шефів та мініфюрерів, були ці інструкції найрізноманітніші за обсягом і формою, стосувались найнесподіваніших як глобальних, так і дріб'язкових проблем.

Нормальна людська голова була нездатною їх запам'ятати, але не Цвіблева. Недаремно ж бо ще в давні, кайзерівські часи, в епоху першої світової війни йому віщувалось славне майбутнє. Така голівка, як Цвіблева, не лише вмщувала в собі, а й старанно розкладала по полицках, зареєстровувала кожний параграф наймізерпішої інструкції, аби потім явити її на світ в слухну хвилину.

...Втративши лік часові, збайдужілий до всього, що його оточувало і ждало, геть задубілий і зчорнілий від підвального холоду та темряви, Качуренко все-таки був здатний уловити шум, приглушений тупіт чужих піг у себе над головою, ловив і намагався розгадати, що означав той рух, уявити, що діється там, пагорі, в його власному кабінеті. Але згодом навіть пайяскравіша уява не могла йому намалювати того, що чинилося тепер у райвикоккомівському приміщенні. Звідкіля йому було знати, які конкретно вказівки вистукував Отто Цвібель для підлеглих музичними пальчиками Гретхен, якими словами звертався до ошелешених

і пригнічених калинівчан, як радо і велично стрічав Кальтову команду, що здобула йому першу перемогу, як збирав до облаштованого на власний смак кабінету всіляко відібраних серед калинівців тих, хто або сам виявив бажання прислужитися, або мав таке м'яке і податливе серце, що просто не посмів відхилити пропозицію нової влади стати на службу у новостворених допоміжних установах.

Тільки надвечір, відпустивши аборигенів, що зголосилися працювати в різних установах, та трохи розслабившись після дівтичної вечері, старанно зготованої музичними пальчиками тієї ж попелястої Гретхен, ортскомендант згадав про недавнього господаря свого кабінету і, подумавши та зваживши з непедаантичним педаантизмом обставини, вирішив запросити його на першу, так би мовити, попередню розмову.

За своїм характером Отто Цвібль, хоч і служив протягом усього життя богові війни, вважав себе людиною гуманною, не схвалював насилля без явної потреби або необхідних на те причин, вважаючи, що у випадках, коли це можливо, краще обійтися без кровопролиття та зайвої жорстокості. Як переможець, як особа, яка має право вимагати від переможеного беззастережної покори, він повелів геть усім негайно здати будь-яку зброю, що в силу тих чи інших обставин перебувала в руках людей. Якщо цей наказ буде виконано належним чином, він, Отто Цвібль, нікого з тутешнього населення не переслідуватиме. Що ж до подальшої долі цих людей, то вже компетенція не Отто Цвібля, а відповідних органів, яким і належить тим займатись.

Чекав на розмову з недавнім керівником району, де тепер сам був можпвладним господарем, з псабнякним інтересом. Хто він, цей Качуренко, яку користь чи шкоду може дати це знайомство і розмова, по суті, з приреченою людиною саме йому, ортскомендантові Калпнова. Тож не полінувався проінструктувати підлеглих про доволі оригінальну підготовку до зустрічі.

Ліпиво розкинувшись у невідомо де роздобутому кріслі та примруживши очі, відпочивав над чашкою кави. Тихо, зеленою тінню спували по кабінету Гретхен та перекладач Петер Хаптер, колишній петлюрівець Петро Хаптур, який уже зумів так омімечитись, що вільно перекладав з німецької на українську і навпаки.

Коли через поріг важко переступив Андрій Качуренко, на це ніхто і оком не повів. Гретхен неквапно вистеляла

постіль на двоспальному ліжку в кутку кабінету — ортс-комендант волів і вдень і вночі перебувати на своєму високому і відповідальному посту. Петер Хаптер як тримав у заокостенілих руках газету, так і дивився в неї.

Качурешко на перекладача не звернув ніякої уваги, хоч саме з ним уже був знайомий. З подивом відзначив: у кімнату натягнуто стільки різноманітних речей і так ними позатикано всі кутки, що став його колишній діловий кабінет чи то спальнею, чи то технічною лабораторією. Єдине, що зосталось,— це величезний сейф без жодного секретного папірця. На столі вилаштувалось вряд кілька чудернацьких апаратів, невідомого для Качуренка призначення, на круглому дзиглику вишикувалися більші і менші пляшки з напоями чи парфумами, громадилися то металеві, то шкіряні коробки і коробочки, привернули зір складені в стос блоки різноманітних сигарет та сигар. Далі запримітив ліжко, широке, з карельської берези, побачив біля нього молодицю в акуратно пригнупому до її статури військовому обмундируванні і про себе подивувався: невже в самої Німеччини ця молодиця притягла за собою оце квадратне токовище, якому не вистачало тільки шовкового балдахіна?

Нарешті вихопив з усього, що тут нагромадилось, постать Отто Цвібля, і то тільки тому, що той, нарешті відірвавшись від спинки крісла, подався вперед і широко відкритими очима, в яких переливалася розплавлена сталь із небесною сипявою, безцеремонно вивчав бранця.

Проте за мить новий володар колишнього райвиконкомівського кабінету вже звівся на ноги і ступив на середину кімнати. Качурешко мимоволі звернув увагу на його по-молодецьки струнку постать, подумав собі: ось він, хвалений німецький офіцер, продукт вермахтівського вишколу...

А Отто Цвібль дедалі пильніше приглядався до Качуренка і переконувався, що цей тип у забрудненому, неокочованому одязі, пошитому за усталеним фасоном,— широкі, як ворота, штани-галіфе і напіввійськова сорочка з важкими накладними кишенями та стоячим, гострим, як вістря сокири, комірцем,— взутий у незграбні чоботи, із неголеним, брезклим обличчям, не просто собі дикий скіф, а вольова особистість, один із тих фанатиків, на кому тримається вся ця незвідана країна. Залишившись задоволений своєю оцінкою полоненого, Цвібль зиркнув у бік Хаптера. Той натреновано приступив до виконання своїх обов'язків.

— Ваше прізвище, ім'я та по батькові, добродію?

— Для чого питати про те, що вам добре відомо? — то був не голос, а швидше скрип немашеного колеса чумацької мажкі, сира і неприємна конура в підвалі спотворила його природний баритон, дещо різкуватий, але сильний і глибокий.

— Попереджаю: ви допитуєтесь високим чином німецької окупаційної влади і зобов'язані чітко і точно відповідати на кожне запитання.

— Моя особа тут відома, і я представляю законну владу, а тому звинуваченням себе не вважаю.

Голос Качуренків пабирався сили, але від того став ще зловіснішим і для людини, яка не розумілась на його мові, міг справді видатися гуком давно зниклого скіфа. Видно, саме так і сприймала його понеляста Гретхен, бо кидала тривожно-петерплячі погляди на шефа, подивована тим, що той одним рішучим словом не обірве його.

— Ще раз попереджаю: ви стоїте перед людиною, від одного слова якої залежить ваша особиста доля, як і доля кожного, хто проживає на терені, підпорядкованому...

— Терен, на якому опинилась ця особа, — радянська земля, і не йому вирішувати нашу долю. Він владен знищити все, до чого дотягнулися його руки, перетворити все навколишнє на звичайний бордель, так само як перетворив на нього кімнату, в якій я, як народний обранець, виконував свої обов'язки...

Петер Хаптер звик до пайрізноманітніших відповідей, але такої ще не чув. Краєм ока зиркнув на Гретхен і засміявся. Засміявся по-своєму, по-хаптурівському, так, як тільки йому було дозволено сміятись, без звуку, без сміхотливого виразу в очах.

— Цяк слів я не перекладаю шефові. І більше не раджу тобі, червоний виродку, говорити щось подібне...

Тепер уже засміявся Качуренко. Правда, його обличчя перекошилося по-страдницькому, але з горла вирвалися хрипкі уривчасті клубки сміху.

— Ось так краще. Тепер ти, зайдо, заговорив своєю мовою...

Отто Цвіблю, видно, набридло незрозуміле для нього перегарикуювання, владно і рішуче підніс руку; перекладач слухав його, по-собачому схиливши голову на один бік.

— Пан ортскомендант, довідавшись про полон найвищого представника колишньої влади в цьому районі, заціка-

вився бранцем і волів би почути відповіді на ті запитання, які його цікавлять...

Він говорив так нудно і плутано, що Качуренко ніяк не міг збагнути суті мовленого і стомлено моргав запаленими очима, мимоволі почав терти брудною долопею чоло і мовчав. Отто Цвібль кинув погляд на Гретхен, вона, обходячи стороною бранця і смішно морщачи посака, вишла з кімнати.

До Качуренка врешті почав доходити зміст сказаного перекладачем.

— Пан комендант жде відповіді...— нагадав перекладач.— Ви готові відповідати на його запитання?

— Що йому треба? — прохрипів Качуренко.

Після короткої перемови з шефом перекладач відповів:

— Панові ортскомендантові відомо, що вам наказано створити банду, яку називають партизанським загоном...

— А більше йому нічого не відомо? — гостро зиркнув на Цвібля допитуваний.

Все нові й нові запитання сипались на Качуренкову голову, і після кожного з них він дедалі більше перекопувався в тому, що цей пан ортскомендант знає зовсім не менше, ніж сам Качуренко, тож різко відказав:

— А коли йому все відомо, то чому допитується?

Перекладач вперше хихикнув, видно, в такому випадку і йому дозволялося сміятися людським сміхом, довгенько перемовлявся з шефом, той теж розпустив біля очей зморшки, сміявся внутрішнім сміхом, тим сміхом, яким можуть сміятися лише люди всезнаючі, яким відоме все потаємне, і те всезнайство дає право тішитись безпорадністю того, хто опинився в скрутному стаповищі.

Розмова перервалась, бо в цей час розчирилися двері, зайшла секретарка, а за нею з великою металевою тацею ступив солдат, поставив тацю на округлий столик побіля дверей. Ковзнувши байдужим поглядом, Качуренко здогадався, що його мучителі зголодніли і збираються трапезувати. Судомно проковтнув гіркий клубок, давалося взнаки те, що сьогодні не їв.

Солдат налив запашного чаю. Отто Цвібль зі схрещеними на грудях руками спокійно спостерігав за його рухами, Гретхен з Хантером мовчали, а Качуренко переступав з ноги на ногу, кривився від нудоти і петерпляче ждав, коли його відправлять геть. Хай краще знову в холодну безвість чорного закапелка, ніж терпіти отаку наругу,

Заговорив перекладач. І мовив таке, що Качуренко мимоволі подивувався і водночас стривожився, не вірячи почутому.

— Пан ортскомендант великодушно запрошують до трапези. Все, що поставлено на стіл, до вашої потреби.

— Дякую, я не голодний...

— Подяки нікому не потрібні. Це приказ. Сядь до столу, більшовицький блазню, і глянь, чим тебе зволять частувати.

Качуренко стояв закам'яніло, навіть не глянув у той бік, де па нього чекало частування. Розумів — оце воно і є, те пайголовніше, найпідступніше, чим мають його заманити в тенета, припризити, зламати, купити... Не запримітив, як комедант повів бровою на солдата-частувальника, і той, могутній, як борець, легко взяв знесилоного голодом Качуренка за плече, різким рухом повернув його до столика, підштовхнув уперед, і не встиг той опам'ятатись, як уже сидів на табуреті. Мимоволі зиркнув на частування, поплотнів і вже не міг одвести очей. Не тому, що в ньому прокинувся нестерпний голод, і не тому, що не міг приборкати звичайного інстинкту.

Перед ним стояв такий знайомий кухоль із білого алюмінію виробництва калинівської бляшарні, виготовлений на замовлення самого Качуренка для потреб майбутнього партизанського загону. Біля ядучо-зеленого кольору чайника, який теж мав слугувати майбутнім партизанам, розпечатана пачка грузинського чаю, вологі від лежання в підземеллі сірі галети, а в слоїку кунка розсипного цукру, того самого, який із запасів Семена Михайловича Раєва перекочував до потаємного партизанського складу.

— Призволяйтесь, — уїдливо хихикав за спиною Петер Хаптер, — чим багаті, тим і раді... будьте такі ласкаві, не гребуйте...

— Я вже сказав, не голодний...

Качуренко звівся па поги. Його ніхто не всадовив на місце, солдат уже вийшов, Отто Цвібль зпову закляк у кріслі і задумливо похвиськував гнучким стеком по прямих і лискучих халявах. Гретхен зачудовано округлювала очі, гидливо кривила губи, а перекладач тихо хихикав, ждучи слова від шефа.

— На перший раз досить, — стомлено мовив комендант. — Фрукт ще не визрів...

XIII

Спустошений і збайдужілій Качуренко знову опинився в підвалі. Відразу ж за порогом опустився на коліна, погидував сидати на липку, ослизлу підлогу, вмовився на власних закаблуках, як спілець, сидів з відкритими очима і нічого не бачив, машинально мацав руками пообіч себе.

Нараз видалося Качуренкові, що він не сам у цьому неклі. Чи то здалося, а чи почулось, що десь збоку, туди подалі, в кутку, зашелестіло, ніби щось засовалося на соломі. І соломою запахло, звичайною житньою соломою, ледь вимолоченою на току, тією, яку в'яжуть у тугі кулі для того, щоб перед різдвяними святами обсмалити кабана.

— Хто тут?

Звідкіля, з яких несходимих полів, з яких лісових хащ, з якої далени докотилося до Качуренка це запитання, цей шепіт, підсилений порожнявою підземелля, відбитий і повторений в холодних і вогких закутках? Не повірилося Качуренкові, що то живе людське слово, вимовлене чімісь вустами.

— Відгукніться, гей...

— Га? — прорвалось мимоволі з горла.— Що? Хто озивається?

— Андрію Гавриловичу! Це ви?

— Хто? — чи то порадив, чи то вжахнувся Качуренко.

Він і справді підсвідомо порадив тому, що знову має поруч товариша по нещастю, і одночасно вжахнувся — чого він тут? Адже повинні були звільнити, випустити сусіда.

— Не відпустили? — звівся на ноги, щоб перекочувати в той кут, звідкіля прошелестів слабкий голос.

Качуренко подумав: треба ж було потвердити там, угорі, що та скриня з товаром, яка наганяє жах на всіх ортскомендантів разом з фюрером, належить йому, Качуренкові, а не якомусь обивателеві, залюбленому в звичайний капітал.

— Ходіть сюди, Андрію Гавриловичу, тут сухо...

Тепер голос видався дуже знайомим, але зовсім не схожим на сусідський.

— Павлик! — вжахнувся Качуренко.

У відповідь не слова, а лише схлипування, по-дитячому жалібний протяжний звук.

Миттю опинився Качуренко біля того, хто стогнав, навіть не збагнув одразу, що трапив на солом'яну постіль,

занишпорив у темряві руками, натрапив на чиюсь ногу, стрівся з холодною рукою, дотягнувся до обличчя.

— Павлусько! Синку! Як же це ти?..

В тому запитанні, в рухах поривних, піжних, батьківських вихлюпнuto було стільки людського почуття, стільки радості і стільки горя, що Павло Лисак припав головою до Качуренкових грудей і тільки дрібно тремтів, судомно помикувався.

Так, він, цей похмурий, заглиблений у себе, переповнений добротою і беззастережною відданістю своєму старшому другові хлопець міг бути йому сином, бо народився тоді, коли Андрій Качуренко вже ганяв по безмежних просторах рідної землі різномасту контрреволюційну гидь, коли міг і весілля справити, якби людське життя в той час вимірювалось мирними днями. Вже в той час була в нього і любов, була диво-дівчина Галя... Галина... Галченя...

Вони, двоє юних і запальних комсомолят, тоді, коли мав народитись а чи вже, може, й народився Павлик Лисак, в короткі хвилини побачень мріяли про те, що і в них народиться синок, маленький-маленький, синок-кучерявчик з матусиними гарячими очима і батьковою міцною поставою, чіпкими ручепятами вхопиться за пружну кінську гриву, втаковиться у сідлі та й зів'ється блискавкою в далях. Радуватимуться та втішатимуться синком веселі батьки — мідявочубий батько та зелепоока мати...

Життя розсудило по-своєму, розвело шляхи-дороги молодечі.

«Йому наказано — на захід, а їй в іншу сторону...»

Виписував блискавки шабельні в подільському небі Андрій Качуренко над головами тютюнниківських головорізів, вичищав західну сторону рідної землі від всілякої нечисті. А Галина в іншому краю, в далекій азіатській пустелі підповзала до пораненого бійця, діставала з своєї червонохресної торбинки стерильний пакет, погамовувала пекучі людські болі. Аж поки сама не забилася в пекельній тифозній гарячці, не лягла навічно в піщану могилу...

Нові сподіванки на сина з'явилися разом з Аглаєю; правда, красуня спочатку не хотіла й слухати про дитину, а коли нарешті виплекала в собі те благородне бажання, то вже не могла її мати...

Згадка про Аглаю, жінку, яку вважав пайближчою, найріднішою, якій так довіряв, яку так цінував і яка так нагло, так віроломно зрадила, гарячим полум'ям ударила в голову. Віроломно... Страшне це слово... Хай би вже до

війни те вчинила, було б боляче, але все одно не так, як вараз.

Єдине із світлого, із колишнього, того, що залишила йому доля, був Павлик Лисак. Хлопчик, який міг бути йому сином, який змінив йому в житті сина.

Вперше стрів Павлика років з чотири тому, прибувши до Калинова на роботу. Зайшов у виконкомівський гараж, не багатий на техніку — півторатонка, що рідко коли виповзала за ворота, та ще безвідмовна «емка». Повзали ті легковички повсюдно, по асфальту і клінкеру, по бруківці і грейдеру, по розбагненому чорнозему і сипучому піску, виколисували на рипучих сидіннях як високе начальство, так і керівництво глибинних районів, робили свою добру і необхідну справу.

Відповідав за райвиконкомівський транспорт і водночас крутив бублика сивоголовий дід Бурич, один із перших автоводіїв ще в дореволюційній Росії. Біля нього вертівся чубатий підліток із чорними і сухими, як у араба, вилицями, білими зубами, з руками, яких уже ніщо не могло одбілити, ні мило, ні попіл. Похмуро зиркнув на нове начальство, потупився, ждучи від нього якоїсь каверзи.

— Стажист? — поцікавився Качуренко.

Дід Бурич безнадійно махнув рукою.

— Водій-любитель. Без права і надії...

Виявилось, що вихованець місцевої школи-інтернату Павлик Лисак, по вуха залюблений в автосправу, вже дещо став добровільним і безкорисливим помічником у Бурича. Весь вільний час, в ті години, коли транспорт відстоювався в гаражі, Павлик пропадав біля Бурича, робив найчорнішу роботу, готовий був не те що змащувати голими руками та шмарувати віхтем забруднені деталі, а язиком вилизувати їх. Тепер, закінчивши сім класів, і слухати не хотів про подальшу науку, при виїзді з Калинова, поселився нелегально в старого водія і від світання до ночі крутився в напівтемному гаражі.

Павлик був безрідним. Матері не пам'ятав зовсім, а батька не хотів і пам'ятати, бо, розпившись, кинув його на якійсь станції, посадив у тамбур вагона, а сам як пішов по вагонах, то ходить і досі. Кондуктори привезли хлопця до Києва, здали міліції на вокзалі, у відділенні визначили, що юний мандрівник, по суті, безпритульний, пообіцяли розшукати тата, а тим часом передали в розпорядження працівників народної освіти. Особливо не сподіваючись на знайомство з Павликовим татусем, освітяни довго не міз-

кували, спровадили його до калинівської школи-інтернату, керуючись єдиним критерієм: тут були у початкових класах вільні місця.

Павлик Лисак, хоч і не ходив ніколи до школи, виявився хлопцем здібним, сів відразу до другого класу, хоч за віком, можливо, повинен вже б і в четвертому навчатись, прижився тут і почувався, як у рідному домі. Татуся так і не розшукали, з хлоп'яти виріс юнак, який став цілком незалежним ні від кого громадянином.

Поступово Павлик ввійшов у Качуренкове життя як своя, близька людина. Пам'ятаючи про власне сирітство, Андрій Гаврилович невдовзі вимолвив у обласному виконкомі штатну одиницю стажиста при водіїві, зумів переконати кадровиків, що дідусеві Багричу невдовзі потрібна буде заміна, а паступника собі той мусить виховати із наймолодшого покоління. Пощастило також Андрієві Гавриловичу переконати Аглаю, що вони повинні прихилити в своєму домі хлопчину, хоч трохи замінити йому рідню. Аглая заявила, що пасинок їй зовсім не потрібний, але якщо чоловікові так уже кортить виплекати із безпритульного висококультурну людину, то хай спробує. Рано чи пізно, а він переконається: душа в його вихованця не чиста дошка, а, мабуть, така ж чорна і непроглядна, як і промаслені, вишмарувані руки.

За два роки Павло Лисак опанував найпотаємніші секрети своєї майбутньої професії і в один із похмурих осіпних днів після смерті діда Бурича став пекданом навіть для самого себе повноправним володарем райвиконкомівського гаража і єдиновладним керманічем обох автомашин.

З нападом гітлерівців райвиконкомівського шофера мали достроково мобілізувати, коли б керівники району не прийшли до висновку, що саме він і зможе добре прислужитися партизанській справі.

— Павлику? Га, Павлику?

Павло по-дитячому схлипував, не знаходив слів.

— Як же це ти?

— Ось так...

— Я ж велів не повертатись...

Але хіба мало хто кому щось велів, паказував, до чогось зобов'язував? Коли б усі ті накази, повеління та просьби ретельно і своєчасно виконувались, то досі людство вже сягнуло б неба. Мовчав Павло Лисак. Що тут скажеш? Чув наказ, не збирався вертатись, а повернувся. Повернувся на власне безголів'я і ось тепер опинився у цьому страш-

ному підземеллі, в первісній темряві, тільки й усього, тільки й вигоди, що не треба винувато ховати очей та червоніти перед людиною, яка несподівано так пізно, так щиро розпізнала у ньому сина. Невідоме це почуття синівства було Павлові Лисаку. Навіть не сподівався, що воно може в ньому, десь у самій глибині душі, зачасно жевріти і враз ожити, спалахнути від одного слова.

Попад чотири роки прожив Павло у сім'ї Качуренків. І коли ретельно проаналізувати його побутування в домі Андрія Гавриловича, то людині об'єктивній відразу стало б ясно, що жив він у цій сім'ї на правах повноцінного і повноправного члена, на правах сина, хоч ніхто його тут і не всиновляв. Самому ж Павлові все те, що мав, здавалося звичайним, закономірним, бо одержував не просто з ласки, а мовби у нагороду за працю, за ту частку господарських клопотів, які і він, як це й належало, ніс на своїх плечах.

Він знав, чи то жартома, а чи із заздрощів, у селищі його позаочі дехто називав годованцем, наймитом, інколи ще гірше — челядником. Але на те не зважав, хоч у душі і схилився при визначенні власного становища до того, що воно недалеко від байстрюцького, оскільки, як гадалось йому, від нього бралось значно більше, ніж віддавалось йому. Можливо, що в нього склались би й тепліші стосунки з сім'єю Качуренків, коли б інакше з ним повелася господиня. Її холодна байдужість, невтручання в його справи спочатку приголомшили юнака, викликали в нього подив, а потім, коли випадково розкрив її таємницю, ту саму, яку Качуренко, вічно зайнятий роботою, а до того ж довірливий, як дитина, при облаштуванні подружніх взаємин, не завважував, почав ставитися і до неї, і до Качуренка із зверхньою поблажливістю, ба навіть неприязню. Її осуджував за нещирість, за відверте і нахабне ошуканство, а його трохи шкодував, а трохи зневажав за засліплення, бо не вірив у те, що Андрій Гаврилович не знає того, про що або знали, або здогадувались усі, хто мав очі й вуха в їхньому селищі.

«Синку».

Як воно прозвучало, як несподівано освітило безпросвітну темряву. Як перевернуло йому всю душу, обпалило мозок, сколихнуло і розбурхало незнані досі почуття. «Синку...» Так міг вигукнути тільки батько, рідна, найрідніша людина, відчувши, збагнувши, що його єдина дитина, його надія трапила в неоправну біду, а він, батько, безсилий його зарятувати навіть власним життям.

— Тримайся, Павлику. Ти нічого не знаєш... Все я... лише я... Ти мусиш вирватись... Ти юний... Тобі жити й жити...

Дослухався Павло Лисак до уривчастих фраз і не знав, що відповісти, відчуваючи, що доля пожартувала з ним немилосердно, жорстоко.

Загримів засув, відхилилися освітлені кишеньковим ліхтарем двері, сніп світла упав на брудну долівку, засліпив Качуренкові очі.

— Рисак!

Павло рвучко став на ноги, вирвався з чіпких рук Качуренка, рушив на той виклик.

— Тримайся, Павлику... Мовчи, хлопчику...

Чи й почув батьківську настанову Лисак, вислизнув за двері, промінець згас, двері хряснули, завищав засув, і заліг непроглядний морок.

XIV

Це було, мабуть, єдине місце в Калинові, де стояла цього дня неймовірна тиша і папував величний спокій. Червона калина хилилась на трухлявіючі дубові хрести та проіржавілі огорожі, губили перше жовте листя на отаву липи й клени, вилися поміж могил стежки, темні й лискучі чи від роси, чи ще від нічної зливи.

Люди мовчки розтікалися по стежках, між кущів жасмину й калини, — та й зародила ж вона цього літа, листя не видно, грона до грона, кетяги ягода в ягоду, червоні як жар. Хай спочиває вічним сном Марина Ткачик, хай дякує, що за такої лихої години провели її в дорогу, опустили в могилу, загорнули землею.

Вже тільки на вулиці, відійшовши далеченько від кладовища, першою озвалася Параска Ярчучка. Хоч яка була язиката, а дотрималась і вона похоронного етикету — помовч, людино, перед дверима вічності.

— Тож воно бач яке. Коли б тиха та мирна годипа, то й пом'янути людину годилося б, хай вона тобі й не рідня, а коли безрідною зосталася, то й пом'яни, не злиняєш... А воно б і рахувалося...

Ярчучка поверталася додому зі своєю ж таки рідною сестрою Платонидою та донькою, некеровапо-невловно-незбагненною Кармен. І сестра, і донька промовчали, тож

баба Параска й сприйняла їхнє мовчання за повне схвалення й утвердження своїх мудрувань.

— Отак і живе людина, сподівається-надіється, здається сердешній, що й зносу їй не буде, а тут тобі — трах-бах! — і вже ані фершал, ані святій Микола, ані сам господь бог допомогти негодні: лягай у яму!

Мовчить Платонида — що заперечиш? Мовчить Кармен — вона не терпить материного філософствування, але зараз мовчить: дуже вже слухні материні міркування, ніхто не знає сьогодні, що з тобою буде завтра.

— Врем'ячко настало, представилась людина — чужі люди провели у дальню дорогу, єдиного синочка має, а за домовиною і не йшла рідна дитина...

Кармен і зовсім повісила голівку, очима на стежці щось шукає, а з-під вій — сльози. Спровадили Ванька Ткачика в надійне укриття, а там хтозна: ще натраплять випадком чужинці на ту схованку, тепер тут їхнє право, що хочуть, те й роблять. Лікарня он віками була для людей, а тепер викидають... все викидають: хворих і навіть ліжка.

— Мовчиш, Платонидо, а може, не треба мовчати, може, знайдемо, я знаю, у тебе там щось знайдеться, ти скритпа, скупа, сестро, в тебе десь про випадок завалаявся шкалик, не те що в мене, у мене не застоїться...

Любить Параска Ярчучка чарку, схоже, що в неї й інтересу в житті більше ніякого: на чарку дармову натрапити. Ні похорону, ні хрестин, ні весілля, ні входин, ні могоричу будь-якого не пропустить стара.

— Гарна була покійна Марина, трудівниця. Мені самій такий килимок виткала...— Не доказала, безнадійно махнула рукою.

Платонида довго мовчала і нарешті таки пожаліла сестру:

— Та доведеться ж, хоч і не час...

— Для святого діла і в час пожежі вибери хвилину, сестро...

Головною вулицею шугали чужинські машини, тріпотіли угу натягнуті брезентові тенти.

— Машин поменшало,— відзначила Параска Ярчучка.— Ранком таке перло, що й глянути страшно, танки, чи що, а це тільки отакі бігають. Може, воно пронесе та й уляжеться...

То тут, то там мелькали поодинокі перехожі, навіть чужинців не було видно. Тож коли їм зустрівся Софрон Чалапко, що, ніби чимось стурбований а чи наляканий,

чухрав протилежною стороною вулиці, то жінки йому неабияк порадили.

Софрон Чалапко — ровесник Платопиди, до того ж і колишній залицяльщик — паречений. Чорт не брав Чалапків, свого млина мали на загаті, жито-пшеницю перемелювали, сукно валили, олію давили, крупу дерли, вся, можна сказати, мукомельна справа до революції була в їхніх руках, багатства — повні комори, а сипок один, паювати спадщини не треба. Та й сипок видався у Чалапків славний. Був цей Софрон і чорнобривий, і статний, і розважливий, і роботячий, все калинівське панство охоче віддало б за нього всіх своїх доньок, а він втелющився в Платониду Вовківну, безпридалицю з чортзна-якого роду; тільки й усього, що показна була та наділена ще силою, яка не кожньому й парубкові снилася.

Відмітним чоловіком був у Калинові Тарас Вовк, відмітною була в нього і сім'я. Доп'яв собі молодицю із самої Таврії, вже хтозна чи й заробив там щось за літо, а за жінку собі привіз грім-дівку. Однакового зросту з Тарасом, виглядала супроти таранкуватого жевжика просто-таки велетом, бо, як кажуть, все було у ній, мов на замовлення, а обличчя світило, як місяць-виповень, рум'яне, вилицювате, одним воно видавалося негарним, а для інших переливалося небаченою красою, видно-таки, законсервувалась десь у таврійських степах а чи то давня скіфська, а чи монгольська кров. Можна не сумніватися, що коли б Вовчиху побачив у її розквіті історик Гай Юлій Цезар-Лан, то безпомилково розпізнав би в ній якщо не саму Кончаківну, то її доньку, а може, котрусь з жінок самого Батия, який за деякими свідченнями був тонким знавцем і поціновачем не так жіночої вроди, як сили.

Що б там не було, а прижилася могутня степова, успадкована від найдавніших племен, порода у Калинові. Статура Вовчиха самою природою була покликана народжувати, так само, як народжує матінка-земля: у будь-яку погоду, в будь-яких, найнесприятливіших умовах. Кожного року святкував Тарас Вовк народини, одне за одним йшли дівчатка, круглолицькі, вилицюваті, всі в матір, і жодної, навіть найменшої ознаки того, що в їхній появі була хоч незначна участь Тарасова. Ніби йому, небораці, випало тільки одне — підбирати для них імена та клопотатися, щоб були нагородвані і с'як-так зодягнені. Параска, Приська, Платоніда, Пистина, Палажка, Петрина, Павлина, Памфілія, Парфенія, Поліксена, Пракся, Поліна, — двана-

дцять дівчат виростив кожум'яка калинівський, — таку собі царину діяльності обрав Тарас Вовк, — навіть отець Танасій жартував: дванадцять світлих апостолів у спідницях гасав у Вовковій хаті. Правда, їх могло бути і значно більше, але траплявся відсів, не природний, бо на здоров'я не скаржились, росли, як з води, а все через надмірну енергійність, пронозливність, розбишацтво, чим не усі й хлопчачки могли похвалитися. Уже чималенькими скручували собі світлі апостоли голови, відбивали печінки, топилися, труїлися або знаходили якусь іншу випадкову погибель, а таки ж завдавали батькам і страт, і клопоту, і, головне, — великого горя, бо Вовки любили своїх годованок. Хоча сумувати довго не випадало, невдовзі з'являлось поповнення, й затятий Вовк називав немовля іменем, що вийшло в тираж. За сімейними переказами, оця Ярчучка була вже третьою Параскою, яка вижила, і, можливо, саме тому і вродилася такою шалапутною та вітрогонкою.

Платонида серед усіх Вовківен виділялася — струнка, як... ну, безперечно ж, тополя, а круглолиця і рум'яна як... порівняємо з осіннім яблучком, тож не було такого парубочого ока, яке б не прикипало до неї. А взаємністю користувався лише Софрон Чалапко. Любов у них була така, як у Джульетти з Ромео, а може, ще й міцніша, а тому на неї ніхто й не зазіхав, парубки, хоч і зітхали тяжко, але обходили Вовківну третьою дорогою, не хотіли паражатись на неприємність.

Довелось розлучитися Софроніві з Платонидою. Старий Чалапко ридав, проливав сльози, співчуваючи синові, розривалось його серце, коли слухав Софроніві умовляння, не міг дивитися, як то єдина дитина повзала у його ногах та просила, молила дарувати щастя. Він би й дарував, він би й не зобидив улюбленого і єдиного спадкоємця, коли б не старий Вовк. З тим сам чорт не варив каші. Треба було давати за доньками придане, а він як виробив собі принцип, як вшпилювся в одне — ціякого приданого за такими дочками, — то не відступав ні на крок. Не дівчата, а золото, ані красою, ані працелюбністю, ані здоров'ям перед жодною королівною не спасують, а за ними ще й прикуп? Та не діжде той плюгавець, який роззявить рота на Вовкові статки, аби взяти собі дружину із Тарасового двору! В нього їх дванадцять, коли за кожною дати придане — з торбою рушай на старості!

Розібрали дівчат і без приданого, порода особлива...

Пішла невдовзі Платонида за того, хто взяв без посагу,

а Софрон уже не скоро одружився з іншою. Тільки й щастя їм випало, що стали кумами, покликав покійний чоловік Платонидин,— чи то по доброті своїй, а чи глупоті, а чи під тиском дружини, чи, може, і павмисне, щоб хоч так помститись суперникові,— Софрона Чалапка похрестити свою єдину доньку Домку...

Час змінив їх обох. Софрон за багатством не ганявся, але й свого не випускав із рук, був передбачливішим за свого батечка, тож якимось непомітно і вміло уникнув батьківської спадщини, в революцію запрацював Чалапків млин на громаду, господар не побажав навіть мірошником при ньому зостатись, прилаштувався на непомітну, зате ж державну службу та так все життя і прослужив по різних конторах. Агентом районної системи страхування дослужився Софрон Чалапко до омріяної пенсії. На цій посаді виробив агент і норми поведінки, і навіть власну зовнішність. Вдягався недорогою коштом, але завжди охайно, мав при собі годинника із позолоченим ланцюжком, з верхньої кишеньки білів ріжок хустинки, старенькі хромові черевики вакувалися щоденно і блищали, як новісінькі. Викохав невеличку округлу бороду, сивіюче волосся завжди було старано зачесане і сховане під солом'яним бриликом. Одне слово, дуже інтелігентним виглядав Софрон Прокопович Чалапко, і саме ця інтелігентність, вкрадливий доброзичливий голос та фанатична залюбленість у своє діло дали можливість йому відмінно виконувати свої обов'язки, фінансисти району навіть жартували, що Чалапко перестрашував у районі все майно, яке колись у когось було, є та ще буде в майбутньому...

Кожна стріча кума з кумою і по сьогодні була для обох радістю. Іще забачивши куму здалеку, Софрон знімав капелюха, саяв такою усмішкою, що його продовгувате обличчя округлювалося, а рот розтягувався до вух.

Так ось цього разу Чалапкова кума була неабияк подивована і стривожена: її кум біжить кудись, мов заведений, чалапає, як незрячий, і навіть куми своєї не помічає.

— Агов, куме! — гукнула Платонида, спинившись під липою.

Ярчучка, яка недолюблювала Чалапка,— а кого вона взагалі любила? — похитала неквапом далі, повела й доньку, бо мала своє на оці. Знала про складні і, важко визначити, похвальні чи гріховні стосунки між сестрою та страховим агентом Чалапком, то не заважала — хай переки-

нутья словом, а тим часом надумала побалакати з поровистою донькою, повчити, застеретти...

Чалапко як біг, так і спіткнувся, немов прокинувся після поганого сну, підвів голову, озирнувся і, уздрівши куму, подався до неї через вулицю.

— Здрастуйте, кумасю, чолом вам, Тарасівно, — тримав у лівій капелюшка, а праву вже тягнув навстріч, вже й губи склав для поцілунку — він був чи не едіпий у Калинові, хто цілував жінкам руки, і то, видно, тільки тому припадав до кожної жіночої руки, щоб мати доступ і до кумасиної.

Аж виляск пішов вулицею від поцілунку, аж Ярчучка озирнулась, а потім невдоволено сплюпула вбік — чи то від заздросців, а чи з огиди. Чалапко того нічого не помітив, тримав Платониду за руку, дуднів:

— Сама доля мені вас підвернула, Платонидо Тарасівно, сама доля. Оце біжу як причмелений, піби отрути ухватив або блекоти об'ївся...

Платонида й справді жодного разу за все життя не бачила Чалапка отаким розгубленим, схвильованим, приголомшеним. Мовчала, тільки дивилася запитально, заохочувала до сповіді.

— Ой кумасю, голубко, сам не допойму, що діється зі мною, на якому світі живу і як мені поведеться. Пропавай, кумасю, ой пропавай...

— Та що ж трапилось, Софроне Прокоповичу? — не на жарт стривожилась Платонида.

Софрон Прокопович витер хустинкою зіпріле чоло, протер за коміром, закліпав очима, зашморгав носом.

— Це ж уже мені хтось підставив ніжку... Це ж уже мені халепа, пропажа, єдине слово... Хоч сову пнем, хоч сову обпень...

— Та що у вас за біда прилучилась?

— Ось слухайте, кумасю. Не знаю вже, чи спалось кому тісі почі, а я й очей не стулив, вибіг ранком з хати, а в дворі гості... Конешно, душа в п'яти, хоч і не лякливого десятка, ну а хтозна... чим чорт не жартує, коли бог спить. «Ком-ком», — пальчиком. Ну, думаю вже, вилізе мені боком і служба, і державне страхування, бо ж недаремне оте «ком-ком», так, не знаючи та не відаючи, людей не кличуть.

Платонида завмерла, не зморгне, слухає.

— До найстаршого привели, стою як стовп, хоч би ж слово знав по-їхньому, а то ж як деревина. А тут один

з їхніх і заговорив по-нашому. Та так же хибітно, ніби він тут і виріс. «Софроне Прокоповичу,— каже,— вибачайте, що так безцеремонно...» Відпустило трохи, душа на місце плигнула. «Звідкіля знаєте мою-персонію?» — питаю. А він так лукаво: «Ми все знаємо, ми теж тутешні». Та й що ви думаєте, кумо, ні сіло ні впало: «Пан ортскомендант доручають вам, пане Чалапко, високу посаду голови райуправи, або ж ще по-інакшому бур...гомістра», чули таке?

Платонида всього чекала, але не такого, вдарила руками об поли, зблідла та «свят-свят-свят» тільки й прошамкотіла.

— Ви, кумо, мене знаєте, я й при своїх угору не дерся, пам'ятаєте, як у революцію, теж вистояв збоку, хто мене не ловив: і петлюрівці, і гетьманці, і денікінці, і червоні. Пам'ятаєте, як у вашого покійного батенька в чинбарні пересиджував, ніколи я політики не схвалював, а тут такий поворот. «Не по мені така висока посада»,— кажу. А він сміється: «Наші благодійники,— каже,— із мальованого стовпа зроблять попа». І ще додав, що радить не відмагатися, бо це вже саботажем пахне, а в них за саботаж розстріл. Так і сказав, кумасю, розстріл...

— То й що ж ви? — ожила нарешті Платонида.

— Почав хитрувати. Прикидаю собі: кого підставити? Згадав про Макара Калениковича, ну, цього бухгалтера із «Заготльону», ось, думаю, готовий цей... бурмо... гістр, але мовчу, прошу тільки дозволити з бабою порадитися. Посміхнувся комендант так якось, що ніби й сміявся, а ніби й сердивсь, дозволив. То я швиденько до Макара Калениковича, дай, думаю, запропоную. І що ж ви гадаєте? Немає Макара Калениковича вдома, а забрали ще раніше від мене, та й мов корова язиком злизнула. Ну, гадаю собі, оце ж він почав відмагатись... От і довідмагався... То я вже й зі старою не радивсь, з'явився у призначений час....

— Згодились?

— А де подінешся?

— І що ж?

— Ох і наспівав він мені, ох і наспівав. Біжу оце, мов з ланцюга зірвався. Ой, пропала, кумонько, моя голова!

— Що ж він вам? Невже щось таке?..

— А то ж яке! Значить, перво-наперво: подай готовеньким все, чим земля багата: і житечко, і пшеничку, картопельку і городину, садовину і сіно та солону, живність усяку, яка тільки водиться: корівок і овець, кіз і кроликів,

качок і гусей, курей і гищиків, а вже сало, м'ясо, молоко, масло, яєчка, пір'я, шкури — це само собою, ніби з однієї корови можна одночасно і м'ясо, і шкуру, і молоко, й масло взяти. І не просто подай, а скільки скажуть. А не дай — покарання. До розстрілу...

— Господочку мій...— зціпила руки бабуся.

— Та хіба ж то все? Податки окремо. І за те, і за інше, як почав вичитувати, то не минув ні коня ні собаки, ні вікна, ні комина, ну, скажу вам, кумо, я спеціаліст по страхуванню, але щоб додуматись до чогось такого... Та й це дрібниця. Головне, що треба взяти все на строгий облік, в першу чергу люд увесь. Особливо молодь, хлопців та дівчат... Чуєте, що сказав? «Ми знаємо,— каже,— що ви люди енергійні, працьовиті, чесні, але слабовольні, безпорадні, самі собі дати раду не здатні. Нам відомо, що всі українці, хіба що окрім більшовиків, раді нашій присутності, і тому ми прийшли, щоб володіти вами. Ми,— каже,— виве́земо в Німеччину всю вашу молодь, навчимо її культурно жити та працювати. Нам потрібні працьовиті і покірні люди, наближені до нашої нації, а той, хто нездатний або не бажає стати таким, не має ніякого права на існування». Чули, кумо? І велів негайно взяти всю молодь на облік і готувати...

Платонида відчула, що ноги не хочуть її тримати, серце закалаталося, бо думка відразу ж завертілася про онука, про Спартакча.

— Ой страсті господні, та що ви кажете? Та хіба ж можна дітей... онучат безсловесних від батьків відлучати?

Чалапко тільки чмихнув, ніби аж образивсь на такі слова:

— Що ви, кумо, що ви говорите, і слухати мені це кривдно, піби я вас обманюю. Та це прийшли такі хазяї, що в них і питка не пропаде марно... Ага, так ваш онучок з вами? Не поїхав? Ну, то ви з ним постережіться, я вас зараз попереджаю... Придумайте що-небудь, бо хоч я тепер і головна влада, але... Вигадали ж, мерзи,— допоміжна. Допомогати мусимо, власними руками робити те, що їм захочеться... Тут не те що чийсь дочку а чи онука чийого, а власну бабу відпроводиш на трудовий фронт, коли накажуть, ці не подивляться...

Коли Платонида наздогнала сестру з племінницею, ті, глянувши на родичку, перелякалися. Лиця на ній не було, труслилися руки, а ноги плутали по стежці, в очах порожня й тривога.

— Тонко, що з тобою? — примружившись, запитала Ярчучка. Вона ще й досі запідозрювала сестру в недозволенних зв'язках із давнім залицяльником.

— Ох, не питай, сестро, не питай...

— Що він тобі такого наторочив?

— Софрон Прокопович говорив про таке, що хоч живцем у могилу...

— Так уже й у могилу... Ще час не настав...— озлобилась Параска.— Он у нас біда, так за свою ти вже й помовч. Килинка таке розкажує...

Відкіля було знати Платониді, що розказувала матері донька?

— Ростила дитину, як зіницю ока берегла, а тепер он якої... Якийсь пройдисвіт, фєршал задрипаний, а вже бач що править? Німці його старшим у лікарні зробили, то вже йому все і можна... Вже він дівчині, сором втративши, пропонує таке, що я йому в очі плюнула б...

Платонида збагнула, в яке становище трапила племінничка, але Параска не знала того, що це ще не вся біда, яка чигала на її дитину. Коли почула від сестри подробиці розмови з Чалапком, то вже готова була клясти все на світі.

Платонида вчасно отверезила сестру:

— Помовч, сестро. Краще подумаймо, як нам бути... Я гадаю, що і Килинці, і Спартаку треба негайно... зникати...

У Ярчучки аж плечі здригнулись, аж стала на них сторчма сива жакетка, ну геть тобі шерсть на Сіркові, коли той дуже розлютується.

— Це ж як зникнути? Ну, сестро, хоч ти за мене й старша, але не змовчу... Я тобі так прямо у вічі й скажу — це вже ти здитинюватись почала. Та ти що? Блекоти об'їлась? Щоб я свою дитину та з очей? Не було такого й не буде. Посаджу в хаті поруч себе, закушкаю у старе лахміття, вишпаклюю піку сажето, ніякий чорт не позавидує, хай сидить...

Платонида ніби й не належала до агресивного Вовчого роду, єдина серед сестер була розважливою і спокійною, вміла хоч чію гарячку остудити.

— До Прісі відішлемо. Хай поки переслідять...

Параска Ярчучка готова була тепер молитись на старшу сестру.

— В тебе голова попівська, сестро! — мовила захоплено.

XV

Як і десятки інших подібних селищ, Калинів оточений тією невражаючою красою, до якої треба приглядатись та й приглядатись, щоб її побачити. Немає ні в самому селищі, ані поблизу від нього якихось див, які рознесли б про нього славу не те що по світу, а хоч би у своїй області.

І все ж Калинів по-своєму дуже гарне і навіть неповторне людське поселення. Взяти вже одне те, що все воно потопає в садках, а вулиці красуються височезними, вже подекуди і всихаючими осоками та липами, багато тут горобини, яка вмів показати себе двічі на рік: навесні білосніжним квітом, а восени рясними кетягами червоних ягід; розкошує на кожному вільному місці і жимолость, яку знають калинівці, мабуть, ще з часів лихоліття татарського.

Надто ж кублилася вона за селищем, отам, де протікає, а вірніше протікала в давню давнину річечка, одна з тих, що мають назву таку, що її навіть на карти не наносять, а саму річечку якщо й помічають, то лише для користі. Колись, ще до революції, запримітив у видолинку серед густих заростів калини та очерету глибоку заводь Чалапків предок та й поставив тут загату, а поряд звів будівлю, приторочив до неї лапате колесо, воно завертілося, закрутився вал, закрутилися кам'яні жорна, запрацював млин. Став кожної весни наповнювався водою, розширювався, над ставом викидало вгору гілля вербове пакілля, розростався, сплітався в прегусте кубло вербовий захист, утримував землю від зсувів, воду зберігав, мов у велетенському казані, влітку давав приємну прохолоду, взимку знесилював лють північних вітрів, був надійним прихистком для сотень і тисяч птахів. Поряд з вербою хилилась у воду, красувалась у видолинках та на пагорбах червона калина, а на калині було стільки соловейків весною, що коли у вечірню пору починали свої пташині хороводи, то вже за ними не чути було ані жаб'ячого кумкання, ані дзвону церковного, ані голосів людських. Все, всю навколишню природу полонили соловейки в такі ночі та вечори. І кажуть старі люди, що в давні роки у весняний час відбою не було в Калинові від гостей, їхали з Києва, їхали з Москви і навіть з самого Петербурга багаті купці, ставили побіля водяного млина затишні буди і там ночували. Траплялося й таке, що притягне з собою купчина цілий кошіль страв та пляшок з вином і горілкою, та, зачарований соловейками, і забуває у нього зазирнути.

Соловейковим треба б було назвати селище, а його назвали калиновим.

Правда, в той час, коли в Чалапківщину прийшов Ванько Ткачик, ця місцина вже мала далеко не той казковий вигляд, про який склалися легенди. Млина не було, навіть сліду від нього не зосталося, хоч гребля, невідомо тільки чи та стара, а чи вже нова, перегороджувала в пизніи нешироке гирло, через яке могла геть витекти вся животнорна волога з калинівського ставу. Але без ставу Калинів перестав би бути Калиновом.

Нічим вражаючим калинівський став не відзначався, хоч і звався досить пишно — Чалапковим плесом, — але самого плеса звідси, де сидів Ванько Ткачик, зараз не було видно, серед густої лепехи та очерету невразно проглядалося лише щільно заслане округлим листям та блідо-рожевими і жовтими квітами латаття озерце, що дуже нагадувало днище велетенського блюда, оздобленого мозаїчним різноквіттям. Трохи далі — верби, на сухих пагорбах татарська жимолость, з нею змагався здичавілий бузок, плелася ожина, хилилась до землі важким кетяжжям калина, з нею змагалась горобина — хто кого перечервонів, а побіля них вишумовувала ще бузина, як чорна, так і трав'яниста, жостір і лопух, кропива, вища за коноплі, хоч трепли в неї повісма, тчи кросна та ший штани хлопцям-розбишакам; хміль перевивався з дерева на дерево, глід, мов їжак, виставляв в усі боки колючки, дражнився: ось, маю червоні ягідки, а спробуй, візьми.

Це тут калинівські бабусі-знахарки віками збирали найцілющіші лікарські трави. Алтея та адоніс, болиголов і звіробій, ще званий заячою кривцею, валеріана і донник, або ж буркун по-калінівському, золототисячник і лілея, гусячі лапки і папороть — та годі їх усі й перелічити. Тепер, правда, бабусі трав майже не збирали, хіба що школярі за завданням піонерської організації винишпорювали корінці валеріани, обривали ягоди жостеру та глоду та ще Параска Ярчучка, яка уперто не визнавала ані лікарів, ані аптеки, з ранньої весни до пізньої осені запасалася тут віллям, знаючи від якої хворості яка травинка, чи ягода, а чи корінь, чи корінець, чи настійка кори.

Ванько Ткачик ніби вперше опинився віч-на-віч з природою Чалапкового плеса. Школярем ходив сюди по горобину, бо дуже красива; підлітком якоїсь весни, відчувши незбагненну тривогу в серці, шукав заспокоєння в заростях бузку, ламав його пешадно, приносив на свою вулицю цілі

оберемки і потішав ними дівчаток, а відтак трохи піби притлумлював душевне скимління, але ще більше хмелів від незбагненності бажань і прагнень. Коли ж подорослішав, то, як не дивно, забув сюди шлях, дарма що не раз чув від доскіпливих істориків рідного селища найнеймовірніші легенди, пов'язані із Чалапковим плесом як у минулому, так і в сучасності.

Зате Спартак Ридаєв знав тут кожен куц, кожную деревину, а головне, потайні місця, в яких можна було переховати, як він те підтверджував, не одного втікача, а цілу дивізію. За свої шкільні невпокійливі роки, граючись у партизанів, обнишпорив з хлопцями всі ледь помітні стежки, дослідив вибалки та печери, пошходив найгустіші зарості, такі, в яких можна було ховатися не лише в літню пору, коли все зеленіє і кущиться, а навіть взимку, коли і дерева, і куці геть голі.

Розбитий, знесилений Ванько Ткачик попуру плентався за Спартаком, а той мовчки вів його якнайдалі від селища, туди, звідки витікає калинівська річечка і починається пагорб, той самий, що переходив за лісом у висотку, яка панує над місцевістю і навіть позначена на всіх топографічних картах під відповідним номером. Схили її негусто порізані неглибокими рівчаками та яругами, що кожної весни опісля дощів та злив зсуваються, загрожують завалити днище і ніяк не здолають його, бо рвійний бурчак викидає піщану пульпу на рівнину, насипає побіля Калинова справжню рухому дюну, з якої коли-не-коли будівельна організація візьме відбірного зернистого пісочку.

У неглибокій ущелині, в тому місці, де починається висотка, і прилаштував Спартак Івана Ткачика на дпювання. Стежиною, яку спроможна помітити хіба що людина, яка має звіриний нюх та орлиний зір, провів його на схил, показав густезні куці глоду, в глибину яких можна було трапити лише поповзом, зігнувшись у три погібелі. Тут було і просторо, і гарно, можна скільки хочеш вилежуватись на трав'яній постелі, навіть прихиститись від дощу в майже непомітний пічурці, схоже, що навмисне кимось викопаний, всередині викладеній сухим бадиллям, обставлений з усіх боків гіллям.

Осінь була щедрою, терпко пахли запізнілі квіти, пахли дикі груші та кислиці, калина і глід, однак Ткачикові все те перебивав гострий запах лікарні, ліків та сморід карболки. Не сприймав нічого, що оточувало його тут, у таємничій Чалапковій леваді, і байдуже було до всього, що

діялось там, у селищі і взагалі у всьому світі. Пам'яталось одне — тепер він одинець, зостався без матері, став зовсім безрідним. Все людство для нього тепер асоціювалося з хлопчиною, по суті, йому чужим і далеким, оцим мовчазним відчайдухом, з яким ріднили його комсомол та незбагненпа Кармен, яка передала Вап'яка і веліла берегти, як зіницю ока. Як же його прізвище? Ах, Ридав! І звідкіля воно взялося таке у тихому Калинові? Споконвіку тут не було Ридавних. Яких не стрічалося наймень: Гарбузи, Ярчуки, Чалапки, Соми і Карасі, мабуть, не було у лісі такогo звіра, не літало птаха, не росло по городах таких овочів, а у воді не плавало риби, які не мали б у Калинові своїх родичів...

Пригадав нарешті Спартакoву біографію, адже той старанно розповідав її, коли вступав до комсомолу. Батько в нього військовий, командир, служив десь на кордоні, здається, начальником застави. Оскільки школи поблизу застави не було, то доводилося Спартакoві жити у калинівської бабусі... Тут і війна застала.

— Твої рідні служать на кордоні? — не скоро озвався Ткачик до свого провідника, озвався так, аби не мовчати.

Спартак вочевидь порадив, що до нього заговорив старший товариш, йому вже давно хотілось заговорити, але ж дотримувався субординації.

— Папаня на кордоні, маманя в бігах, разом не живуть...

Цього Ткачик не знав. Навіть подумати про таке не міг. В Калинові такого не заведено, щоб папаня жив в одному місці, а маманя — в бігах. Тут дотримувалися твердо великого закону матріархату — в хаті маманя, а папаня міцно прив'язаний якщо не до мамані, то хоча б до хати, йому втікати нікуди. Люди засміяли б таку сім'ю, бо в Калинові поки що вважали: одружився — живи, бачили очі, що купували.

— Чому в бігах? — подивувався Ткачик.

— Жили на заставі, аж поки мені не треба було до школи, а тоді маманя вирішила: мене до баби Платошиди. Я — в Калинів, а вони zostались. А що вже там було далі, не знаю, тільки чкурнула маманя із папаниним заступником, а куди — певідомо. А папаня і досі служить...

Спартак нараз замовк, спохмурнів, глибока зморшка лягла на широкий лоб.

— Немає досі... Він такий, що живим не здався б... На прикордонників перших...

— Батько в якому званні?
— Капітан. З рядових виростав. Спочатку в авіації служив, а вже потім...
— Родом звідкіля?
— Далекий. З Томської, сибіряк. Там усі такі...
— Хороший?
— Ого! Правильний папаня. Я його ні в чому не вию. І мамашу теж...

Ткачик помалу розговорився, хотів розговоритись.

— З мамою як зустрілися?

— А вона ж вільнопапаймапою була в курсаптській їдальні. А папаня на середній комсостав учився, ну, там і познайомились. А вже коли папаню на заставу послали, то їй і не полюбилось — безлюдно, страшно, весь час тривожно. Вже я пам'ятаю, просила папаню: куди хочеш їдьмо, будь хоч двірником, аби подалі від кордону...

— А батько що?

— Ну що? Він — Ридасв. Ого, коли б мені вирости таким! Кремень, а не папаня. В нього на рахунку цих порушників... тричі ранили, а він вилікується та й на заставу. Орден у нього... Папаня правильний. Думалось: закінчу школу — і на заставу. Це в мене спадкове...

— А коли не потягнеш?.. — розговорився Ткачик.

— Потягну. Я спеціальну гімнастику щоденно роблю, і папаня мені всі секретні прийоми показав. Кожного літа я жив на заставі, цього теж збирався, ждав татового виклику, а тут і почалося. Так папаня і досі не обізвався...

На тому їхня розмова припинилась. Ткачик, визначившись, як кажуть, на місцевості і схваливши обрану Спартаком схованку, почав облаштовуватись на днювання, а Спартак заспішив додому.

— Вечором прийду, тричі свисну. Двічі підряд і по паузі — ще раз.

Вже зовсім розвиднилося, сонце світилося за чорною стіною хмар, розгулявся тихий погожий день.

Сумно і самотньо стало Ванькові без Спартака. Хоч і вразила розповідь хлопцева, схвилювало високе захоплення і любов, що так і звучали в кожному слові про батька, але Ванько недовго про те думав. Все його єство знову було віддане мамі. В уяві заглянув у її мертве обличчя, припав устами до воскового чола, а воно було якесь незвичне, льодяно-холодне. Не міг повірити, що закостеніле, майже з головою загорнуте в білий сувій тіло було ще вчора його мамою, доброю і ласкавою Мариною Ткачик, жінкою з

такими на диво м'якими і завжди теплими руками, що все життя пахла йому свіжовипеченим хлібом, парним молоком і зігрівали невичерпною піжністю.

Простягнувся на увесь зріст під калиновим кущем на осипній пожухлій траві, що пахла тліном землі, зашлющив очі і наказав собі: заснути. Чорт з ними, з тими фашистами, не мав уже сили за ці найдовші в історії людства дні жити тривогою кожної хвилини, уві сні і наяву, надриватися серцем, чекаючи невідомого. Тепер було ясно — прийшли. Ну що ж, тим гірше для них. Він, Іван Ткачик, і не збирався кланятись їм, у нього при боці лежить куций карабін із полинялим прикладом, витвір людської мудрості, спрямований і на зло, і на добре діло. В Іванових руках він творитиме добрі діла, послатиме ворогові гарячі гостинці, а око в Ткачика психічне, рука не здригнеться. Ось тільки виспатись треба...

Але пішла раптом земля обертом, небо закружеляло вгору, сонце шпигонуло колючими променями — ой ші, ой не заспе Іван Ткачик сьогодні. Немає такого сну в світі, який би його зборов.

Мов ужалений, схоплюється на ноги, потім, збагнувши, що йти йому нікуди, із стогоном сідає на землю, охоплює голову руками, хитається, мов маятник, з боку на бік, шепоче пошерхлими і спухлими губами: «Мамо!»

«Мамо! Матірко! Матусю!» — і заридав.

Коли прокинувся, то сонце подолало вже півнеба і похилило на захід. Був чудовий вересневий день, а йому відразу ж тенькнуло серце: у Калинові чужинці. І тієї ж миті почув незнайомий гул машин.

Обережно прогортаючи куці, Ткачик вибрався на узгірок і побачив немов намальоване Чалапкове плесо, вже відстояне, без рясного квіту лілей, швидше прогнила яма, аніж умираюче озеро. Відразу ж за плесом лежала дорога, тяглася через нешироку греблю, обсажену схожими на віники вербами — кожної весни їх обчиркижували по маківку; за греблею ясніли під сонцем далекі городи та сінокоси, а ще далі хиталася непроглядна далина. У ту далину повилася і грейдерна дорога, подекуди забутована сірим камінням — збиралися згодом заасфальтувати цю дорогу і таким чином наблизити районний центр до всього цивілізованого світу.

Греблею просувались чужинські танки. Ткачик їх ніколи не зустрічав наяву, але розпізнав відразу — бачив такі в кінохроніці. Невідомо, скільки їх уже проповзло, але ті,

що впали в око, Іван кілька разів перерахував. Вночі вивпозе із своєї засідки, пробереться полем до лісу, прийде у партизанський табір — буде чим похвалитися.

Танки пройшли, їх було всього вісім, за ними ще прохиталося з десяток критих брезентом вантажівок, а потім лише окремі машини, ваптажні і легкові, шмигали то з Калинова, то в Калинів, і він, хоч був молодим та недосвідченим, здогадався, що окупанти вже освоїлись, почувались як удома, моталися сюди-туди без будь-якої застороги.

Побіля греблі, обіч дороги, на крутому пагорбі купчились високі берези, тяглися в небо гострими, подекуди вже всохлими верхів'ями, поряд з вербами густо зеленіли присадкуваті липи — то було міське кладовище. Саме там, під липами та березами, під червоною калиною та запахущим бузком лежить його мама.

Подумки зупинився Ванько Ткачик біля батькової могили. У дитинстві часто приходив сюди з мамою, висаджували квіти, обкладали могилу дерном, підфарбовували дубову будочку з металевою зірочкою нагорі. «Голова компезаму», — читав по буквах Ванько і ніяк не міг до кінця збагнути, що означали ті слова, а розпитувати в матері не зважувавсь, бо вона йому не раз пояснювала: бідним був сам, за бідноту і голову склав. Уже коли підріс, то й сам почав за бідноту боротись, про батькову могилу згадував рідше — мати сама впорядковувала її щовесни...

Сльози вже не душили, жаль примерз до серця, а думка працювала в жорстокому отому напрямі, який вигартує звичайну людину на людину з сталевою волею. Може, й краще, що вони лежать рядком, що всі біди та злигодні zostались для них позаду, ще хтозна, як склалась би мамина доля при окупації — мордували б, катували, від них чесним людям рятунку не ждати... Але хай не сподіваються, хай не ждуть від Івана Ткачика пощади, буде їм від нього і таких, як він, справедлива кара, прийде розплата за всі муки та горе, за смерть і слези матерів...

XVI

Обіцяв Спартак Ткачикові під вечір навідатись, розповісти про все, що в селищі діється, обіцяв провести його з Чалапкової левади в поле, ніби той був не калинівський, а сам плекав надію — може, відпроситься у бабусі Платониди і собі помандрує разом з комсомольським секретарем

рем. Здогадувався, що той іде в партизани, та й не тільки здогадувався, а знав напевно, бо як не потаємно готував Качуренко своїх хлопців до виходу в ліс, а весь Калинів бачив, як Павло Лисак мало не щоденно ганяє в ліс гуркітливу півторатонку, навантажену всякою всячиною.

Шукав Спартак Ридасв свого місця в такий грізний час. Батько про себе вістей не подавав, хтозна, чи живий, а чи вже довічно стерегтиме кордона, того самого, який уже зламаний і затоптаний; мати мандрувала по світу, інколи присилала коротенькі листи бабусі, мимохідь згадувала і Спартачка, цілувала на папері в кучеряву голівку, видно, гадаючи, що син і досі бігає в коротеньких штанцях, та й замовкала надовго. «Ледащиця, — бурчала баба Платонида, коли Спартак читав доччині депеші. — І в кого вдалася? — дивувалась сама собі і констатувала: — Планида, така їй планида випала, а в нашому роду, хоч і були кручені, але отакого визвіра не викидалося».

Спартака бабуся любила якоюсь шаленою любов'ю, більше од усього на світі, більше, ніж рідну доню, але любила мовчки, жодним словом того не виказуючи, ніколи його не pestила, але ніколи й не сварила. Хіба що очі бабусині були нездатні приховати незміряну любов до безталанного онука. І, як не дивно, Спартак, не відаючи про те, підсвідомо, інтуїтивно сприйняв бабусину і любов, і турботу, платив їй такою ж любов'ю: малим лащився до неї, як кошеня, а дорослим просто виконував кожний її загад, вгадуючи з погляду найперше бабусине бажання...

Ні, не якихось життєвих незгод у Спартаковому житті побоювалась бабця, — не могла собі уявити розлуки з ним. Тому з похорону Марини Ткачик повернулась розбитою, зовсім хворою. До смерті перелякав її своєю розмовою кум Софрон. Коли почалася війна, баба Платонида іноді навіть думала, може, й самій податися куди-небудь подалі, аби до своїх людей, не zostавитися тут з дитиною, бо як говорять знаючі люди, що супостат сильніючий і обов'язково прийде, не мине Калинова.

Не минув... Якщо вже й кум Софрон не зміг від нього відкараскатись, змушений нехотя ставати на службу, то що буде з Спартачком? Воно ж мале, дурне головою, а силою бог не обділив, сама бачила, які колеса вергав на помості, коли була запрошена на вечір шкільної самодіяльності, бачила, як боровся з такими буцмапами, що й волові роги скрутять, а він їх клав запросто на лопатки... То й справді, хіба оці прибульці порахуються з тим, що воно

неповнолітнє, як стій та бач, вивезуть до себе, звісно ж, не на гувьки, а поставлять біля якогось тупчака або колоди а чи мішки примусять вергати, і вергатиме, поки і зів'яне, зламається її колосочок...

Трохи оговтавшись, прикинула баба Платонида і так і ськ та й вималювала собі рятівний плац, бо палежала до Вовківського роду, а рід цей завжди був дуже чіпкий і життєлюбний, не хилився ніколи і ні перед якими бурями та грозами. Відразу ж пригадалася їй Євдокія Русланівна. Хоч прізвище Вовкодав було нажите нею при заміжжі, та вдачею видалася твердішою не лише за Платониду, а навіть за всіх її сестер разом узятих. Недалекою сусідкою була Вовкодавиха і, незважаючи на те, що в районі вважалась щонайпершою жінкою, а простої баби-сусідки не те що не цуралась, а водила з нею найтеплішу дружбу і тримала найтісніший зв'язок. Не стрічалось Платониді в житті отаких жінок, як Євдокія. Кажуть, що найкраща та людина, яка для ближнього останньої сорочки не пошкодує, коли в неї попросити. В Євдокії просити нічого було не треба. Ця, як кажуть, немов крізь землю бачила: хай тільки у Платониди виникне якийсь клопіт — вона вже тут, допоможе, розважить, хай у баби яка нагальна потреба — Євдокія першою, без просьби з'явиться, бо сама не з'їсть, а з сусідкою поділиться.

Днів з п'ять тому, коли повертались з лікарні від Марини Ткачик, яка з важкою раною у вогні металась, знову заговорили з Євдокією про чужинців. Пожурились. А тоді Платонида: «Втікайте, Русланівно». «Втікати? — здивувалася та. — А хто ж їх звідсіля витурюватиме? Як же наші люди житимуть? Без нас, комуністів?» Платонида помовчала, а далі мовила те, що жило в душі: «А ми хіба не ті ж комуністи? Хіба наші серця зможуть до чужого духу прихилитися?» Євдокія зупинилася, глянула тепло Платониді в очі і сказала: «Я знала, Платонидо, що ви розумна жінка, але про те, що ви велика і мудра людина, довідалась оце тільки зараз». Платонида зпїтилась, і порадила в душі, і водночас не прийняла високих слів сусідки. «Яка вже є», — суворо стисла губи.

Тепер сусідка перебувала десь далеко, знайти її було, мабуть, неможливо, і все ж у бабних руках була тошкато-нісінька ниточка.

Посадовила бабуся Платонида перед собою онука та й почала його наставляти, повчати, як далі жити.

— Послухайся дурної баби, моя дитино. Ніколи тобі не говорила, що ти для мене все одно що душа в тілі, бо ж зайві слова, коли б ти не відчував цього, коли б вони вимовлялись для годиться. Не словами, а ділом... все для тебе, дитино... Боялась, як смерті, розлуки з тобою, а тепер настало таке время, що мушу сама тебе одривать від серця...

Розповіла про розмову з Софроном Чалапком, висловила надію, що біда впала на людські голови недовічна, і запропонувала хлопцеві йти до лісової хижки, до бабусі Пріськи та дядька Гаврила, там, у непроглядній пущі та на повному безлюдді, поки що і можна порятуватися від неволі, бо ж прийшов чужинець не на прогулянку.

А Спартак сидів закам'яніло, боявся виказати свою радість. Не зізнався, що й сам виколісував думку про розлуку з бабунею, що саме тому й Ткачика попросив ждати його у надвечір'я. Гадав, бабуня й слухати не захоче, а вона виявилась бабусею на рівні, з комсомольською свідомістю.

— Чи не побоїшся, дитино? Не один там будеш... Киличка з тобою піде, станеш їй захисником, бо хоч і оглашена, а дівчисько, як-не-як, та й рідня тобі, теж сирота, хто за неї заступиться...

Мало не підскачів до стелі Спартак Ридаєв. Він так само подумав про те, що й Карменці не з руки зоставатись у Калинові, не доведе її до добра служба в лікарні, тільки не знав, як про це сказати бабі Парасці.

— Пріська з Гаврилом прихистять, голодні не будете, може, й діло яке знайдеться, ліс тепер буде не порожній... А коли прийдете до баби Пріськи, то не забудьте сказати: передавала, мовляв, баба Платонида привіт двоюрідній сестрі... Так і скажи: привіт, мовляв, двоюрідній сестрі. А Пріська вже додумається, кому там і що передати та й про вас з Киличкою подбає... подбають люди добрі.

До самого вечора Спартак Ридаєв споряджався у дорогу, а в сутінку побіг до Ярчуків за Кармен. Зустрів дівчину на вулиці.

— Ти передумала?— запитав розчаровано, побачивши, що та зібралася ніби на звичайну прогулянку.

Кармен просіяла усмішкою, від чого її округле веселе личко й зовсім викруглилось, жартівливо сколошматила долонею густу Спартакову чуприну.

— Може, ще треба було виїзд найняти під мов багатство?

Спартак, хоч і виглядав уже дорослим, але в душі зоставався підлітком, ото ж, як і кожен підліток, не вмів хитрувати, а тим більше заглянути вперед.

— А як же без одягу? Може, доведеться і довго...

— Тобі про те голова хай не болить...

Не болить, то й не болить, Спартак і сам умів обходитись найменшим, те, що було на ньому, уже і його, те, що трапляло до рук, ото і його власність, заговорив про це лише тому, що відчув у словах бабусі Платониди тривогу за їхню долю, здогадувався, що до Калинова їм, по всьому, доведеться вернутись не скоро.

Тепер уже заклопотався іншим, важливішим. З якими вістями вони прийдуть до Ванька Ткачика? Адже цікавитиметься тим, що діється в селищі. Розповісти було про що, хоч вони й не знали всього того, що треба було знати.

— Так ніхто не знає, що ж трапилось з Качуренком? — міркував Спартак, звертаючись до Кармен.

— Хотілося б те знати, — зітхнула Кармен. — Але не так воно просто...

Так ні до чого вони й не додумались. Тоді Кармен сказала:

— Стрінемо Ткачика, може, він що порадить...

Спартак нетерпляче чмихнув, бо ж почувався сильнішим за Ванька Ткачика.

— А що він може радити? Сам повинен прислухатись до наших слів...

Кармен знову скуйовдила ласкавою рукою чуприну хлопця.

— Не зазнавайся!

— Чому маю зазнаватись? Не він мене, а я його сховав у чагарниках...

— По-твоему, він безпорадний? Гадаєш, він і досі сидить у кущах, жде нас із тобою?

— Де мав подітись?.. — непевно пробубонів Спартак.

— Хіба ти нічого не бачив у його руках?

Тільки тепер Спартакові розвиднілось. Виходить, Ткачик не просто рятувався, застуканий знепацька ворогами. Ткачик пішов на боротьбу, тримав за плечима гвинтівку, а на його поясі теліпались гранати.

— То він... він у пар...тизанах? — схаменувся.

Кармен смикнула його за рукав.

— Тихше, хлопче!

І вчасно те зробила, бо із-за рогу останнього хліва, за яким уже починався лікарняний парк, неждано з'явився

німецький солдат. Вже панувала вечорова сутінь, і на обличчя солдата падали тіні, русявий чубчик, притиснутий пілоткою, закривав майже весь лоб, важко було визначити, в якому настрої був чужинець і чого можна чекати від цієї зустрічі.

Спартак нараз прикипів очима до небаченої досі зброї, що висіла на плечі солдата. То був німецький автомат з рижком, начиненим понад трьома десятками набоїв, з металевим розкарякуватим прикладом, що відкидався на корпус самого автомата, а виправлений приставлявся до плеча і в такому положенні за один раз міг випустити всю обойму патронів.

«Таку б мені штучку»,— подумалось Спартакові, але тільки подумалось, бо ж розраховувати на те, що цю річ можна було випросити або захопити силою у чужинця, не доводилось.

Трапилось найгірше. Зустрічний солдат, ніби знайомих, привітав їх захопленням вигуком, енергійно замахав рукою, кликав: ком, ком! В обох ослабли ноги, і вони мимоволі зупинились...

Гапс Рандольф торжествував. Сама доля так швидко, так послужливо послала йому цього ставного кнабе зі стрункою медхен, юну пару при силі.

Лише один день пробув Гапс Рандольф у Калипові, а вже встиг і оговтатись, і обжитись, і засумувати за рідною домівкою. Що не кажи, а якийсь жалюгідний Калинів — це тобі не Лейпціг.

О Лейпціг! Тисячу, а може, й більше літ стоїть він на тихій та благодатній Вейсе-Ельстер, яка несе свої води незрівнянній Ельбі. Кажуть, що з дванадцятого століття у місті щорічно збираються міжнародні ярмарки. А скільки тут пам'яток старовини! Всі залізниці Німеччини ведуть до Лейпціга, сплітаються тут у тісний вузол, чи не найбільший у світі залізничний центр, і вдень і вночі тут кипить життя, вирує, плине, щогодинно змінюється, розпливається в усі сторони і поповнюється з усіх сторін. А які книги друкуються на одній з найбільших поліграфічних фабрик «Брокгауз», про них знає цілий світ...

А тут — Калинів... півсотні а чи, може, сотня дерев'яних або ж недбало стулених з погано випаленої цегли халуп,— хіба ж їх назвеш будинками! — і кожна обнесена шалівчастим штахетиком, штахет той не стандартний, подекуди і взагалі не загорожа, а чортзна-що, якесь плетиво із лози. Тільки що й зігріло очі Гапсові, потішило і навіть

схвильовало його поетичну натуру, — про яку він, до речі, навіть не здогадувався, — то це неповторні українські жоржини та мальви. Квітувало їх, — треба віддати належне калинівцям, — у самому селищі не менше, ніж росло калинових кущів поза селищем. Із-за кожної загорожі, — дощаної, шалівчаної, лозяної, жердяної, дротяної — виглядали жоржини: бурякові, білі, рожеві, жовті, сишюваті, округлі, розпушені, їжакоподібні, схожі на лотос, розкішні у своїй повноті і шолудиві, порожні всередині — яких тільки не було цих некоронованих принцес у квітковому царстві! Мальви — високі, мало не до неба, і низькі, кущуваті, з червоними, рожевими, білими, синіми і навіть чорними дзвіпочками — так і відзвонювали всенький день, так і дивували кожного, хто проходив вулицею, супроводжували могутньою музикою. Тож навіть до вух Ганса Рандольфа, — хоч він і не вважався меломаном, — калинівські мальви донесли раптом неперевершену музику рідного міста, виповнили душу бахівськими акордами, мовби наблизивши Калинів до Лейпцига, і цим трохи примирили Ганса Рандольфа з калинівською дійсністю. «Ну що ж, — думав він, — якщо в цьому стійбищі викохуються квіти, такі схожі своїм розмаїттям на плющі, що в'ються по стінах багатьох лейпцигських кам'яниць, то, папевно, можна прижитись і тут, тим більше, що це ж не навечно, ось-ось війна закінчиться і його знову привітає рідний Лейпциг, зустріне як переможця, і Ганс поверпетесья до непомітного, але улюбленого діла. Починати і закінчувати війни, програвати і вигравати їх, прислудувати до своїх земель нові простори або ж втрачати власні — це діло не Гансове, для того одвічно існують маркграфі, кайзери, фюрери, їм видніше, що і як чинити в безмежному світі, а світ Ганса Рандольфа дуже і дуже вузький — невтомна друкарська машина па «Брокгаузі», яка щохвилини викидає тисячі помережаних літерами папірців, призначених для читання всім, навіть Гансові. Правда, Ганс хоч і робив своє діло з любов'ю, але не мав часу, та й вважав за доцільніше не проникати у зміст друкування, що вилітало з його машини. Краще не вчитуватись у те, що робиться невідомо для кого — одні друкують, а інші сплячють друковане на майданах, Ганс друкує, а Курт Вебер читає, вичитує, аж поки за те читання не поведуть його до концентраку та зачинять глухі двері.

Ганс Рандольф при звичаювався до Калінова, в усякому разі, тут було краще, ніж десь там, на передовій, і все ж

у глибині Гансового ества жив неспокій. Блискавчна війна, легка війна, туристський похід, розвага обраних, все, про що йому та його камрадам невинно втовкмачував ефрейтор Гуго Кальт, спочатку і справді видавалось саме таким. Крокуй по чужій землі сміливо, маршируй упевнено і гордо, войовниче випинай живіт — все тутешнє в'яне і тремтить перед тобою, лозяні загорожі безсилі чинити опір гусеницям танків, жоржини та мальви покірно лягають під байдужі ноги, а стрічні аборигени, трапивши на очі, клякнуть на місці. Ось так, як оці двоє, що дуже і дуже далекі від нордичної раси, кнабе і медхен, хоч у ній, здається, достобіса саме того, що французи звать шармом. Все стелилось мовчки і все схилялось перед завойовниками. І тільки в очах аборигенів таїлося щось незбагненне, навіть страшне, таке, в що ніколи не проникнути тому, хто зайшов до чужої хати непрошеним...

Щі, що не кажи, а ефрейтор Кальт на всі сто правий, коли запевняє, що саме ці людиноподібні істоти і створені природою для того, щоб безвідмовно коритись прибулим з Ельби та Вейсе-Ельстер. Вони явно не здатні самі собі зарадити через власну тупість та расову неповноцінність. А їхній провідник, шеф Калинова, не спромігся навіть вчасно утекти, трапив у полон. І як не намагаються з цього вибити бодай одне розумне слово, він геть незугарний фразу зліпити, а був при владі...

Спочатку, коли Ганс довідався, що воюватиме саме тут, то непокоївся, совість мучила, як-не-як, а мав здибатися з людьми, з такими ж, як і німці. Вебери його перекопували, що ці люди є найсвідоміші в усьому світі, бо зуміли взяти владу до власних рук і зажили новим життєм, як одна сім'я. На жаль, усе те виявилось звичайною вигадкою, повірили Вебери у чиїсь нісенітниці та й опинилися за ґратами, хтозна чи й живі. Даремно сумнівався Рапдольф, даремно його мучила совість.

Розчарувався у калинівській дійсності Ганс Рапдольф. Хіба це справжні люди, коли у них забирають усе, не питаючи, роблять з їхнім добром що заманеться, а вони мовчазно хияляться.

У надвечір'я прийшов наказ від коменданта Цвібля — негайно завершити облаштування військового шпиталю, бо за годину-другу до Калинова прибуде перша партія поранених і хворих. Ефрейтор Кальт відразу ж, — на те й вища раса! — визначив: для виконання цього наказу треба мобілізувати кількох тубільців, що й випало зробити Гансові

Рандольфу. Роздумуючи над тим, що ця війна не така вже й весела прогулянка а чи туристський похід та переможний марш по чужих землях, коли навіть у глухому селищі виникла нагальна потреба споруджувати шпиталь для поранених, Ганс облишив сумовитий калинівський парк і вийшов на вулицю. І відразу ж — приємна зустріч.

— Ком, ком! — пробелькотів він своє, чужинське, але і Спартак, і Кармен його відразу ж зрозуміли, бо вчилися у калинівській середній школі, в якій, починаючи з п'ятого, сувора учителька із колишніх поміщиць Грета Адольфівна безуспішно павчала їх чужої мови, отож, коли щось і запам'яталося, то це хіба «вас іст дас» та «ком-ком».

Так і стояли як укопані. Кармен не була б Кармен, коли б навіть у такому становищі не посміхалась кокетливо, а Спартак, той лише зирив спідлоба.

Ганс, збагнувши, що тубільці його не розуміють, безцеремонно приступив до Спартака, схопив його за руку — такими треба управляти твердо...

І незчувся, як сталося непередбачене, несподіване, пеймовірне. Якась диявольська сила підкинула його в повітря, закрутила ним, а далі Ганс різко пірнув донизу, зарився обличчям у перетертий калинівський пісок, і на спину йому твердо стала широка і така важка тубільна нога. Ні крикнути, ні пискнути було неможливо, очі полізли на лоба, з них полилися сльози.

«Оце так мирний похід, оце так нижча раса», — тільки і промайнуло у думці Гансові Рандольфу за той час, поки руки йому було зв'язано за спиною, тулуб поставлено на безвільно ватяні поги, а до піску, що набився в рот, додався ще й забруднений носовик.

Німецького вояка виштовхнули понад хлівом у паркову гущу, в якій уже панували не вечорові сутінки, а пічна темрява.

— Па чорта він тобі? — злякано шепотіла дівчина.

— На війні «язик» — перше діло, — гробасив кнабе.

Але Ганс Рандольф того не зрозумів.

XVII

Їх було дванадцяттеро. Із п'ятнадцяти. Не вистачало якоїсь трійці, а здавалось, не було більшості. І день цей, що тягнувся безкінечно, видався їм, — так само, як ув'язненому Качуренкові, як усамітненому Ткачикові, — вічністю.

Насторожено вслухався у тишу осінній ліс, тамував свої щедрі пахощі. Сосни берегли про запас золоту живицю, дуби не поспішали розлучитись з дозрілими жолудями, берези по-гобсеківському скупували на дорогоцінні монетки віджилого листя.

Вранці стояв густий туман, плинув над болотянкою, осідав дрібною росою на кетягах перезрілих плодів бузини, мастив коричнюваті шапки грибів, що блищали, мов свічки, у ранковій сутіні.

Від Ніла Трутця важко було порятуватися будь-якому грибові. Вважався завідувач калинівської ощадкаси всерайонним грибником. Фінансові операції любив він над усе, але то була любов професійна, що ж до грибозбирання, то це його природне хобі, яке, відомо, вершить свою примху над людиною, підкоряючи собі часом всі її помисли й устремління.

Коли закінчувався травень та починався червень, тобто коли природа дарувала людям перші весняно-літні гриби, в Ніла Силовича починався приступ важкої, майже левиліковної хвороби. Сидить Ніл Силович у кабінеті за стареньким, непоказним столом, гнеться над рахівницею, перебирає вказівним пальцем дерев'яні гудзички, а йому здається, що нанизує на шворочку тугі шапочки коричневих боровичків, та таких же гарних, та таких однаковісінських, ніби виточених на токарному верстаті. Нанизує-нализує, а потім схопиться з стільця, забігає по кімнаті, втупить очі в підлогу, а на підлозі: і слизькуваті маслючки, і руді лисички, і зеленушки, і червоноясті сиріожки, і підберезники, і рожевоголові підосинники, і заячі гриби, і сянки, а головпе, — це гриби білі, визнані часом і людством за володарів у грибному царстві, бо ж сказано: дуб — цар поміж дерев, лев — серед звірів, а білий гриб — у грибному царстві.

Що то за диво, отой справжній гриб, гриб дубрівний! *Boletacene!* Це така в нього міжнародна пазва, латинкою пишеться, як найвища атестація, як усезагальне визнання його величі серед усього живого на землі. Шапка на ньому царська, під колір соболиний, під горіх або дозрілий каштан замаскована, буває, що завбільшки з Мономахову, чверті метра інколи сягає в діаметрі.

Безумовно, не всі гриби-дубрівники — царі. Може, лише один такий вродиться на увесь ліс несходимий, не кожного року вони являють свою красу і велич людям, але вже коли трапляють на очі, то це стає справжньою подією. Ні,

ні, Нил Силович па такого гриба-короля не накипеться притьмом з ножем, не перетше йому безжално товстелезну ногу, на якій королівський гриб возсідає, наче на троні, і не викорчує його обома руками разом з гніздовищем, а, як і належить, спочатку впаде перед ним на коліна, довгенько повзатиме по-рабському павколо його трону, розмовлятиме з ним, як з божеством, висловить йому найважливішими словами вдячність за вміння самозберегтися, дочекались саме його, Нила Силовича, прославить нечуванним словослов'ям, а на кінець зафотографує, і не на одну, а на кілька скляних пластинок, врешті старанно обміряє його з усіх боків до сантиметра, де там, до міліметра, занесе в спецбух місцевість та опише умови, в яких володарював цар-гриб, і вже тільки після цього обережно зітне розкішну ногу, покладе царя грибів у кошик на найпочесніше місце, а сам престол старанно замаскує — може ж бо, на цьому місці поселяться ще й престолонаслідувачі великого із великих. І, не затримуючись, покине Нил Силович на якийсь час лісові угіддя, бо ж треба буде того велета ще зважити на найточніших вагах, треба живенького та тепленького показати найзапеклішим грибозбирачам і падового збурунити серця та душі тим, хто нічого такого у лісі не стрічав і важко вірив павіть у те, що бачив у чужому кошикові. «Такого не може бути!» — найчастіше говорили грибники-невдахи. І саме це лікувало, зміцнювало, сгалило розхитані за зиму нерви Нилові Трутню.

Зараз Нил Силович вартував біля тимчасової стоянки загону, наказали дивитися найпильніше, вслухатися в кожний шелест чи хрускіт гілки. Та він, підперши гвинтівкою молоду березу, видивлявся у першу чергу болетові, а далі вже не минав і інші, тим більше, що й масляк — того ж роду-племені, підберезник або бабка темна, підоспинник або ж бабка червона, заячий гриб, сипячок — всі вони болетові, а значить, і їстівні, дуже поживні і корисні. Правда, в роду, як кажуть, не без виродка. Трапляється і сипяк-дубовик або ж потіч-гіркий, теж з болетових, але з отруйним духом, такого пайперше треба варити та виварювати, а воду ту отруйну зливати геть. Чортів гриб, ригач, або гриб сатанпеський, і собі в болетові пошився — але то сама отрута, обходь негідника стороною, тхне від нього, коли б і закортіло поласувати, — у рот не вихнеш, гидкий...

Збирав собі неквами Нил Силович грибки, а сам розмірковував над життєвими явищами. Філософствував Трутень. Отож бач: гриби. Скільки їх у лісі, яка користь від них, а

не всі вони однакові. Всі болетові,— так латиною пишеться,— а википється, бува, з тих болетових такий сатанюка, що, гляди, незнаючого та безпечного зловить, у домовищу людина ляже.

Збирав грибки, розсовував спочатку по кишенях, а потім вибрав примітне місце, почав складати на купку. Глянь, яке воно: один грибок — ніщо, одинець і є, можна й не зважати на нього, а знеси до гурту, склади до купи, вже тобі готова вечеря а чи й обід...

Учора прониділи вдванадцятьох у найглухішому закутку. Гаврило знав у лісі кожну потайцу і неприступну місцину, і Вітрогон теж знав не гірше. Вони й вибрали таке місце, де найпевніше можна було отаборитися.

Без Качуренка ніхто не паважувався узяти на себе командування. Вершив усі діла Білопенко, комісар, але, звісно, що комісар — то не командир.

«То як, товариші, що робитимемо? В кого які пропозиції?»

Думали всі, думали мовчки, думали вголос, висловлювались напівшепотом, але зійшлися на одному: зачекаємо Качуренка, бо як не крути, а без Качуренка — як без бога: ні до порога.

Мовиться, немає гірше, як наздоганяти та чекати. Гнався було ні за чим, тут дивись, щоб за тобою не погнались, бо в лісі вже показайпували чужинці, а ждати мусили. Роман Яремович запропонував послати розвідників до потаємного партизанського сховища, але його швидко розрадили. І в першу чергу Жежеря. Як людина літня, досвідчена, учасник партизанської боротьби в роки війни громадянської, постійно говорив: на якийсь час потрібно занішкнуту. Хто зна, де побували чужинці, хто зна — може, вони вже й дорвалися до партизанських складів, а коли так, то неодмінно залишили там засідку, залягли в гущаві, та й ждуть. Тільки поткнешся — їх не помітиш, а вони тебе відразу ж злободують.

«Почекаємо, оговтаємось, прикинемо», — така була постановова.

Чекали, оговтувались, прикидали, озиралися — вдень у лісі було тихо і павіть парко. Осіпні, видно, останні в цьому році, комарі не давали життя, хоч і були дрібні та худючі, але від того не менш підступні і кровожерні.

Тільки надвечір, коли ймовірність небезпеки поменшала, коли ліспичиха Пріся в пачеплених на могутні плечі саквах принесла в одному чавуні смажену з грибами

картоплю, а в іншому молочку густу кашу та півдесятка м'яких і ще теплих паляниць, в імprovізованому таборі пожвавилися...

По трапезі біля невеличкого, але веселого вогнища, що майже не курілося, зав'язалась розмова, та з розмов, без яких не може обійтися жоден людський гурт.

Почав Клим Степанович Кюмар. Такий в нього обов'язок — нести до людей слово, виховувати словом, підсиленням безмежною кількістю статей закону, інструкцій та положень, вказівок та роз'яснень. Час він корективи, суддя таврував не дрібне та дріб'язкове, не окремих порушників і навіть не групові злочини, а осуджував найбільших злочинців у світі, піддав анафемі злочин, ненависний всьому людству.

— То ж хоч і Гітлер. Гадає, що на нього та на його поплічників немає статті, немає параграфу, за яким людство належно визначить і скваліфікує його злочини. Невже ж йому не до тям, що всякий розбій, а тим більше війна, поставлені поза будь-яким законом?

До розмови одразу ж пристав Юлій Юлійович Лан.

— Війна, шановний Кліме Степановичу, як явище не нависла людям з давніх-давен. Ще давні греки бога війни Арея вималювали у своїй уяві страхітливим, нещадним і, головне, злочинним. Не користувався він симпатіями ні в людей, ні у самих богів. «Кров'ю умиваний людоджерцю Арею, мурів руїннику лютий!» — так сказано про нього в «Іліаді». Сам богорівний Ахіллес, неперевершений герой античних воєн, невисокої думки був про криваві чвари: «Хай же загине навек між богів і людей ворожнеча і гнів, що й розумних не раз до лихої призводить нестями...»

— Що правда, то правда, — не втримався суддя Кюмар, якому було значно легше обійтися без їжі, ніж без розумного слова.

Юлій Лан пропустив повз вуха той роздум, вів далі:

— «Війна — батько всього, всьому володар». Це, гадаєте, хто сказав? Всім нам відомий Геракліт, один з наймудріших мислителів древності. Чому він так думав? Бо війна стала побутом людей на довгі тисячоліття. Візьмемо хоч би Грецію, історія якої — це історія безперервних бойовищ...

Озвалась несподівано Євдокія Русланівна. Про неї якось усі й забули — трималась ближче до вогнища, мерзлякувато щулила вузькі плечі — не молода вже, не Зіпочка Білокор.

— Гомерівський епос — це ще не історія... Легенда, міф...

Тим вона не присмутила і не втихомирила Лана. Навпаки...

— Євдокіє Русланівно! — вигукнув він, забувши про конспірацію. — Не від вас би чути ці слова! То, по-вашому, Троя — міф? А Геродотові свідчення?

Далі Юлій Юлійович перейшов на історію ближчу до наших часів, до римських бувальщин. Так переконливо, так мальовничо розповідав про руїни Колізею, про Аппієву дорогу, про героя древності Спартака, про багатьох і багатьох римських володарів, починаючи від Юлія Цезаря і до Одоакра, за велінням якого двадцять третє серпня чотириста сімдесят шостого року стало останнім днем античності, кішцем Римської імперії. Понад сотня імператорів із різних родів, як знатних патриціанських, так і плебейських, вершили долею римської держави і майже всі без випятьку воювали. Одні гинули на полі бою, інших, оскільки погано воювали, вбивали свої ж, більш войовничі, захоплювали владу до рук чи не з єдиною метою — якнайкраще продемонструвати своє войовниче вміння та особисту відчайдушність.

Не заперечували Ланові слухачі. Оскільки зібрались письменні та начитані, то ще й слово на потвердження Ланової теорії докладали.

— А хоч би й наша, рідна історія, — скориставшись кашлем Лана, відчайдушно ввірвався в полеміку Лука Лукич Кобозев. — Російські царі тільки те й робили, що воювали...

Нил Сілович Трутень не любив, коли хтось, не майстер свого діла, брався не за своє...

— Не забувайте, Луко Лукичу, що ще була Київська Русь. І теж воювала. Всі оті бродячі племена громали. Хоча і з Святославового тім'я хіба не пили варенухи?

Вже й ніч наступила, ліс ожив під подихом холодного вітерця, вже вогнище тільки тлілося, бо не зважувались його підтримувати обачні полемісти, а розмова не затихала, вся історія, далека і близька, оживала під склепінням лісових хащ, будила, тривожила, змушувала думати, переживати одних дванадцятьох, які знали про одне — їх теж покликала ота одвічна, здається, безконечна війна, яка в свій час розпалювалась за волею богів з міфічного Олімпу, скеровувалась Аресом або ж Марсом, а тепер розбушувалася за волею богів грошового мішка, а скеровується

біснуватим Гітлером. Оголосив себе мало не богорівним, а німецькій нації навіщував тисячолітнє панування над усіма народами.

Про це, останнє, нагадав слухачам Білоненко, секретар по ідеології і комісар загону, й підкресливши, що війни не всі однакові, що є злочинні, а є й священні, повелів припинити полеміку, натякнувши на її плюсклу абстракційність.

Можливо, що розбурхані полемісти і не відразу б замовкли, якби не Євдокія Русланівна, яка швидко зсадила всіх з вершин історичної непроглядності на неспокійну і тривожну сьогодишню землю. Вже давненько вона длубалась у своїй торбинці, перешіптувалась із Зіночкою, то зникала в темряві, то знову з'являлась, поки нарешті не постала в мерехтливому сяйві дотліваючого вогнища зовсім не схожою на себе, звичайною селянською бабусею з костуром у руках та лозовим кошиком під пахвою.

— То я пішла, комісаре,— сказала вона.

Обірвалась розмова, всі з подивом дивилися на стару більшовичку.

— Куди це? — запитав Трутеп.

— Треба ж нарешті довідатись, де наш Качуренко.

Білоненко провів Євдокію Русланівну і невдовзі повернувся до таборища. І коли заговорив, то в його голосі забриніли вже не лише комісарські, а й командирські нотки.

— Встановлюємо пости. Вартові змінюються через кожні півтори години...

— Через годину,— озвався прокурор.

— Через півтори години змінитимемо,— не зважив на ті слова комісар, і всі відчули — час дебатів, роздумів, пропозицій і ухвал закінчився.

Новий рапок і застав Ніла Силовича на посту, за грибозбиранням.

І все ж хоч він і був захоплений пошуками небачених красепів із роду болетових, почув, що до табору наближається сторонній. Забувши про те, що гвиптівка підпирає білокору березу, почав проглядати через кущі та туманну завісу ранкову напівсутінь. І вже хто зна, як би повівся вартовий, коли б спочатку побачив полоненого Ганса, а не лісничиху Прісю. Закляк від несподіванки, помітивши за нею ще людей і серед них чужинця у ненависній формі, а опам'ятавшись, сміливо вийшов навстріч лісничисі та новопрібудим з Калинова.

Саме в той час, коли в лісових хащах ще не озвучасні в своїй новій ролі Качуренкові друзі зацікавлено переглядалися, почувши звістку про полонення свого командира, іржаво скрипнули в колишньому виконкомівському підвалі двері і ув'язненого підняли на ноги. А саме в ту хвилину, коли партизани приступили до розпитування у Ганса про долю Андрія Гавриловича, він сам опинився у своєму колишньому кабінеті і ждав початку допиту.

Комендант Цвібль сидів у м'якому кріслі, із замкненими вустами, примруженими очима невиразного кольору, гіпнотизував, пропікав наскрізь бранця. Андрій Гаврилович не помилився, коли про себе подумав, що супротивник шукає в ньому ознак надлому, повного поганьблення і покірливого примирення зі своїм безнадійним становищем.

Довгу і майже безсонну ніч присвятив Качуренко розгадуванню тієї загадки, яку поставив перед ним Цвібль учорашнім незвичайним допитом. Ні, то був не допит. То було вивчення особи допитуваного, підбирання ключа, яким можна було б відімкнути його душу, побачити те потаємне, що в ній сховане.

Обмірковуючи своє становище, Качуренко дійшов висновку, що йому не минути загибелі і помирати доведеться нелегкою смертю, можливо, так, як помирав герой його улюбленої в дитинстві книги про Тараса Бульбу. Від нього знову зажадають відвертого зізнання, розповіді про все, що їх цікавить, а особливо пояснення причини, яка змусила його тут зостатись. Можливо, виманкуватимуть потрібні дані улестивістю, хитрістю, методом, який був демонстрований при першому знайомстві: заповзялись частувати нічим іншим, як харчами із Качуренкових потаємних складів. Зарубай, мовляв, собі на носі, чоловіче: нам усе відомо. І разом з тим натякнули тонко, що коли і не все, то...

Нічого не ждав для себе втішного. Смерть. Тільки вона попереду. А чи прийде відразу, чи після витонченого згущання — то вже діло другорядне. І він подивувався сам собі — смерть його не лякала.

Йому тільки сорок, але прожив їх немарно. Побачив за чотири десятиліття і пережив стільки, як хтось, буває, і за сотню того не переживе й не побачить. Стрічав смерть не раз, дивився їй в очі, взяла вона в нього пайдорожчих людей. Батька, матір. Галину, Галочку, Галченя...

Випало йому за ці сорок багато. Дуже багато. Щастя битися, щастя діяти, щастя будувати й перебудовувати. Жити з людьми і для людей.

Уночі, коли знеміг зовсім, приснилося, ніби він зовсім юпий, блукає вулицями Києва в той час, коли з кожної підворітні можна чекати наскоку цілої ватаги безпритульних. Насправді ніколи їх не боявся, сам був недалеко від них, відпирати в нього було нічого, а голодранців безпритульні не удостоювали уваги. А тут сталося так, що заблукав на знайомих вулицях, точніше — не заблукав, а зникла кудись знайома вулиця, та сама, якою завжди повертався до свого притулку, от пропала, та й годі, сусідня церква, багатющий палац, навіть сквер та невеличкий парк були на місці, а вулиці не стало, пустка якась зяяла попереду та ще руїна, каміння під ногами валялося, виглядали з-під землі брили від фундаменту якоїсь будови. Розгублений, никав серед тих руйновищ, а тут звідкіля не візьмись — Аглая. Ніби й вона, й не вона. В якомусь лахмітті, босонога, розпатлана, коси злямчені й сиві-сиві, тільки обличчя юне та очі молоді, переповнені похитливого блиску, прихованої облуди. Хотів Андрій Качуренко втекти геть, а перед ним виник цілий натовп вуркаганів, пемитих, нечесаних, розлючених, і у кожного в руках каменяка, з ненавистю, так, ніби й хтозна-якого ворога бачили перед собою, пропікали зором Андрія... А звідкілясь, ніби з-під самої землі, линула тиха пісня, яку чув у дитинстві в Київській лаврі, до болю пекуча, тягуча. Зиркнув, а навколо церкви суне процесія з чорними хоругвами, з чорними іконами, попи та ченці теж у чорному, не йдуть, а ніби пливуть, зсутулені бабусі метуть дорогу чорними спідницями, спираються на чорні клюки, чорнобороді пророки тягнуть чорний хвіст пилуки за собою. А вгорі, там, де густо переплелися чорні хрести, застигло чорне-пречорне сонце. Затемнення сонця. Повне затемнення...

Під важким враженням від того лиховісного сну і став Андрій Качуренко перед комендантом Цвіблем. За хвилину беззвучно в кімнату прослизнув перекладач Петер Халтер, привітався бадьоро:

— Ранку доброго вам, пане Качуренко.

Не надав ніякої уваги тому, що Качуренко не відповів на вітання. Допит розпочався.

— Качуренко Андрій? — запитав комендант, пропікаючи іронічним поглядом.

Це в нього прозвучало як «Катшеренко Андре». Бранець не став ждати перекладу, потвердив:

— Авжеж, він, Качуренко Андрій та ще й Гаврилович.

Певно, Цвібль уловив іронію у відповіді, бо зиркнув на перекладача, посміхнувся самими очима, скривив презирливо губи.

Потім ішлося про рік та місце пародження.

— У преславному Києві народили батьки на світ, за що дякуватиму їм до кону...

Відповідав хоча й хриплим від застуди голосом, але вдавано весело, майже глумливо. Навіть Хаптер звернув на те комендантову увагу, бо той задоволено вигострив брови, захожувально і навіть дружньо зиркнув зверхнім поглядом на Качуренка, гелгнув, а Хаптер переповів:

— Папові ортскомендантові Київ не сподобався — провінція...

— Йому, певно, невідомо те, що Київ був знаним на цілий світ містом ще в той час, коли Берлін був глухим хутором...

У Хаптера аж очі стали рогом, він похлинувся на слові, крідькома зиркнув на Цвібля, шіби зважував — перекладати чи ні, і все ж таки переклав. Вислухавши уважно, комендант заплющив очі і беззвучно розсміявся, показав усі свої золоті коронки.

— Панові ортскомендантові припала відповідь до вподоби, він ладен погодитись, що, дійсно, в той час, коли процвітав Київ, німецької землі ще не існувало. Вопа «лежала на дні океану»...

— Скажи йому, що це дуже примітивно...

— Цього я не скажу... Хто були ваші батьки?

— Господарі життя, власники заводу...

У Хаптера розгублення вималювалось на обличчі, він поспішив перекласти Качуренкові слова шефів.

— Якого заводу? Де? Чи живий батько? — допитувався шеф.

— Завод звичайний. А батько загинув. У бою за право володіти заводом...

Хаптер нарешті збагнув Качуренка. З смішком довгенько джerkотів, видно, не лише перекладав, а й пояснював сказане Качуренком.

Ортскомендант суворо дивився на допитуваного, мабуть, вирішував, як з ним повестися далі.

— Одружений? — несподівано поцікавився перекладач.

Потім довго і доскіпливо допитувався, де перебував

Качуренкова дружина, що вона робила, і, нарешті, запитав про таке, що Андрій Гаврилович відразу ж здогадався — про нього знають ці двоє все.

— Дружина із заможної сім'ї? Дворянка?

— Осколок дворянства... Продукт революційної ломки...

Цвібль розуміє хитав головою, співчутливо і навіть ласкаво зблиснули в нього очі.

— Тому й не високий пост обіймав пан Качуренко. Не користувався довір'ям?

Андрію Гавриловичу ніколи не спливало на думку, що займає в суспільстві становище нижче від того, на яке заслугує. Тим більше, ніколи не відчував Качуренко й того, що Аглая перепинила йому шлях до людей, що через неї був позбавлений довір'я з боку товаришів. Він ні перед ким ніколи не крився, хто його дружина, невдовзі після одруження хтось з найближчих товаришів був натякнув йому, що, мовляв, зв'язався пролетар з дворянкою, але водночас і виказав упевненість, що в цьому союзі ведучою силою, гегемоном, так би мовити, буде пролетар.

Лише на якусь мить мовби спіткнувся в думках Качуренко.

— Коли судити вагою посади, то треба гадати, що в пана ортскоменданта навпаки — дружина з пролетарського середовища, оскільки йому випав теж Калинів, а не Львів чи Київ...

Ортскомендант довго і смачно сміявся і, видно, сміявся щиро:

— Я у захваті від дотепу...

Пересміявшись, Цвібль споважнів і щось довго і діловито торочив Хаптерові, а той знай «яволькав», розуміє хитав головою, потім поглянув на Качуренка.

— Пан комендант був би засмучений, коли б така дотепна, смілива й розумна людина знехтувала своєю безпекою, а точніше сказати — самим життям і не залишила по собі жодного сліду. Пан комендант вважає, що людина з такими здібностями могла б вершити у країні більшовиків значно вагоміші справи, а не управляти довгі роки жалюгідним і неперспективним гебітом, — за самого ж пана коменданта можете не турбуватись, віп тут тимчасово, на нього ще ждуть великі дороги, можливо, навіть сама Москва, бо в нього дружина із стародавнього заможного роду. Така особа, як Качуренко, коли б не була в опалі, могла б зробити багато корисного. А йому довіряли лише дрібниці. Ортскомендантові відомо, що саме вам доручено орга-

візувати із місцевих комуністів банду, але це не тому, що до Качуренка таке високе довір'я, а тому, що він є попихачем, змушеним братися за найбруднішу справу...

Отож пан комендант, як людина гуманна, високородна і мудра, виявляючи до пана Качуренка повагу, ба навіть глибоку симпатію, простягає йому навстріч руку дружби і пропонує співробітництво. Чи пан Качуренко готовий вислухати умови пана ортскоменданта?

— Давай...— байдуже зовні, але з великим напруженням у душі дозволив Качуренко.

— Параграф перший. Нам відомий кількісний і персональний склад банди, яку організовано для злочинницьких дій у підданому панові ортскомендантові гебіті. Прошу звіритись.

Качуренко зовсім байдуже розглядав список, підсунутий йому перед очі перекладачем. У ньому справді перераховувались — Голова і Комар, Ткачик і Вітрогон, Кобозев і Жежеря, Вовкодав і Зорик, Трутень і Раєв, Зіпочка Білокор і Лан, ну, і, безумовно ж, вони з Білоненком. Разом чотирнадцять... Але чому чотирнадцять? П'ятнадцять усіх... Кого ж пропустили? Ага, немає в списку Павлика Лисака... Радісно забилося серце — про нього нічого не знають, зпачить, є надія...

— Правильно? — сміхотливо мружить очі Хаптер.

— Як вам завгодно... — знизав плечима.

— Параграф другий: у пана ортскоменданта немає списку ваших потаємних співільників — ми це кажемо відверто, але він повинен у нас бути. Найпростіший спосіб одержати його від Качуренка, ферштейн?

— Не збагну, про що йдеться... Яка банда, які співільники?...

Хаптер з подивом утупився в Качуренка.

— Ой, не раджу... ой, не раджу... Не варто вдавати з себе йолопа, бо знаємо — пан Качуренко насправді не йолоп. Вам, добродію, випала остання можливість. Або чесне і безвідмовне співробітництво з новою владою, або ж довічний концтабір, коли не... Можете мені повірити, добродію Качуренко, що переможці встановили залізний порядок і він не дає нікому надії на пом'якшення.

— Я не маю нічого сказати по жодному з ваших параграфів, не компетентний у цих справах...

— Хіба не навмисне зоставляли в нашому тилу папа Качуренка?

— Випадково, як несосвітенний бевзь ушелепався. Вважайте полоненим...

— Вважаємо за того, ким є пан Качуренко.

— Воля завойовника завжди пригнічує будь-яку волю бранця...

Хаптер з ортскомендаптом знову довгенько перетрактовувались, Цвібль вочевидяч мінявся, благодущність і спокій поступово спливали з його випещеного і самовпевненого лица, воно суворішало, кам'яніло, загострювалось.

— Пан Качуренко заперечує свою причетність до банди?

— Заперечую...

— Пан Качуренко не згоден співробітничати з новою владою?

— Зостаюсь до кінця вірним владі свого народу...

Андрій Гаврилович вважав, що на цьому допит завершиться і йому лише оголосять вирок. Але комендант мовчав, дивився у вікно. Хаптер непомітно вислизнув з кабінету. «Покличе катів,— похололо біля серця в Качуренка.— Що ж, цього не минути... треба пережити й це...»

З Хаптером до кімнати ступив Павло Лисак.

Аж посвітлішало — рідна душа з'явилась, аж ноги поміцнішали — легше стало стовбичити на одному місці. Тільки серце стиснулось від жалю — хай уже сам заплутався, як перепел у тепетах, за віщо ж має каратись хлопчина?

— Сідайте, пане Рисак, ось сюди, добродію...

Перекладач підкреслено шапобливо показав місце Павлові не в м'яке крісло і не поруч з Цвіблем, а під стіною посадовив, на дощату, фарбовану у коричневе табуретку.

Качуренкові щось пройняло мозок. Не кліпаючи, дивився на свого водія і вже не знав, що й думати. Таки ж він, Павло Лисак, сидів на табуреті... Тільки де й поділась природна вайлуватість, важкий, ліпивий погляд з-під крутого надбрів'я. Майже солдатським кроком промаршував на вказане місце, рвучко крутнувся, влип у табурет, слухняно склав плямисті від машинного мастила руки на круглих колінах, не глянувши на Качуренка і навіть обмигнувши поглядом Хаптера і Цвібля. Ні, не схоже, що Павло Лисак зламався, не схоже, що він уже ладеп і в пащу удавові лізти, видати, що хлопець біду зносить достойно, поводитись, як палежить справжній людині перед лицем найжахливішої небезпеки.

З пекучим жалем у серці дивився на нього Качуренко. Любив Павла і справді так, як можна любити тільки си-па, комусь, може, й вовкуватим та незграбно складеним видався б парубок, а для Андрія Гавриловича був красенем, типовим козаком, нагородженим тими грубуватими-неоковирними рисами, які і є еталоном чоловічої краси.

— Добродію Качуренко, — ліниво проскрипів Хаптер, — пригляньтеся уважно до особи, що сидить перед вами...

Дивувався Андрій Гаврилович — звідкіля у хлопця така витримка, така сила волі? Ніби оця комедія з очною ставкою його й не стосується. А може, боїться, що, глянувши на недавнього керівника, мимоволі викаже свій біль, розм'якшиться, не бажаючи того й сам, поведеться не так, як треба... Проте Андрієві Гавриловичу хотілося стрітися з Павловими очима, передати йому власну рішучість, підтримати хлопця. Чув від когось, що кожна людина володіє гіпнотичною силою, може примусити іншого озирнутись, запрагнув перевірити й себе, та, видно, його сила поступалася силі Цвібля, який, мов магнітом, тримав на собі Павлові очі.

І все ж таки сталося, як він того хотів, — Павло Лисак підкорився гіпнотичній силі Качуренкового погляду. Ніби ненароком зиркнув на Качуренка і мимоволі вжахнувся, не впізнав. Перед ним похитувався зчорнілий, піби обпалений громовицею, ледь живий чоловік, в якому коли що й виказувало ознаки життя, то хіба що очі, широко відкриті, насторожені, страдницькі очі, повні співчуття, любові й застороги. І ворухнулося в Павлових грудях щось важке, озвалося болем, не витримав він того, ще живого, але вже і мертвого погляду людини, яка ще недавно була для нього всім, і він знесилено опустив на очі повіки.

— Чи знаєте, добродію Качуренко, ви цю людину?

Андрій Гаврилович чекав на це запитання, чекав від тієї миті, коли Павло ступив до кімнати, і, можливо, саме в ці хвилини й згорів та спопелів душею, бо до важко пережитих дня і ночі у холодному і прослизлому підземеллі додалася та безвихідь, у яку оце трапив зараз... Треба було відповідати, обов'язково потвердити: «знаю» чи «не знаю». Третьої відповіді бути не могло. «Не знаю?» Але чи то піде на користь? Не йому, Качуренкові, для нього, Качуренка, все те вже не мало ніякого значення. «Знаю?» Але як те сприйме Павло, чи не подумає, що людина, яка заступала йому батька, при першій небезпеці зрадила? Коли інший хтось підтвердить їхнє знайомство, тоді

Павло те сприйме як належне, потвердження ж Качуренкове розцінить як зраду.

Качуренко мовчав. Ждав дива. Може, Хаптер звернеться до Павла, може, йому поставить те саме запитання? Хай краще він... І мимоволі зблід від самої думки. Хіба ж хлопчині буде легше зрадити, продати свого... батька, хай не рідного, але того, хто був йому найріднішим...

Цвібль крутив у руках ніжик для розрізування сторінок у книжках, зірко приглядався, видно, відчував, якої критичної вершини відразу досягла очна ставка, і з нетерпінням ждав її розв'язки.

Але... Як це часто буває в житті, саме в найкритичнішу хвилину, в ту мить, коли мало трапитись щось особливе, несподівано виникла ситуація, яка геть усе зруйнувала, звела нанівець.

Двері рвучко відчинились, і до кабінету Цвібля без попередження, не спитавши дозволу, ввалився насуплений ефрейтор Кальт, верховний командуючий збройними силами калинівського гарнізону. Схоже, що ця висока посада давала йому право вестися з комендантом по-панібратському і, з'являючись перед очі будь-якої хвилини, вигупувати об підлогу величезними чоботищами із рівним, як самоварні труби, халявами, дзвінко клацати металевими підковками на каблуках.

Допит перервався, розпочався галасливий, багатослівний, рідкісний для військових рапорт ефрейтора Кальта ортскомендантові Цвіблю. Комендант не мигаючи слухав, а ефрейтор Кальт громовим голосом, приклавши до козирка руку, доповідав про якогось солдата Ганса Рандольфа, який, схоже, накивав п'ятами з Калинова, а по-простому дезертирував, чого й слід було сподіватися, оскільки цей суб'єкт ще в час проживання в славному місті Лейпцігу був замішаний у злочинницьких зв'язках з комуністами...

Звісно, Андрій Качуренко з тієї доповіді не збагнув жодного слова, хіба що вловив ім'я якогось Ганса, але зараз йому було байдуже до всіх гансів на світі.

XIX

Тим часом Ганс Рандольф стояв перед партизанами, його судили як військового злочинця.

Судові, як і належить, передувало прискіпливе слідство. Хоча, власне, Ганс Рандольф цього ще й не збагнув, бо

взагалі все, що з ним трапилося, було надто дивовижним. Здавалося, що бачив поганий, жахливий сон, з нетерпінням ждав, що ось-ось він обірветься, розвіється, але сон не минав.

Тільки й пам'яталося Гансові: щось відірвало його від землі, блискавично підкинуло вгору, зарило лицем у пісок, ані крикнути, ані поворухнутися. Руки скручено за спину, «Вас іст дас?» — вертілося на думці, крик, тваринний крик рвався з горла, і це в той час, коли єфрейтор Кальт повчав: не від ляку повинен тремтіти німецький солдат при сутичці з аборигеном, а хоробро рикати на нього, та так, як рикає могутній лев, зустрівши на своєму шляху бридкого шакала...

«Вас іст...» — прохрипів був Ганс, але його писок ще глибше зарився в пісок, а голос згори наказав:

— Мовчати! Бо арбайт капут!

Ганс відразу збагнув, що парубійко, якого він так необачно недооцінив, хоч і каліченою німецькою мовою, але може порозумітися з тим, кому в'яже за спиною руки, а головне, коли судити по силі і вмінню валити на землю супротивника, то, безперечно, здатний легко «зробити капут». Саме в цю мить йому й подумалось про поганий сон, і він, про всяк випадок, вирішив додивлятися його пасивно.

За якусь хвилину із озброєного непереможного німецького солдата Ганс перетворився на безвільного полоненця. І, не зважаючи на те, що це здалося йому тільки сном, він все ж припустився й іншої думки: тепер він полонений. І, так подумавши, — відразу ж змирився зі своєю долею. Він добре знав, що на війні складаються різні ситуації: може солдата спіткати раптова смерть, буває поранення — важке чи легке, не проминає й полон. Коли вірити розповідям єфрейтора Кальта — найчастіше полон обминає німецького солдата, оскільки він найхоробріший, найвинахідливіший, найсильніший, найуміліший, найозброєніший і найвідданіший фюрерові воїн. Тому німецький солдат завжди лише перемагає. Правда, буває, що інколи й гине на полі бою, але в такому випадку він виявляє найвищу форму хоробрості і відданості фюрерові. Цим німецький солдат відрізняється від солдатів усіх інших армій, і в цьому його велике щастя. Німецький солдат ніколи не здається в полон. Бо це непоправна ганьба. А тому німецький солдат, якщо йому й загрожує полон, мусить померти не від кулі, а від сорому за власне ганьбовище...

Спартак Ридаєв легко, як покїрне ягня, погнав щуплявого Ганса Рандольфа вперед, владно скеровував його у гущавину парку. Хоробрий солдат фюрера слухняно перебирав ногами, примирившись з тим, що коли вже йому не пощастило виявити характерного для німецького солдата героїзму, то все ж поки що смерть його обминула. Тим більше, що навіть померти від власного сорому він не мав ніякої змоги — руки заломлено і зв'язано за спиною, зброя вже на грудях підступного переможця, а кричати на гвалт — рот забито брудним посовиком.

Так і пішов Ганс Рандольф у полон, віддався на волю переможця.

Переможець виявився хлопцем хоч і не злостивим, але рішучим. Воркїтливо торочив щось Гансові незнайомою мовою, час від часу пересипав її й німецьким словом, — видно, що в школі не дуже надривався над підручником з чужоземної, — а водночас старанно попрацював складаним ножиком біля гудзиків на Гансових штанях, відділив їх від казенної матерії, потім крізь петельку просунув шворку, зав'язав міцним вузликом, супув кінець шворки Гансові в зуби: «Тримай».

Ганс не відразу розшолопав, до чого ця чудернацька вимога, та й дивацьке «тримай» було йому невідоме, а наказової форми дієслова німецькою мовою Спартак у школі не освоїв.

Кармен, як і належить гарній стрункій медхен, в хлопцеві дії не втручалася, лише мовчки спостерігала за всім, що робилось, аж коли побачила шворку в зубах чужинця, не витримала, розсміялась, підказала:

— Хімзан!

Ганс слухняно затис у зубах кінець шворки і подумав: не такі вже бовдури ці аборигени: тримаючи у зубах шворку від штанів, про допомогу не заволаєш і павтьоки не кипешся. Коли б це трапилось з кимось іншим, то Ганс Рандольф, не позбавлений скупого, суто німецького гумору, напевно б розсміявся. Та не до сміху, коли па його плечі кмітливий Спартак припасував власний рюкзак та ще й торбицу дівчини. Ганс покїрно прийняв на свої, не такі уже й широкі, плечі нелегкий вантаж, ще й був тим вдоволений, бо натомість руки йому було звільнено від пут, — треба ж ними притримувати притьмом звалепу на горб ношу.

— Рашер шнель, — підганяв Спартак незлобливо, не дуже клопочучись тим, що бранець ледве чимчикував. Про-

сто для порядку погукував, до ладу й не знаючи глибинної суті того «шнель», припало йому до смаку це слово, то гадав, що й полоненому воно теж до серця. Ганс, може, й постарався б пришвидшити крок, але із штанами, які доводилося тримати в зубах, не розбіжишся, а крім того, не легко було вибирати в темряві рівну стежку, бо йшли манівцями, тож ніби сам чорт підсував йому під ноги якщо не груддя, то купини, не купини, так ямки, через те ще й мусив вислуховувати Спартакове парікання:

— Іч, спотикається, барбосина, видно, надудливсь шнапсу, стервега, засліпився, задумалось йому, плюгавцю, в пімецьку «науку» нас «закомкати». А я, дурень, і не вірив, гадав, що бабуся казки розказує...

Йшли навпростець. Спартак усе шяк не міг заспокоїтись: не здибались із Ткачиком. Домовлялись, що згукаються, а не вийшло. Хвилин, може, з двадцять висвистував Спартак солов'єм-розбійником — не відгукнувся секретар. Мабуть, викишкали його зі сховку, а може, й подався до лісу одинцем. Звідкіля ж було здогадатись Ридасву, що саме він своїм «шнель-шнель» і відлякав Ванька Ткачика, змусив не чекати на умовні посвисти.

Ніч видалася темна, осіння. Випарена за гаряче літо, розімліла на сонці земля тепер охоче віддавала тепло. Роси висівались такі буйні, що земля відволожувалась, на похилому бадиллі та зеленій отаві повпсали ясні краплини, ніби опісля щедрої зливи; парували поля, парували долини та видолінки, і туман народжувався вже десь усередині ночі такий густий, аж білий, плив з пизин на пагорби, снував поміж дерев, розкошував і тіпався до часу, поки викотиться ще по-літньому ласкаве сонце.

Мандрувати в таку ніч пелегко, заблукати можна як стій та бач, але Спартак Ридасв не такий хлопець, щоб блукати поміж трьох берез. На запитання Кармен, яка лише за один вечір з козир-дівки перетворилась на тихе і сумирне дівча, про те, чи не зіб'ються вони на малівці, Спартак тільки презирливо хмикнув. І Кармен згадала — Спартак син начальника прикордонної застави. З подивом і захопленням сказала:

— Ну ти його й скрутив! Я відразу й не збагнула...

Спартак Ридасв і на цей захоплений відгук тільки хмикнув, але вже не так презирливо. Бо ж таки й справді було чому подивуватись. Вже опісля й сам собі позаздрив — не тому, що в одну мить впорався з німцем, а тому, що зважився на таке. Адже й на гадці не мав брати його в полон.

Павпаки, вже був упевнений, що сам упіймався. І хто зна, чи трапилося б усе це, коли б чужинець перший не схопив його за руку.

Кожного літа Спартак гостював у батька на заставі і вже до чого-чого, а до солдатської науки прихилився. Бійці старших років служби ретельно вчили його азбуки прикордонника, а потім батько охоче навчав сина всьому тому, що знав сам. І було б просто дивним, ні, неможливим, щоб Спартак Ридаєв дозволив комусь з гвалтівною метою повалити себе, підкорити своїй силі. Ну а коли вже напарник був повержений, тоді роздумувати не довелося, Спартак відразу збагнув — має «язика». Це — по-воєнному.

Спартак Ридаєв зрозумів, що діяв як солдат, що має першого у житті «язика», і оскільки зібрався не куди-небудь, а в ліс, до партизанів, і зараз зустрінеться там з Ткачиком, тож природно, що привести на цю зустріч полоненого окупанта було більш ніж доцільно.

— Що ж ми з ним робитимемо? — вже не скоро запитала Кармен.

— Може, відпустимо? — іронічно протягнув Спартак. — Тоді знімай свою торбу...

— Ще почуємо, що тітка Приська скаже...

Спартак Ридаєв вдавано кашлянув, що означало: ех, ці дівчата, коси довгі, а....

— Тітці Присьці він як п'яте колесо...

— І дядькові Гаврилу теж.

— Але ж у лісі ще є двоюрідна тітка. Чи не чула?

Кармен, коли б не було так темно, не приховала б на своєму круглому обличчі рум'янець, а в очах побожного зачарування. Ось тобі й Спартак! Все вона насміхалася з цього вахлака, все кпинила з його гир та гантелей, турніків та нагуляних біцепсів, все пророкувала йому роль Джульбарса зі знаменитої кінокартини про прикордонників, а виявляється, цей школярик цілком заслуговує на звання лицаря.

Вже десь на світанку вони підійшли до лісової сторожки. І все ж заблукали. Спартак вів, як і належить справжньому розвідникові, свою групу по компасу, вивів на саму ціль, а на місці — заплутався. Впав такий туман, що Ганс, який ішов попереду, весь час наштотувався то на кущі, то на дерева.

За окремими ознаками Спартак здогадувався, що вони близько біля мети. Але ніяк не міг точно угадати, де та сторожка, А тут ще відчув, як у нього гудуть від втоми

ноги. Подумав про Кармен. Просто дивно, що вона досі жодного разу не запросила перепочинку.

Спартак оголосив про привал.

— Хальт! — скомандував бранцєві.

Той став як укопаний. Спартакєві прицала до серця така покїрливїсть.

— Лїнг, — звелїв великодушнє.

Бранець не лїг, а впав на росяну земљу.

— Відпочивай, Карменко, але про сон забудь.

Кармен присїла на повалене бурєю дерево, що вже наполовину вросло в земљу, простягла натомленї ноги.

— Який там сон...

Спартак Рїдаєв на те нїчого. Навїть не чмихпув. Правильнє мїркує дївка, тепер їм не до спання...

Мов голос янгола їз небес, долинув до слуху подорожнїх ледь чутний пївнїчий голос, ї Кармен безпомилково визначила:

— Пївєць тїтки Прїськи... Його голос.

— Хай спїває, — дозволив Спартак. — Перепочинємо — та й до тїтки на млинцї...

Світало. Спартак з Карменкою тулились одне до одного, спиєю до спїни, грїлися; трохи поодаль сїрою купиною прикляк до завойованої, але такої чужої холодної ї ворожої йому землї Ганс Рандольф, чужак, ворог, непотрїбний тут нїкому, анї цьому хлопчакєві зї сталєвими бїцєсами ї вїдтренованими приїємами самбїста, анї дївчинї, обличчя якої вїн так ї не встиг розгледїти у вечїрнїй темрявї; чужий вїн ї лїсовї, ї землї, ї навїть густому туманєвї та буйнїй росї, далекий вїд усього того, що є таким рїдним ї дорогим для цїх двєх, незнайомих ї незбагненних, глибоко ворожих йому їстєт, вїд волї яких тепер залежало його життєя, расєво доскопалєго, непереможного пїмєцького солдата. Лежав ницьма, тулився щєкою до мокрої землї, зїгрївав її своєю солоною сльєзою, а вона вїд того не ставала анї теплїшою, анї рїднїшою... Чєму вїн тут? Як опинився на цїй лихїй, ворожїй землї, для чєго вона йому? Чєму не бїля своєї Крїстї? Чєму хлопчак їз сталєвими бїцєсами тулиться до дївчини, яка, напевнє, пахнє теплом, обдарєвує нїжнїстю ї любов'ю, а чєму не тулиться так само вїн до Крїстїни, до своєї такої далекої зараз Крїстїни...

Розпашїлою щєкою грїв зволожену росєю, вкриту осїпнїм тлїючим лїстєям земљу, одне око було закритє ї цїдило сльєзу, а другє, напївзакритє щємлячою повїєкою, стежило

за тими двома, що зовсім мирно, безпечно зорювали поблизу від нього. Плечі Гансові давила важка ноша, і коли б не вона, то, може б, Ганс і ризикнув, може б, і спробував, розправившись пружиною,— ні, не кинутися на цих двох,— просто зірватись на ноги, пірнути у затуманену темряву, розчищитись у ній, бігти куди завгодно, аби на волю, хай краще куля паздогнала б, повалила навзнак, тільки б не відчуватись поганьбованим, полоненим, безславно виведеним з гри, хай ганебною, супротивною його бажанням і розумінню, але не так відразу, не так просто і не так образливо.

Спартак Ридасєв лише вдавав, що повністю розслабився, що йому до всього байдуже, що ота сіра купина його зовсім і не цікавить. Він аж ніяк не забував: та купина жива, згорнута, мов пружина, як зачасна змія. Тримав паготові не так трофейного автомата,— він ще не знав, як ним користуватися,— як свої сталеві біцепси, які один з його друзів і суперників по самбо назвав подвійними біцепсами, бо вчитав, що пібито подібні були у Тартарена із Тараскона. Що ж до Кармен, то вона хоч і не дивилась на сіру купину, хоч і вдавала, що їй усе це байдуже і що подібна прогулянка лісом уночі з полоненим солдатом непереможного фіурера для неї звичайна річ, насправді ж ніяк не могла відігріти замороженої жахом душі, замороженої ще тієї хвилини, коли цей шибайголова Спартакоч, мов сторчака головою у вирвиння, кинувсь на чужинця.

— Гадаєш, дядько Гаврило порадіє такому гостеві? — щоб не мовчати, озвалася Кармен.

— Звичне...— буркнув Спартак.— Гаврило — не такий простак...

Кармен знала дядька Гаврила краще, ніж племінник, промовчала.

Сіра купина не подавала ознак життя.

— Він не вмер з переляку?

Спартак знизав плечима, заговорив до бранця:

— Ей-й, камрад! Ферштейн зі русіш?

— Нікс ферштейн,— ворухнулась сіра купина.

— Шкода...— зітхнув Спартак. І щоб довести, що сам таки ж знається на чужинській мові, поцікавився:

— Ир наме унд форнаме?

— Ганс! Ганс Рандольф! — радо доповіла сіра купина і знову заворушилась.

— Хипленг! — суворо показав Спартак, лежи, мовляв, коли тебе запитують про ймення, то це ще не означає, що

тобі дозволено й панібратствувати. Сіра купина покірно завмерла, покривалася дрібнюсінькими краплинами роси, що густо сіялась із молочавої ночі.

Спартак, який вирядився по-молодецькому, — баба кричала: вдягни кожушину, — в куценькій сірячок, уже шкодував, що не послухався старших. Натягав на побуряковілі кетяги рук короткі, а до того ще якісь зайложені рукавчата, горбився мерзлякувато. Кармен вифранчена в тепло, оторочену плисом по краях, коротайку та у вовняну кофту, раувала в теплі, аж слипа змокрила, тож не відразу помітила Спартакові клопоти, а здогадавшись, що той дрижаки ловить, зашталала:

— Замерз, друже? — І далі ущипливо: — Отож треба було на дівчат не надіятись, не зігріють, я — своя, а чужих у лісі не водиться...

Спартак ліниво відповів:

— Не дуже просторікуй, бо зараз пампу боки...

— А бранець твій п'ятами пакиваєс...

— Не пакиваєс... Вже прижився...

Так вони говорили аби про що, а бранець пильно прислухався до кожного слова, нічого не міг збагнути, бо зливалась для нього усі слова в одне безкопечне речення.

З молочної непроглядності знову долинуло півняче курікання, на ближній сосні цвіркнуло щось живе, а чи звірятко, чи птаха, видно, котрийсь з пожильців лісу вже озвався на поклик дня. Потім собачий гавкіт почувся.

— Тітччи Жучок, — упевнено сказала Кармен, — його голос.

— Ану цить! — гримнув Спартак. Він ловив вухом, з якого саме боку долітало те гавкання. — Підйом! — скомандував рішуче і схопився перший. Сіра купина відразу ожжила. Ганс без перекладу зрозумів паказ.

В лісовій сторожці, ще не знаючи про гостей, пробуджені голосом Жучка, насторожились.

— Когось уже несе, — невдоволено забубопів Гаврило, натягуючи штани.

— Мабуть, котрийсь із хлопців, — позіхнула Пріська.

— Не в ту сторону Жучок впадаєс...

Досвідчений, всезнаючий і всевидючий Гаврило знав, з якої сторони можуть підходити «хлопці», а з якої хтось сторонній. Жучок попереджав — йдуть не з тієї сторони.

— Може, заблукали, гля', яке за вікном, дубів не видно.

Гаврило бачив, яке молоко пливе за вікном, припускав, що «хлопці» могли і заблудитись, але знав і інше — тут тільки дивись і дивись...

Уже вдягнувшись, взявся за клямку, затримавсь на хвилину.

— А може, той... може, Прісю, подаваймося, поки не пізно, куди-інде...

Тітка Пріська з шумом зістрибнула з полика, аж долівка захиталась під нею, — була з Вовчої породи, — з докором зиркнула на чоловіка, постать якого ледь бовваніла у передсвітанковому мороці.

— Дрижаки б'ють?

— Таке скажеш! — обурився Гаврило, ніби й справді не був боязким та до всього підозрілим, — не про мене казка. За тебе тривожусь — що не кажи, а баба, все одно що женьської статі...

— Сама знаю, хто я, а ти чи не забув, для чого тут посаджений?

— Так воно ж... Коли б же... Думалось же, що, може, й не дійдуть... Хто ж знав...

— Думалось-думалось... Йди он та роздивися, кого там несе. Тепер таке, що всього можна ждати...

— Та йду ж...

— Ну і йди, а то розбалакавсь... бабу пожалів... Раніше не жалів горопашної, а це розжалобився... утішитель...

Бурчала сама до себе, мов вихлюпувала воду, якою вмивалась, бо належала до вовківського неспокоїного роду.

Тільки на широкому, захаращеному старими колодами та неокорованою фашиною подвір'ї, огороженому старанно обтесаними сосновими, прибитими до дубових стовпів у два ряди латами, оточений своїми копвоїрами та закушканими в якесь неоковирне вбрання дідом та бабою, під натиском вертлявого і дуже в'їдливого Жучка, який відразу ж, відчувши в ньому смертельного ворога, наскакував з усіх боків, хоч його ніхто й не цькував, Ганс Рандольф нарешті остаточно збагнув, що все те, що з ним трапилося, було не сном, а щопайжахливішою дійсністю. І переконала його в цьому тітка Пріся. Виряджепа в силу грізних обставин у всю одіж, що мала, вона скидалась на дивовижну істоту, яка не могла навіть приснитися нормальній людині. На ноги баба Пріська надупила величезні, розтопані валянці, пошиті із старої киреї, построчені на боках так химерно і густо, такими рудими нитками, що, здавалось, ті валянці були й створені з густого нитяного пле-

тива; зборчата полотняна спідниця, пофарбована вілховим соком та згепана з десяти пілок, була покрита старою картатою плахтою, приданим покійної матері; могутні округлі груди та живіт надійно маскував лискучий від рапкової роси робочий фартух,— без такого в лісі одна біда; на голові, поверх очінка,— носила його як кожна порядна молодиця до похилого віку, бо зовсім не вважала себе старою,— випипався ріжок-трикутник, утворений старою хусткою, яка, на думку Гаврила, піскілечки не старила його подругу.

— Го! А це що за опудало таке? — вдарила об твердий фартух руками тітка Пріська після того, як привіталась із племінницею та онуком.— Де це доп'яли отакого довгов'язого? Чи не німець?

Ганс бачив, що йшлося про нього, і розумів, що ця аборигенка не так збирається проковтнути його живцем, як чудується з його жалюгідного вигляду, особливо зі штанів, що не хотіли триматись на шворці, сповзли мало не до колін, певно, поровили осоромити свого господаря.

— В зубах тримає?...— не переставала дивуватись тітка, а дядько Гаврило тим часом не штанами Гансовими пікавився, а сторожко косував на ліс, пильним оком пробуючи заглянути за молочну завісу, допитувався у Спартака:

— Слідом не йдуть? Вас хто-небудь бачив?

Тітка Пріська, почувши те запитання, перестала дивуватись із запольованого ріднею чужинця, приєдналась до Гаврила:

— На якого чорта ви притягли сюди цю нечисту силу? Де ви взяли його, гемона?

Спартак пояснив, що в сучасних умовах полонений німець є найзручнішим засобом для транспортування. Тітка вже й рота була розкрила, щоб висловити своє ставлення до отаких витівок, але Кармен її випередила, сказала, що Спартак звершив подвиг, полонив того, хто збирався полопити їх самих.

— От тобі і Партакоч! — задоволено звузила й так вузькі, по-монгольському косуваті очі тітка.— А я все думала — воно дитина.

Коли ж почула, що сестра Платонида веліла в першу чергу передати вітання якійсь двоюрідній тітці, то так і пронизала оком Гаврила.

— А чи я тобі казала... Біжки негайно, клич Явдоху, бо це вже, от їй-богу ж, щось є...

Гаврило закашлявся, мерщій узявся скручувати цигарку з такої міцнючої та смердючої махри, що її чути було в лісі за два кілометри, а сам усе позирав у той бік, звідки родичі притягли на дворище одю халепу.

Потім кивнув головою.

— Та доведеться ж, доведеться... Якщо не перебігли в інше урочище, вони теж тепер... вони ж теє... на заячому положенні.

Йти на розшуки йому не довелося. Вже зовсім повидніло, біло-молочний туман став схожий на розріджену сироватку, і з неї виколихалась знайома постать Сави Дмитровича Вітрогона, який для Гаврила та Пріські і донни був найвищим начальством.

За якусь годину великий знавець стародавньої історії Греції та Риму, інтерпретатор загальної історії людства Гай Юлій Цезар, а по-простому калинівський учитель Лан, старанно видобуваючи з пам'яті усі слова і фрази з німецької мови, яку він свого часу в силу необхідності учив, з якої екзамепувався і мав досить високу оцінку, доскіпливо випитував у спантеличеного й оторопілого Ганса військовій тасмниці для партизанського загону. А Ганс Рандольф чи то не бажав їх виказувати, а чи, може, й не знав, що казати, або й просто не міг потвердити, що учитель Лан таки достатньо розуміється на німецькій. І вже тільки при допомозі свого ж таки учня Спартака Ридаєва, який, здавалося, розумів чужу мову не згірш від учителя, — таке ж буває, коли учні випереджають своїх учителів у знаннях! — докопався до того, що Ганс Рандольф — рекрут, тобто повобранець, що його клопіт — не подвиги на полі бою, а освоєння завойованої території. Випитали гуртом і про учорашню операцію Кальта в лісі, довідались, що їхня партизанська база вже зруйнована, а виказав її сам шеф Калинова.

— Невже Качуренко? — аж задихнувся Нил Силович Трутень.

— Брехня! Провокація! — розлютивсь Агафон Кирилович Жежеря.

— Перепитайте ще раз, — сурово звівши докупі широчезні брови, наказав прокурор Голова і багатозначно переглянувся з суддею.

Перепитували, розпитували, уточнювали, допитували перехресно — виходило на одне: нежданих гостей при вступі у селище зустрів саме шеф цього ж таки селища. І саме ефрейтор Кальт офіційно повідомив солдатам, що шеф ра-

Йону, представник найвищої влади, добровільно здався за-
войовникам і став їм у поміч.

— А ми тут чекаємо! — суворо пробасив після глухої
паузи Ісидор Зотович Голова, і ті слова прозвучали як най-
суворіше звинувачення Качуренку.

Озвався Роман Яремович Білоненко. Його голос у ран-
ковій тиші пролунав незнайомо, по-новому, збагатився ко-
мандирськими потканн. Комісар брав на себе всю повно-
ту командування.

— Посилити варту, організувати патрулювання. Ми з
товаришем Кобозевим йдемо у розвідку, з'ясуємо, в якому
стані паші бази. Старшим у таборі залишається товариш
Вітрогон.

— А може, Вітрогон краще б... дорогу в лісі знає.

— Дорогу покаже Гаврило. Вітрогон, коли що до чого,
виведе у надійне місце групу.

Ніхто не оскаржив наказу, тільки вже, коли розвідни-
ки рушили з табору, Голова спитав:

— А як з цим? Брашцем?

Білоненко нічого не відповів. Махнув рукою. Відганяв
набридливого осіннього комара а чи й просто відмахнувся
від такого дріб'язку. Голова зрозумів той жест по-своєму.

Невдовзі над Гансом Рандольфом розпочався народний
суд.

XX

Печотно до кабінету Цвібля ушлюгла Ізольдою секретарка,
кинула ніжно:

— Цу мітаг есен.

Ортскомендант Цвібль, певно, любив обідати, бо, не роз-
думуючи, підхопився, рушив до дверей, за ним, шанобли-
во вихиляючись, подався Кальт, і тільки Петер Хаптер не
зрушив з місця. Може, не звик рано обідати, а може, ще
й не заробив на їжу. Швидше так воно й було, бо Цвібль,
виходячи, щось йому буркнув, він слухняно хитнув голо-
вою...

Вони zostались у кімнаті втрьох. Перекладач перебрав-
ся до столу, але всідатись у комендантське крісло не по-
смів, вкляк на стільчику збоку, оберся ліктем на риг ма-
сивного стола, видно, привезеного з самої Німеччини а
чи десь реквізованого по дорозі.

Павло Лисак випроводжав коменданта з кабінету стоячи і тепер не знав — сідати на місце а чи рушати до порога.

— Прошу сідати, — сухо наказав перекладач.

Хаптер не квапивсь. Уважно оглянув власні нігті, обережно відсунув з краю стола до середини якісь папери, зиркнув на вікна, тоскно хитнув головою.

— Осінь.

Проказав таким голосом, ніби єдиною неприємністю в нього було те, що до Калинова прийшла осінь, а він, пестун долі, зніжений на берлінському теплі й харчах, опинився у цій глушині, де осінь, можливо, прописалась нававжди.

Павло Лисак і собі дивився за вікно, відзначив, що осінь справді ступила на калинівські вулиці, але це його аніскільки не турбувало і не тривожило, почувався однаково завжди, яка б пора року не панувала в природі. Що ж до Андрія Гавриловича, то йому було байдуже, що діялось там, за знайомим-перезнайомим вікном, на почужілих за якусь одну добу вулицях, — мокра осінь чи холодна зима, весна-краспа чи любе літечко. Для нього всі пори року втрапили свою барвистість, йому вже й не вірилось, що все те розмаїття природи, вся краса були в його житті. Для нього все скінчилось. Тіло його ще жило, страждало, мозок палахкотів болючими думками, але з усіх почуттів, з усієї багатющої гами відчужень, йому доступних, зосталось саме страждання, болісне очікування кінця.

Перекладач розпочав:

— Пани обідають... Чи не правда, добродію, вам дивно, що о дванадцятій в них уже мітагесен? Наш брат українець відкладає трапезування туди, ближче до вечора, щоб наробитись, як воляка, виголодатись, щоб ковбик не розбирався, що в нього пхають, — давай, давай якомога більше борщу, каші, затірки, картоплі, полови — чого завгодно, аби, як кажуть, кишка була повна... Хоч вовна, аби кишка повна, — чи не правда?

Спекавшись хазяйського ока, перекладач став невпізнаним, з Хаптера переродивсь у Хаптера, знову був таким собі щирим українцем, який над усе любить та вмів пошартувати над собою.

Співрозмовникам було не до веселого настрою перекладача, вони виявились нездатними гідно оцінити тонкої іронії, відшліфованого європейською культурою природного таланту мислячої особи Петра Хаптера.

Він те відразу ж помітив, спохмурнів і чи то зобидивсь, а чи й просто визначив, що перед свинею не варто розсипатись бісером, заговорив глухішим і серйознішим тоном:

— То й гаразд. Поки пан комендант пообідає, поки словом-другим перекинетесь з своєю медхен-фрау, то маємо нагоду поговорити як люди, як свої люди.

Він повів мову про таке, що Качуренко, слухаючи, тільки ковтав час від часу пересохлим горлом таку ж суху слину, і його кидало то в гарячий піт, то занурювало в крижану купіль.

— Ви, добродії, гадаєте, що, допитуючи вас, хочуть щось вивідати, щось дізнатися? Та не будьте ж, хлопці, беззями, не угодібнойтесь тим, кого називають гевалами, а зрозумійте раз і назавжди — чхати хотів, добродію Качуренко, на ваші свідчення пан ортскомендант. Йому про вас відомо більше, аніж вам самим про себе, він знає не тільки те, що ви робили вчора, позавчора, десять років тому, він знає навіть те, що ви думаєте зараз...

Качуренко ледве перевів подих.

— Вам наказано зостатись в тилу, велено організувати банду із зашкликаних партійців, ви заклали бази, харчі та зброю запакували в ями, а ортскомендант Цвібль, призначений ще задовго до вступу в Калинів, уже відав, чим ви зайняті, що думаєте, до чого готуетесь...

Качуренко в те повірити не міг — звідкіля про таке було знати якомусь Цвіблю? Це вже, прибувши сюди, розкопав, це вже, видно, знайшлася підла душа, яка видала ворогові і склади, і таємницю, ту, яка була відома небагатьом.

— Все марно... Все марно, панове добродії. Ваша гра, — коли її можна назвати грою, — програна, радянські порядки не витримали іспиту, як бачите, не стачило кебети у «рабочих и крестьян» кермувати державою, не вистачило... Ну справді-бо, добродію Качуренко! Хто ви такий, щоб ворочити цілим ортсом? Звичайний простак, вибачайте на слові. І не заперечуйте! Факти? Наяву... От хоч би й таке — вам доручили організувати банду терористів, а ви... в перший же день окупації трапили в буцегарню, сидите ось на дерев'яній табуретці, а пан Цвібль розігрує з вами комедію допиту...

Качуренко хилив голову, соромно було не перед цим балакуном — перед самим собою. Районом керувати він умів, а от що опинивсь на стільці...

— Поговорім відверто — ми з вами всі українці. Незалежно від того, як хто думає сьогодні і як розумів життя

вчора. Сьогодні ясно: армія Гітлера за тиждень-другий візьме Москву, ще до зими стоятиме на Уралі...

Качуренко мимоволі підвів голову, у його пригаслих очах спалахнув живий вогник. Перекладач на те сподівався, впіймав гострий промінець та так і розплився у переможній масній посмішці.

— Так, так, добродію Качуренко. І не інакше. З повним розгромом армії Будьонного відкривається шлях на Москву. Осінь, добродію, це пора збирання урожаю. Гітлер покине небачений за всю історію урожай...

Качуренко, коли б мав фізичну силу, коли б йому не пересохло в горлі, коли б не пекло так у грудях, заперечував би, кричав би, лаявся, доводив би, що все це брехня, але зараз він був здатний лише па одне — мовчанку. І він мовчав.

Перекладач був досвідченим психологом, він розумів людей, тож безпомилково визначив, що допитуваний не віригь жодному його слову. Може, хто інший у такій ситуації почав би сердитись, лаятись, але це Петер Хаптер. В нього виробилась власна метода і власна поведінка.

— На вашому місці, у вашому становищі я теж не повірив би в щось подібне. На жаль, факти — річ незаперечна. Я кажу — на жаль...

Петро Хаптур заговорив про Україну, про багатостраждальну «неньку Україну». Про давні-предавні часи, коли ще Січ шуміла. З патетичним сумом згадував часи педавні, коли не утвердились на українській землі ані Центральна рада, ані Скоропадський, ані Директорія, ані Петлюра, пічого не вдіяв і Тютюнник, з яким разом і йому, Петрові Хаптуру, недоученому скубентові із хутора Затуляки, що надійно облаштувався в глибокім ярочку, в зелевім гайочку, довелось втікати геть та шукати па чужині притулку.

— Великий фіюер Німеччини поверпув українцям усі привілеї та права. Державу нашу возновлює. У славнім місті Львові Ярослав Стецько вже формує кабінет українського уряду, українська добровольча армія під орудою підхорупжого Андрія Мельника короговками має. «Ой та ми тую ж калину червону та й розвеселимо...»

На Качуренковому обличчі поповзло від лівого вуха до запечених вуст, а звідтіля вниз до бороди щось схоже на посмішку. Посмішка не вийшла, а сарказм, презирство ви-малювались. І того не пропустило пильне око Петра Хаптура.

— Не віряться?.. Ой, не віряться! Та й справді ж важко повірити, добродії, у таке щастя. Україна належатиме українцям...

І відразу ж застеріг, отак суворо застеріг, пристукнувши по ріжку стола кулаком.

— Безумовно, не всім українцям. Лише достойним. Тим, хто назавжди забуде про більшовицькі обіцянка-цяцянки, про службу-дружбу з росіянами. Універсали Хмельницького нова Україна відміняє раз і навечно... Ось так, добродії...

Петро Хаптур виговорився. Вважав: намалював таку переконливу картину, яку тільки божевільний міг заперечити. Лидрії Качуренко цілком припускався тієї думки, що Гітлер міг дати дозвіл на створення маріонеткового уряду України, який мав стати знаряддям для одурманення, засліплення і роз'єднання українського народу. Розумів і те, що перекладач оповідає про це саме йому з Лисаком не з доброти сердечної, не тому, що він «українець», а маючи на оці своє. Тож мовчав, тим більше, що в нього ні про що не питалося.

Павло Лисак сидів твердо, відкинувшись на спинку стільця, в його очах не сум холонув, а грало сонце, лице його чомусь видалось Качуренкові ситою пикою, здавалось, що перекладачева мова не зачепила свідомості. І в Качуренка чомусь тривожно і недобре скалатнулось серце — при появі Лисака відчувся було міцніше, а це зробилося йому враз так одиноко, що аж у мозку похололо. Перевів погляд на перекладача і лише оце зараз помітив і визначив про себе, що в того таке саме, як у Павла, округле і масне обличчя, так само глибоко сховані під крутим надбрів'ям очі, такі ж олійно-лискучі, кольору дозрілих каштанів, ну, геть тобі коли не рідні, то двоюрідні між собою оцей прибулець і водій Качуренків...

Безпадійно хилив голову, хвилинний інтерес до життя, до людей знову кудись зник, знову стало до всього байдуже, і все ж хотілось одного — якось порятувати Лисака, воно молоде, дурпе, життя не бачило, ще не встигло нічого-гісінького зробити ні доброго, ні поганого, чому ж має гіпути передчасно? Але як його врятуєш? Та Україна, яку дозволяв Гітлер, розрахована на слухняних, згодних хилити шию, а Лисак мав непокірний характер, радянським ладом вихований... Цей не скориться, буде боротись... Тож саме для того і варто йому врятуватись...

Петро Хаптур ходив по кімнаті. Може, заспіввся, може, ноги зомліли або поперек заломило, вже не молоденький. Скрипіло в нього під ногами, підлога в кабінеті була така міцна, що не заскрипить, це Качуренко знав добре і тому дивувався: і що воно в тих чоботях скрипить? Опам'ятався та мало не плюнув з досади: знайшов чим цікавитись!

Хаптур походив-походив, зупинивсь раптово перед Качуренком, похитуючись на носках чобіт, свердлив його очима.

— Погані ваші справи, добродію Качуренко, ой не красиві,— прослівав таким голосом, що не добереш: радіє твоїм поганим справам а чи співчуває.

Качуренко у відповідь лише гмикнув, звук застряв у горлі.

— Не впізнали Павла Рисака? Промовчали. Це чому — хитруєте а чи голосу забракло? Хлопець возив вас стільки літ на власному горбу, працював на вас, а ви його не впізнали, ай-яй-яй. Чи, може, сором очі випік? Це ж ви кричали, що за радянських порядків немає експлуатації, а тим часом безсоромно експлуатували безрідного... Чорний у вас задок, добродію голова, чорний... Бач, сором тепер чесним людям в очі глянути...

І знову ходив по кімнаті. Знову скрипів товар у його чоботях. А Качуренко болісно думав: хто ж це, яка це тварюка допесла про таке до Хаптурових вух та ще й витрактувала у такому світлі? Думалось, що, відхрестившись від знайомства з хлопцем, вирятує його якимось із неволі, а тепер бачив — марно.

Хаптур знову сів на стілець, оперся ліктем на ріжок стола, прикрив лице широкою долонею.

— Втигнули хлопчину у свою безчесну кумпапію, силоміць залягли в влочивницьку банду, а людина ж тільки починає жити. Тож тепер, скажіть на милість божу, як з ним бути? Нам, новій владі, при новому порядку? Як нам повестися з такими Павлами?

Хаптур не вимагав відповіді. Він проповідував, він насолоджувався власним красномовством, розумінням того, що воно вогнем пече душу Качуренкові.

Андрій Гаврилович хотів би не реагувати на ті слова, не чути витонченого знущання, але воно заповзало у мозок, ятрило. Затиснувши руки в кулаки, зіпивши ауби, паказував собі мовчати, вдавати закам'янілого. Розумів, що крик, протест, лайка — зброя слабка, вияв розпуки і що

саме на отаку реакцію, яка мала засвідчити його безсилля, безнадію і духовну порожнечу, й чекає хитрий ворог.

— А наша істинно українська влада, сам пан Стецько, з самим його преосвященством митрополитом всея України дбають і клопочуться і про тіло, і про душу українців, збирають, кличуть їх під свої прапори, повертають до лона святої церкви все чеспе та щире українство...

Знову повело Хаптура на проповідництво. Швидше б уже дообідував комендант, швидше б уже настав усьому цьому кінець...

Кінець? Що? Що він сказав? «Кидає кінчик...» Хто, який кінчик? А-а...

— Ви, добродію Качуренко, не пускайтесь берега. Вільна Україна і вам кидає кінчик, подає ратівного круга. З ким і чого не траплялося, не всяк може керуватися власними поглядами та жити за власним бажанням. Довелося й вам слугувати совітам... Не один ви такий... Головне, як хто слугував... А те, що ви добровільно віддалися до рук нашій владі, — на вашу користь...

Качуренкові стало жарко, нараз здалося, що стіни у кабінеті перетворились на стінки печі, розжареної до червоного. Так ось якої він заспівав! Задумав спіймати горбця на полові...

— Все залежатиме від того, хто і як зуміє прислужитись німецькій владі. Вони це люблять...

Жарота прошуміла, кров відхлинула, стужа поповзла Качуренкові за плечі, дрож пройняв з голови до п'ят. То він гадав, що Качуренко із тих, хто, трапивши у безвихідь, готовий здатися, прислужувати окупантові?

Думкою, всім еством йому хотілося крикнути, оснати прокльонами цього базікала, та сила йому зрадила, сидів прибитий, здерв'янілий.

— Ви, добродію Качуренко, програли остаточно. Вся ваша команда... тю-тю — на небі. І прокурор з суддею, і міліція, і сам секретар районної партії, і всі інші вже на божому суді. Перед вами живий свідок того, добродію Рісак, він не дасть збрехати. Один-єдиний з усіх випадково уцілів...

Андрій Гаврилович відразу ж повірив, що це так. І бездонна туга здавила серце — це ж з його вини полягло все товариство, через його непростимий промах. Ще вчора, побачивши на столі речі, переховувані в землянках, він зацідозрив, що трапилось найгірше.

Кинув запитально-розпачливий погляд на Павла, прагнув прочитати в його очах підтвердження чи заперечення того, що сказав Хаптур. Павло втупився в підлогу, ховав очі. «Чому його весь час зовуть Рисаком?» — подумалось Качуренкові.

Хаптур тим часом приступив до Павла, похитався перед ним на носках чобіт, стомлено сів поруч.

— Добродію Рисак, сподіваюсь, ви відразу розпізнали своє начальство?

Мовчки ждав відповіді.

Павло Лисак, не піднімаючи голови, глибоко зітхнув, потвердив:

— Упізнав...

— Хоч і важко впізнати? Чи не правда? Змарніли добродій Качуренко, стали невпізнанні, правда ж?

— Я впізнав...

Андрій Гаврилович жадібно ловив його погляд, хотів збагнути: що діється в душі його вихованця? Чи не зламався? Чи не зрадив? Чому ховає очі?

— Розкажіть, не криючись, своєму «благодійникові», де тепер фундатори партизанського загону? Ким має тепер командувати?

Качуренко ждав — Лисак або потвердить, або заперечить слова Хаптура. Якщо не словами, то поглядом, по його очах зуміє Качуренко прочитати правду.

Павло Лисак сидів блідий як стіна, безсило хилив голову, м'яв пальцями пожмакану полу піджачка. Качуренко бачив — Хаптурові слова його катують, завдають внутрішньої муки.

— Хоч ви людина й молода, а наведіть на правдиву стежку старшого... Кажуть, буває, що й вустами немовлят глаголить істина. Не дурень те сказав... Не мовчіть, Рисак, мовчанка — не золото...

Павло ворухнувся. Звів до купи руки, переплів пальці, схитувався взад-вперед, на його обличчі заграли червонуваті плями, підвів очі, але на Качуренка не глянув, ніби неприкаяний, водив зором по стінах, по вікнах...

— І неправда, — заговорив хрипко, відкашлюючись. — Зовсім то дурне... вигадка, ніби Андрій Гаврилович мене експлуатували... Навпаки... стільки доброго... як рідний батько... та що там казати...

Гарячий клубок підкотив до горла Качуренкові, сльози забризли в глибини очей, боячись, що не втримає їх, схилив голову, тихо радіючи: його вихованець залишився лю-

дипою, не зрадив правду, не став вимолювати собі пощади за рахунок іншого. Так, трапляються в людському житті моменти, коли правда і честь стають ціннішими за саме життя.

— Ось і порятуй, хлопче, його... як благодійника... як того ж батька... Хіба не бачиш — людина по коліна в могилі...

Павло підхопивсь з місця, простягнув руку до спустошеного і збайдужілого Качуренка.

— Андрію Гавриловичу... Це подумайте поганого... Я пі в чому не винен... Їх уже не повернеш... Так сталося... Всі до одного...

Не говорив, а белькотів гарлячково, захлипаючись, ловив сміливо погляд Качуренків, а той ник головою, бо і в словах, і в тоні мовленого вловлював підступництво та фальш.

— Рятуйтеся, Андрію Гавриловичу, рятуйтеся, бо інакше... Ви ж така людина... вам треба жити... ви ще можете...

Важка підозра пекла мозок Качуренкові, ледве примусив себе підвести голову і зустрівсь з очима Лисака. І не впізнав їх, бо ж горіли якимсь незбагненним, нелюдським блиском, світилися фосфорично, і в пам'яті на якусь мить спалахнув спогад: ніч, темінь і фосфоричний блиск вовчих очей... Ні, не міг відразу визначити суті того неспайомого виразу Павлових очей, ніколи за всі роки спільного життя не помічав такого виразу очей у близької людини.

— Рятуватись? — на подив самому собі, прохрипів Качуренко. — Як?

— Життя найдорожче... Своя сорочка... Не приховуйте... викажіть...

— Кого виказати?

— Самі знаєте... Помічників... засекречених...

Качуренкові все стало зрозумілим. Зламався хлопець. Зламали... Можливо, що й загинули його друзі-партизани, ще не ставши партизанами, а можливо, й пі...

Знову скрипів чоботами Петро Хаптур. Облік його неприємним поглядом Качуренко. Так ось чому цей павук плів свою павутину, ось до чого хилив... «Вільна» Україна... «самостійна й незалежна»... прислужниця Гітлерові...

— Ось вам, добродію, істина, проголошена устами немовляти... Так, так, це єдиний спосіб довести свою добронорядність, благонадійність, лояльність нарешті. Карти, як мовиться, на стіл, і тоді гра піде інакше...

Павло Лисак аж схопив Качуренка за руку, заговорив з сльозою в голосі:

— Андрію Гавриловичу, ви ж мені як батько... Хочу вам добра... відплатити... за добро добром... Все одно ж доберуться до кожного завербованого, і так, і так їм капеть, а себе порятуєте...

— Хто? Хто ти є, Павло Лисак? — вихрипілося з грудей.

— Лисак я, Лисак, Андрію Гавриловичу.

XXI

— Тобі, товаришу Трутень, доведеться виступать адвокатом...

— Для якої хвороби? — обурився Жежеря.

— Так годиться. Коли виступає державний обвинувач, мусить бути й захист.

— Я захистив би їх... Валяй без захисту!

Суддя Комар суворо супив руді коплаті бровеята, гостро пропікав сірим оком Жежерю. Роздумував — заводитись із цим обмеженим бюрократом чи відступитися. Адже ніхто серед присутніх так не розумівся на всіх тонкощах юриспруденції, як він, суддя Комар. Навіть прокурор Голова і той був, порівняно з ним, лише практиком. Довгий час секретарював чоловік у райкомі, нічого гріха таїти, не потягнув за нових умов складної роботи, перевівся із секретарів у прокурори. Освіти немає? А де її взяти? Практики немає? Практика справа наживна, аби серце було гаряче, більшовицьке та розум у голові...

Клим Степанович судив-рядив мало не від часів громадянської війни. Спеціальні курси в самому Харкові проходив, юриспруденцію вивчав, навіть про древнє право слухав лекції якогось бороданя — казали, мало не академіка, — але нічого не второпав, бо той читав так мудровано і пересипав лекції такою кількістю латинських, грецьких і ще якихось незбагненних слів, що після такої науки можна було взагалі відсахнутись від довіреної справи. Комар витримав іспит, відкинув до біса те древньогрецьке судочинство, бо відчув, що воно зайве в той час, коли народжувалось і з кожним роком зміцнювалось нове, радянське право, найсправедливіше в світі, керуючись яким, Клим Степанович міг судити не лише по закону, а й по совісті. Його чи любили в районі, чи ні, але поважали й побоювались. Не простим суддею був Комар. Розповідала не раз його дружина подружкам, здибавшись на базарі, як плакав уночі її Климко, важко переживаючи тільки тому, що зму-

шений був покарати звинуваченого, жалів за ним, але, жалючі і самого себе, не міг поступитися перед власною совістю.

Коли постало питання про суд над полоненим Гансом і коли всі в один голос заявили, що судити його треба обов'язково, то Клим Степанович, відчувши погорду в серці, сказав:

— Так, товариші, його треба судити. Але не простим, не звичайним судом, хоч він і народним зветься, а призначимо для такої справи трибунал, тобто військовий суд, оскільки і час воєнний, і діло таке.

Ніхто не став перечити, навпаки, підтримали, і першим пробасив прокурор Голова:

— Оскільки воєнна обстановка — повинні діяти революційні порядки.

— Вам, хлопці, й карти в руки, — великодушпо дозволив Агафон Кирилович Жежеря.

На ту його репліку і суддя, і прокурор зреагували негативно, бо вчули у ній приховану зневагу до їхньої нелегкої і маловдячної професії. Перезирнулись, посопіли, а потім знову заговорив Комар, порекомендував командуванню групи затвердити судову інстанцію з таких осіб: суддя — Комар, як спец юридичної справи, члени трибуналу — товаришка Білотор, від жіноцтва, і... Агафон Кирилович Жежеря.

Жежеря був людипою простакувато-метушливою, іноді необдуманим словом міг незаслужено зачепити за живе товариша, але коли і його зачіпали, то чи не помічав, а чи ставився до того байдуже. Тож, так і не примітивши «ходу конем», зробленого представниками юридичної сфери, не запротестував і став несподівано членом першого партизанського трибуналу, що мав судити полоненого німецького солдата Ганса Рандольфа.

Проти ролі державного обвинувача прокурор Голова не заперечував, бо вважав це своїм святим обов'язком, а ось адвокат, на роль якого Комар висунув Трутня, запротестував:

— Захисника з мене не виїде. І взагалі — потрібен він... Захищати? Кого захищати? Щось ти замудрувавсь, Кліме Степановичу...

Клим Степанович і слово Трутня сприйняв як випад проти високого дійства — народного суду, тож суворо пояснив:

— Коли виступає державний і громадський обвинувач, мусить бути й захист.

Трохи посперечавшись, дійшли згоди — захищатиме підсудного учитель Юлій Юлійович Лан.

Лан не став відмагатись, і до суворої процедури можна було приступати не гаючись.

У високості пливли сірі, майже безбарвні хмари, застуючи сонце, але всюди було тихо і затишно, і цьому затишкові раділи кожний кущик і кожне дерево, хащі здавалися застиглими у нерухомості, і людські серця огортались спокоем, чорні думи самі по собі танули, ніби за цим лісом, па всій землі панує мир, не гуляє по світу велике і страшне горе.

Трибунал розташувався на старій, замшілій, оброслій густою лісовою травою, напівзотлілій деревині, яку з корінням колись вирвала буря. Обвинувач розсівся на шні з правого боку, захисник — на золотавій глиці. Підсудного поставили кроків за чотири-п'ять перед трибунальцями, перекладач Спартак Ридась, — усе-таки він найкраще за присутніх володів мовою бранця, — стояв поруч з ним, Кармен, або ж Киликку Ярчукову, як свідка, голова трибуналу видалив з гурту, а всі інші: Трутень, Зорик та Раєв — як сторонні глядачі — розташувались позаду. Вітрогон заступив на пост.

Якийсь час панувала напружена тиша. В глибині лісу вистукував дятел, якась пташина сумовито попискувала, видно, шкодуючи, що вчасно не вибралась до ірію. З високого неба, десь із-за хмар, чулося тужливе курликання журавлиного ключа, а може, то були й не журавлі.

— Засідання трибуналу вважати відкритим, — оголосив майже піднесено голова Кюмар, але швидко переборював перше хвилювання, викликане незвичайністю обставин, оголосив. Далі вже нудним і сухим голосом назвав склад трибуналу, кваліфікував обвинувачення полоненому Гансу Рандольфу. І поспішно перейшов до допиту підсудного.

Наме і форнаме підсудного було визначено швидко, на вікові підсудного спіткнулись, бо перекладач Ридась плутався у німецьких назвах великих чисел, тож тисяч не вловлював, сотні пропускав, а схопився за «хундерт» і неабияк подивувався: виходило, що обвинуваченому чи то близько ста, чи вже понад сотню років. І все ж з'ясувалося, врешті, що йому лише цвай унд цванціг, тобто двадцять два.

На запитання, чи визнає себе винним у скоєних злочинах, підсудний, скільки йому Спартак не втовкмачував суті того запитання, відповідав уперто: нікс ферштейн.

— Він тобі зізнається! — їдко зауважив Трутень, за що й був обдарований таким красномовним поглядом голови трибуналу, що відразу ж осікся, вчасно збагнувши, — коли йде суд, присутні повинні набрати в рот води і мовчати.

З великими труднощами вияснили місце народження підсудного, його соціальне походження та професію.

— Друкер, друкер... — кілька разів повторив підсудний і гордо простяг кінцівки — дивіться, мовляв, не панські рученята, а робочі ручища, фарбовані свинцевим пилом.

— Отож такий з них робочий клас... — прошепотів Зорик до Раєва, а той охоче згодився:

— Штрейкбрехер... гади.

Чому і з якою метою опинився Ганс на нашій землі — цього ніяк не міг пояснити підсудний. Справді — чому він тут? З якою метою віроломно прийшов на чужу далеку землю, приплугавився до незнайомих, мирних людей, у чому вони йому завинили, що від них йому треба — не міг того сказати Ганс Рандольф.

— Облігаторін... — знай одне торочив він.

— Облігація? Що він верзе? — кип'ятився Зорик. — Облігація виграла, чи що?

— Схоже, що випадково трапив на службу, — здогадувався Раєв.

Комар не став доскіпуватися до змісту дивного слова, облігаторін, то хай буде й так, згодився зі Спартаковим трактуванням, для якого це слово означало якщо не обов'язкову службу, то, може, обов'язок перед державою, а може, й...

— Облігаторін ан... ан... фюрер? — допитувався перекладач.

— Нікс, облігаторін фатерланд, фюрер іх нікс лібен...

— Каже, що змушений служити вітчизні, а фюрера він не любить...

— Вони всі його не люблять, — коментував їдко Зорик. — Тільки сунуть, як сарапча, за його велінням...

Поморочились, поки з'ясували конкретний злочин Ганса: його злочинницький напад серед білого дня на двох радянських громадян та намагання їх затримати. З якою метою і за чий наказом це робилось? Як не допитувався Спартак, яких тільки слів не видобував із пам'яті — не міг збагнути чужинець, чого від нього хочуть.

— Хитрує гад, все розуміє, а крутить,— кипів Зорик.

Комарові, певно, вже набридло тупцювання на місці, та й Спартаківі співчував, який був змушений виконувати непосильну для нього роль, тож перемовився тихо спочатку з Зіночкою Білотор, потім із похмурим і темним, як ніч, Жежерею і велів кликати свідка.

Комар запитав свідка:

— Прізвище, ім'я та по батькові?

Кармен спалахнула півонією, озирнулась навколо — жартують з нею а чи це серйозно? Натрапивши на суворий погляд Комара, спішно назвалася... не Кармен, а так, як було її записано у паспорті.

— Чи знаєте підсудного? За яких обставин познайомились з ним?

Кармен презирливо подивилася на Ганса, який ошелешено кліпав очима, намагаючись, видно, докліпатись до якоїсь істини. І на подив собі, оце вперше додивилася, що якби підсудний був не пімцем, якби на його вузьких маслакуватих плечах не горбився чужинський мундирчик мишачого кольору і якби не іграшкові погони, вузенькі та такі довгі, що аж загиналися, то, судячи з простакуватого обличчя чужинця, його насторожених очей, ледь помітних, ніби заіржавлених брів, шерхлих щік, що переходили у округле, напівдитяче підборіддя, можна було б подумати, що це котрийсь із калинівських царубків, який вирядився отак по-дивацьки, щоб на самодіяльній сцені зіграти роль не-прошеного зайди. Хотіла ненавидіти, а бачила під бу-форською вдягапкою людину, а людини ненавидіти Кармен ще не навчилася.

Від неї чекали свідчень, на неї з надією дивився трибунал, і вона, зітхнувши, відповіла:

— Так уже й познайомились... Ми з Спартакком до тітки Пріськи зібралися. Мама наказали йти з дому, а він і присікався: «Ком-ком», та Спартакка за руку... Чи не так?

На непередбачене звертання свідка прямо до нього підсудний зреагував радо, знову почувши знає слово серед незрозумілого словесного потоку, швидко захивав головою. «Я-я»,— потверджував охоче, ніби в тому бачив порятунок, ніби зрозумів, про що йдеться. Голова трибуналу змушений був попередити свідкові, що згідно судочинницької процедури задавати питання можна лише з дозволу суду. І попросив відповідати, говорити далі лише по суті.

— Така ж і суть,— охоче спувала питку свідчення Кармен Ярчукова.— Схопив Спартакка за руку, та не па того

напав, ураз заорав носом у пісок, а Спартачок миттю скрутив йому за спиною руки і автомата відібрав. Так я кажу, Спартаку?

Вдруге Комар попереджати свідка не став, тільки покритився внутрішньо, ждав, що свідок продовжуватиме свідчити, а Кармен ждала потвердження своїм словам від Спартака, який глибше збагнув закони судочинства і без дозволу головуючого не смів відкрити рота.

— Ну а далі, далі що? — заохочував Комар.

— А далі нічого. Припровадили в сторожку та й здали дядькові Гаврилу.

Присутні мимоволі зауспіхалися, тільки суддя свою поспішку лишив про запас, смикнувся вправо, смикнувся вліво до членів трибуналу, в тих запитань не було.

Діждався свого часу державний обвинувач.

— Скажіть, свідок, чи вам відомо, з якою метою підсудний схопив за руку Ридасєва?

— Чи я знаю? — щиро здивувалась дівчина.

— А вас він не намагався схопити?

— Хай би спробував...

Кармен з таким викликом і так зверхньо глянула на підсудного, що той мимоволі знітився, увібрив голову в плечі. Не зрозумів, про що йдеться, просто був спантеличений войовничим порухом дівчини.

Те, з якою метою Ганс схопив за руку Спартака, так і залишилося нев'яясненим.

Виступав громадський обвинувач. Сам Ісидор Зотович Голова.

За час перебування в лісі цей кремезний чубатий чоловік, давпо не голений і неабияк закіптюжений біля партизанського вогнища, втратив свою вайлувату імпазантість і лише здалеку нагадував колишнього Голову — грозу порушників у Калинівському районі, його, як і всіх, лісові умови мовби стандартизували.

Та зараз, коли первово-поривним рухом закинув назад сивіючу, як щонайгустіша озимина, чуприну, на придимлені щокви знову бризнув рум'янець, і вся постать Ісидора Зотовича набрала картинної величі. Суворим і прискіпливим зором окидав присутніх.

— Зараз почнеться... — хихикнув Трутень, підморгуючи Раєву.

— Що почнеться? — нерозуміюче кліпав Семен Михайлович.

— Сам почувш... — сміхотливо почмихував Трутень.

Могутня рука Голови рвучко звелася вгору, пропливла в шапобливному жесті у бік суддівської колегії.

— Шановні члени трибуналу!

Голос у Голови був глибокий, басовитий, члени суду пам'ятали, що коли прокурор виступав на засіданнях народного суду в мирні дні, коли виголошував першу фразу обвинувачення, то у залі всі мимоволі нишкли, а шибки вікон від того голосу аж дзвеніли.

Хоч у лісі її не було вікон, але її тут при першому рокотанні Головиного басу все завмерло, присутні затамували подих, навіть підсудний, не розуміючи жодного слова, а лише вбираючи у себе звуки, стрепенувся, стояв з якимось побожним виразом на обличчі, вислуховував звинувачувальну промову так, ніби йому оце звучала урочиста меса Баха в лейпцігському соборі.

— Шановна громадо! — легко вклонився Голова слухачам. І, витримавши коротку паузу, розпочав: — Розглядаючи складні і важливі справи, вирішуючи долю звинувачених, ми, представники правосуддя, озброєні мудрими законами держави, як правило, користуємося водночас як методом індукції, так і дедукції, або, простіше кажучи, йдемо від конкретного факту, переломивши його у своїй свідомості, до загального висновку, а вже від загально відомого нам в усякій конкретній справі повертаємося до вивчення окремих його ланок або окремих діянь того чи іншого характеру, скоєних обвинуваченим...

— Пойняв? — повів котячими очима Трутень на Раєва.

— Куди більше... — протягнув Раєв.

Комар застережно блимнув на співрозмовників, докірливо похитав головою.

— У нашій пролетарській державі діє найсправедливіший закон, але він стосується громадян лише нашого суспільства, він вирішує долю радянських людей, тож і покликаєш відігравати роль виправного органу. Але настав грізний час, прийшла лиха біда на нашу землю, і народний суд змушений вдягнути сіру шинелю, взяти гвинтівку і, ставши на захист Вітчизни та радянського способу життя, нашого соціалістичного ладу, прибрати нової суті, взяти на себе особливі обов'язки. І все ж він, незалежно від обставин, залишається судом справедливим, він притягатиме до відповідальності лише винних і лише винних осуджуватиме. Каратиме винних найсуворіше, і це буде не просто суд над антисуспільними і антинародними вчинками, во-

рожими людині і людству, це буде загальнолюдське осудження і покарання тих, хто порушив мир на землі.

Умів зачарувати словом Голова, знав прокурор Калінівського району не лише політичну сутність юриспруденції, а й розумівся на красномовстві, хоч і занадто пишно, до незбагненності вишукано будував фразу, зате не виголошував її, а мовби кував із розжареного металу на дзвінкому ковадлі.

— Ціцерон паш Голова! — прошепотів Зорик.

— А ти його слухав? — буркнув Раєв, невдоволений Зориковим прагненням до постійного коментування.

Всебічно висвітливши питання щодо нової ролі правосуддя, почавши від окремих фактів і дійшовши до цілого, гнівно засудивши віроломство Гітлера та його камарильї, громадській обвинувач зупинився на відповідальності рядових загарбників.

— Воши засліплені! Обов'язок перед батьківщиною! А у нас з вами немає своїх обов'язків? У нас немає любимої Батьківщини? Ми — не народ? Чому ж вони, прості німці, робітники, металісти, машиністи... друкарі! — величним жестом вказав на Ганса Рандольфа, аж той ніби прокинувся, закивав головою і potwierдив: «Друкер, їх друкер, я, я».

Ухопившись за це слово, єдине слово, яке дійшло до його свідомості із цілої зливи слів у промові Ісидора Зотовича, Ганс щасливо подумав, що ці люди нарешті збагнули благородну роль його професії, миролюбність його характеру, а відтак і не сердяться на нього за те, що непрошеним прибув на їхню землю. Тож оглядався на всі боки та знай одне доводив: «Іх друкер, їх арбайтер, я, я».

— Схоже, що виправдовується, — почувач потилицю Раєв.

— Всі воши святії та божі... — буркнув Трутень.

Далі, розглянувши факт нападу рядового Ганса Рандольфа на радянських громадян з метою полонити їх, після чого воши мали перетворитися на рабів або ж пройти крізь жорстокі тортури і загинути, обвинувач дійшов логічного висновку, що звинувачений Рандольд, солдат із армії Гітлера, скоїв найтяжчий злочин перед людством і повинен понести найвище покарання, таке ж саме, якого невдові вазнає і верховода німецького фашизму. Підсудний, почувши прізвисько свого фіюрера, гидливо скривився, заперчливо мотнув головою.

Захищав Ганса Рандольфа Гай Юлій Цезар, тобто калінівський учитель Юлій Лан.

Отримавши слово, Лан елегантним рухом закинув на потилицю довге волосся і став схожим на Гая Юлія Цезаря, коли б тільки було можна їх поставити поруч і порівняти. Хоча, можливо, що Юлій Юлійович навіть яскравіше виглядав би порівняно з своїм кумиром, оскільки історія стверджує, що зовнішність у Юлія Цезаря була не така вже і вражаюча. Поступився б Лан йому хіба що у красномовстві, бо сучасники стверджували, що Цезар лише з Ціцероном не міг зрівнятися в ораторському мистецтві.

Зорик схилився до Раєва.

— А як його захищати?..

Захищати і справді було важко, напевне, тут і пайдосвідченішому адвокатові, який уміє подати справу так, що, слухаючи його збоку, мимоволі сприймеш чорне за біле, довелося б нелегко, а що вже говорити про учителя Лана, який взагалі вперше за життя виступав на такому відновідальному процесі.

Юлій Юлійович за учительською звичкою неквапом пройшовся туди-сюди перед трибуналом, зиркнув поверх людських голів.

— Які ж тут аргументи можна навести на захист підсудного? — ніби почувши Зорикову репліку, запитав швидше сам у себе, ніж у присутніх. — Є речі, які захистові і не підлягають, та її не варто їх захищати...

Лан обвів запитальним зором присутніх, заговорив схвилювано:

— Фашизм — це прокляття, це біда людська, породжена світовим капіталом. Рабство таких масштабів, до яких прагне Гітлер, вже існувало на планеті. У свій час Римська імперія була підкорила майже всю Європу, проникла в Африку, рвалася на слов'янські землі... І зараз, коли ми вивчаємо оті загарбницькі походи римських імператорів, — а їх було без ліку, — коли задумуємось над тим горем і сльозами, над долею мільйонів загиблих людей, то мороз проймає...

Слухали Юлія Юлійовича з шанобою, із справжнім інтересом.

— Та розвалилася могутня імперія, яка трималася на крові і горі народів. Пихаті римські патриції, ті, що вважали себе повелителями і вершителями долі мільйонів людей, перетворилися у тлін, а для майбутніх поколінь історія, вдавалося б, повинна була стати повчальним уроком... Не стала...

— Кого ж він захищає? — шипів Зорик.

— Ти слухай,— порадив Раєв.

— Рабство — пережитий людством історичний етап, і його нікому і ніколи не повернути. Тому все людство сьогодні осуджує фашизм. Він приречений, він буде знищений. Але прикро, що мільйони німців, засліплених маячнею Гітлера про всесвітнє панування німецької раси, піддалися на його авантюризм, сприйняли загарбницьку війну за історичну необхідність...

— Отже, резюме! — вів далі Лан.— Душею і розумом засуджуючи фашизм, я вважаю, проте, що при розгляді обвинувачувальної справи окремого учасника розбійницького нападу в кожному випадку потрібно виходити з конкретних обставин і з характеру особи, яка опинилася втягнутою в орбіту цих жахливих подій. Не зважусь захищати солдата Рандольфа прямо, але вважаю, що, взявши до уваги його робітниче походження, юний вік і повну політичну сліпоту, трибунал повинен виявити до нього гуманне ставлення, простягнути йому руку пролетарської солідарності і запропонувати вступити до лав радянських партизанів. Тільки так... Іншого шляху для підсудного я у даний момент не бачу.

Лан галантно вклонився трибуналові, даючи зрозуміти, що його довга промова закінчена. І тієї ж миті,— слухачі, ще не встигли і замислитися над суттю Ланової пропозиції,— вихопилась Зіночка Білокор. Вопа весь час прискіпливо розглядала підсудного, і їй по-жіночому стало жаль хлопчини, серцем відчувала — непотрібна ця війна таким Гансам, їхнім рукам потрібна робота, їм потрібен мир. Не просячи дозволу для свого слова в голови, який усе одно зобов'язаний був Зіночці його падати як членові трибуналу, вопа вигукнула:

— Правильно! Хай проявить класову солідарність!

Спартак довго підбирав слова, і нарешті Ганс збагнув, що від нього вимагають.

— Партизан? Їх — партизан? — ткнувши пальцем себе у груди, перепитав.

— Я, я! — порадив Спартак.

Ганс Рандольф трохи чув про партизанів, хоча ефрейтор Кальт, який не раз втлумачував своїм підлеглим, що саме партизани і є найбільшим ворогом німецьких солдатів, називав їх зовсім іншим словом.

— Партизан шлехт, партизан — пух-пух... — не задумуючись, відповів Ганс Рандольф.

— Все зрозуміло,— констатував голова трибуналу.

Спартак спробував ще раз пояснити підсудному, що йому пропонується влитись до лав саме цих шлехт-партизанів. Ганс, на подив, зрозумів це відразу, насупивсь, погляд його скрижанив, губи потоншали.

— По, но, найн, найн! — енергійно замотав головою.

— Фашистяка заклятий! — прошипів Зорик. — Такого я власною рукою...

— Матимеш нагоду, — посміхнувся Раєв.

Тим часом було оголошено перерву, і трибунал усамітнися за густим ліщиновим кущем. Рада була недовга, за якусь хвилину трибунал у повному складі зайняв своє місце на колоді. Клім Степанович Комар безбарвним голосом оголосив вирок: волею народу, який бореться проти загарбників, фашистський поплічник і непрошений зайда, німецький солдат Ганс Рандольф засуджений до розстрілу.

— Чи зрозумілий вирок підсудному? — запитав Комар.

— Я, я! — відгукнувся Ганс на слова, яких він зовсім не зрозумів.

XXII

Андрій Гаврилович так і не довідався, чому Лисак перехрестився в Рисака, бо в ту хвилину, коли він почув те несподіване і дивне зізнання від колишнього водія, до кімнати вніс своє сите тіло комендант, розпашілий та злінивлений після обіду. Коротко кинув щось перекладачеві, і той відразу ж заджеркотів, похлинаючись, як здогадався Качуренко, доповідав про наслідки розмови.

На комендантовому обличчі виступала чорна тінь, врешті, він, ні на кого не глянувши, гидливо стріпнув рукою: «Век!» І тої ж миті Хаптур смикнув Качуренка за рукав, круто повернув його лицем до дверей: «Геть!»

Качуренка знову спровадили у підземелля. Як повелися з Павлом, він того не знав.

Павло ще якийсь час зоставався у кабінеті, бо розмова ортскоменданта з перекладачем після того, як Качуренка вивели, не припинилась. Окремі слова з неї він уловлював, бо пімецьку знав так само, як усі, хто закінчив сім класів. Йому здавалось, що коли б співрозмовники не поспішали, то міг би зрозуміти мовлене.

— Пішли, добродію Рисак, — озвався до нього нарешті Хаптур. І вже по дорозі скаржився: — Гнівається комендант. Дивується з Качуренкової впертості. Мав надію перетягнути його на свій бік, а той... Не сьогодні-завтра при-

буде начальник з безпеки па окупованих терепах, тоді все... Той не пап'катиметься... Той свою роботу знає... Це комендант м'якосердий...

Павло перебував, можна сказати, під домашнім арештом. Його поселили в найменшій з кімнат райвиконкому, де раніше була спецчастина. За окованими цинком дверима тихо сиділа тоді мовчазна молодиця, єдине вікно було загратоване, робота в неї була не важка, але ж марудна: старими пожицями розрізала конверти, видобувала з них друковані і писані листи, виписувала на них номер, реєструвала, а потім вручала співробітникам. Тепер у кімнаті стояло звичайне металеве ліжко, па якому, розтягнувшись па твердому матраці, змушений був моститись колишній виконкомівський водій.

— Вас, добродію Рисак, поки що ніхто не повинен бачити, ви суворо засекречені, фєрштейн?

Почувши про це, Павло слухняно відсипався, від'їдався недоїдками з комендантської кухні, але сказати, щоб почувався спокійним, — не скажеш. Шкребло гострими кігтями за серце — хтозна, чим воно все це закінчиться. Пограються-пограються, як кицька мишкою, вивудять з нього все, що треба вивудити, а потім...

— Для вас, пане Рисак, є щаслива новина, — дружньо підморгнув Хаптур. — Комендант має намір призначити вас начальником української допоміжної поліції, — як святковий подарунок, підніє Павлові, коли вони опишились у загратованій конурі. — Це вам не жарти! Міцніє українська державність, стає па ноги. Так що з вас належиться...

Обід для засекреченого уже чекав па столику, тому самому, па якому недавно лежали ножиці і купи листів. Сулія самогону стояла під столиком.

Схоже, що Павло не дуже порадив тій звістці, вдав, що не зрозумів, про що йшлося. Але сулію дістав, склянки паповнив, підсунув одну перекладачеві, другу міцно затис п'ятірнею.

— За що вип'ємо, пане Хаптур?

— За ваше майбутнє, пане пачальнику районної поліції.

Закусювати Хаптур не став, видно, навчився у Німеччині шанувати чужу пайку, сказав, що па нього теж чекає обід, козирнув, пристукнув каблуками, ввійшов.

Павло прислухавсь — замикає двері чи не замкає? Він мешкав тут майже дві доби, але так і не впевнився — під замком живе чи ні? Боявся відчинити двері, боявся визирнути у коридор. Вважав за краще міцно триматися тієї

німецької дисциплінованості, про яку Хаптур прогудів йому вуха.

Павло Лисак... Павло Рисак... Хто ж він тепер насправді?

Ні, ні, він не збирався знову ставати Рисаком. За довгі роки геть забувся про те, що мав у дитинстві оте кіпське прізвище. Не хотів його згадувати так само, як і свого нещасливого дитинства. Інколи, правда, й згадувалось те, що минуло, але він уже не вірив у його правдивість, здавалось хлопцеві, що все те йому чи наснилось, чи вичиталось у якійсь страшній книзі.

Йому минуло десять, коли раптом зостався круглим сиротою. Його батьки проживали на хуторі, були заможними, всього в них вистачало, бо добро пливло до них темними ночами, одне припливало, інше відпливало. Мало, що батько був міцний куркуль, так ще й гендлював, з крадіями знався, сам не розмишався з чужим і крадене вмів переховувати. До якогось часу те сходило з рук. Жив на відшибі, рідко хто на хутір заглядав удень, а хоч би й заглянув, то не так просто було потрапити у Рисакові хори.

Неждано настав час ліквідації куркульства як класу. Видно ж таки, у районі Рисаків хутір був на прикметі, бо загін наскочив несподівано, на світанку, Рисака застукали як стій та бач і зі своїм, і з краденим та переховуваним, тож і опинився там, де йому належало бути.

Зостався Павлик-десятиліток один-одиницею. Не тому, що не захотів поділити з батьками їхньої долі і не викрив батькового злочину, як це зробив Павлик Морозов, просто — не жив у той час на хуторі. Щоб син не ріс йолопом, то й завіз старий Рисак свого мізинчика у віддалене селище, до родички, в неї і проживав хлопчина, бігав до школи, уже в третьому навчався.

Невдовзі звістка про розкуркулення та виселення Рисаків розлетілась по окрузі, сягнула й селища, де жив хлопець, до безтяти налякала Павликову господиню, яка подумала, що коли довідаються в районі про перебування в неї куркульської дитини, то їй теж не минути кари. Оскільки тітка була жалісливою лише на словах, то, довго не роздумуючи, витурила малолітнього родича з дому, потаємно вихнула у поїзд, що йшов на Київ, навчила, що говорити, коли впіймається, наказала і про батьків, і про неї забути назавсім.

Павлик Рисак неждано опинився наодинці з несходним світом. Опинившись на гамірному вокзалі, розкривши від подиву рота, заснував малий Рисак по перепаселених подорожнім людом залах. Не думав шукати тих, хто підлягав перевихованню в спецшколі Макаренка, навіть не здогадувався, що такі є, а воли самі його знайшли, бо вміли розпізнавати стрічних. Невдовзі опинився малий мандрівник у темних катакомбах.

— Тебе як звати? — запитав отаман шибеників.

— Павло Лисак, — покійно назвався хлопчина.

Він мав тоненький, писклявий голосок, літера «р» йому ще не скорялася. З того дня й пристало до нього теперішнє прізвище.

Згодом він зловився й опинився безпритульний у Калинові. Тут з якогось часу заснувалась школа-інтернат для сиріт, занесли його під іменем Павла Лисака до списку школярів. Пам'ятаючи наказ далекої родички, він не назвав свого справжнього прізвища і тоді, коли в нього прорізався досить густий басок і літеру «р» почав вимовляти з особливим притиском...

Добровільно здаватися окупантам Павло не збирався, навіть не думав про те. Коли в машині раптом заглух мотор, він навіть не відкрив капота — знав, що вийшла з ладу деталь, якої не відновиш. Єдине — розшукати серед емтеєсівського брухту заміну. Сподіваючись, що група добереться до партизанської бази лішки, він подався до Калинова.

Його несподівано злапали на околиці селища живого та теплого. Вже сіріло, коли ступив на першу вулицю, упарився, захекався, піт забивав очі, він поспішав — і раптом, мов грім з ясного неба: «Хенде хох!»

Такого в ту хвилину не чекав.

Добре, що ці слова він знав і не забарився, зняв до неба руки, завмер на місці. В одну мить оточили, вивернули кишень, обнишпорили з голови до п'ят. «Зольдат? Офіцір?» Тільки крутив заперечливо головою з переляку, жах охопив його, косо позирав на спрямовані в груди дула довгорилих автоматів, з жахом чекав пострілу.

Потягли в центр селища. Заточуючись і спотикаючись, місив той пісок, по якому ще недавно пролітав орлом, десять потів з нього вийшло гарячих і холодних, поки став перед очі Кальта, поки не почув Хаптурового запитання:

— Прізвище, ім'я?

Отоді він механічно й вимовив своє справжнє, давно забуте прізвище, можливо, тільки тому, що його колотило, зуби цокотіли, і в такому випадку «л» могло легко прозвучати як «р».

Павло признався, що працював у райвиконкомі водієм.
— Чому не в армії? Ваш вік мобілізаційний.

З переляку Павло бовкнув таке, чого не можна було казати, що треба було тримати за зубами та ще й на трьох замках.

— Мене залишили тут...

— Хто залишив? Для чого? З якою метою? — швидко і неблаганно натискав Хаптур, мов хорт, відчувши, що потрапив на слід дичини.

Павло не зміг протистояти тому натискові. Вже й збагнув, що краще було б помовчати, але злякався іншого — мовчанкою себе не порятує. І він почав розповідати. Коротко, уривчасто, так само, як і його запитували. Хто залишив? Голова райвику. З якою метою? Вийти в ліс і...

— Чому не вийшов?

— Я одвіз...

— Кого?

— Партизанів...

— Усіх?

— Качуренко тут...

— Це хто?

— Голова райвику...

— Де він? Де живе?

— Он у отому будинку...

Качуренко одразу ж був схоплений. А Павло Рисак опинився у кабіні гуркітливої машини і повів підрозділ ефрейтора Кальта на партизанську базу. Вів, хоч ще й не знав того, що робить, сподіваючись на те, що партизани не встигнуть дійти до місця і таким чином уникнуть загибелі.

Трохи пізніше, коли його допитували вже без поспіху, докопуючись до подробиць, він так само неквапно, майже односкладово відповідаючи на кожне запитання, щиро сердо розповів і про те, як став безпритульним, як поневірявся серед босоти, пустившись берега, скупо малював картину за картиною із свого життя-буття в школі і на роботі.

Йому вірили а чи вдавали, що вірять. Запевнили, що коли прислужиться, то буде достойно винагороджений. І він вирішив будь-що прислужитися.

Прислужуватись було пелегко. Коли його вперше кинули до підземелля як підсадну качку, коли відчув себе похованим, оточеним холодним мороком і слизявою вологістю, яка пробивалась навіть крізь соломку, павмисне для нього підстелену, то подумав, що все попереднє було грою, а оце ув'язнення, оцей морок і холоднеча саме і є тим, до чого його засудили окупант. Вже тільки коли впхнули сюди ще когось, коли пересвідчився, що не когось, а саме Качуренка, тільки тоді трохи оговтався і повірив у те, що кинули сюди не пазовсім...

Йому веліли хитромудро випитати в свого колишнього благодійника про тих, кого залишено в районі для підпільної роботи. Окупант розуміли, що тільки він, Качуренко, як командир майбутнього загону, знав про них достеменно, в цьому вони були цілком згодні з його водієм.

У темряві він не бачив Андрія Гавриловича. Але несподівано для самого себе почув живу людську душу, відчув страждення людини, і раптово йому відкрилася велика правда дійсності: могутній духом, добрий і твердий, як криця, Качуренко, обнявши «синка», думав про одне: як його, цього «синка», вирятувати, не про себе думав, а про нього. А він сам — жалюгідний запродаєць, невдячний педолодок, який за людяність і добро, за батьківську ласку відплатив чорною зрадою людині, яка нічого не шкодувала для нього.

Коли його покликали і він вийшов на світло, то здалось, що вискочив із самого пекла. Опинившись у своїй копурі, на подив самому собі, попросив непитущий Рисак у Хаптура горілки, побільше горілки. Щоб порятуватись від холоду — сказав він, покрививши душею. Його прохання було вдоволене — вже невідомо звідкіля взялась жовтава сулія із смердючим самогоном.

Вперше у житті видідив повну склянку гидкого питва, закусив «долонею», здригнувся. Відразу вдарило в голову, витиснуло з очей ручаї сліз. Падлюка! Падлюка він, а не людина. Його так шанували, ним так опікувались... У науку хотів послати його Андрій Гаврилович, все найкраще, що було в Качуренковому домі, призначалося для нього, для Павла Лисака, для зобидженого долею...

Обзивав себе в думках найостаннішими, найімерзненішими словами, люто бив у груди, клявся, що при наступній зустрічі скаже своєму... своєму батькові, хай і не рідному, але найдобрішому і найтурботливішому за всіх батьків у світі, скаже правду, плюне в очі Хаптурові і піде разом з

Андрієм Гавриловичем, зостанеться назавжди з ним у холодному підземеллі, прийме смерть. Плакав беззвучно, бо побоювався, що підслухають, бився головою об лямцювату подушку, мучився душею, аж поки заснув.

Ішов на очну ставку з твердим паміром, зневаживши саму смерть, порятувати дорогу людину. Йому чомусь здавалося, що коли він візьме на себе всю вину, то Андрій Гаврилович буде реабілітований і порятований.

Сміливість знову зрадила його, сумнів піднявся десь із самого дна свідомості, ледь побачив свого недавнього шефа. Андрій Гаврилович був спокійний, впевнений у власних силах, і хоч холодний підвал випив з нього всю кров, висинив його у такий колір, якого нібито не буває у природі, хоч одяг на ньому став пожмаканий і брудний, руки вкрились сизим лепом, а волосся злипалося у лямець, дивився він на світ чесними очима, і коли зиркнув на Павла, то, окрім жалю, співчуття і обнадійливості, нічого іншого в тому погляді не прочиталось. І саме в цю мить Павло подумав: Андрій Гаврилович приречений. Вже ніщо, ніяка сила його не порятує, сама доля привела його до загибелі. То чи ж варто гинути обом? Тим більше, що Качуренко не захоче Павлової загибелі, він всіляко його вигорджуватиме, намагатиметься порятувати. Ні, ні, Рисаків непотрібне Качуренкове заступництво, воно може його викрити — і він твердо вирішив собі, як має повестися па допиті.

«Хто ти?» — запитав Качуренко. Мимоволі з вуст зірвалося: «Я — Павло Рисак». Вимовляючи це, твердо дивився в очі Качуренкові і побачив, як в одну мить змінився в того вираз очей. Смертельна втома, презирство, ненависть, подив і розчарування — все відразу перемішалось в одному, ніби збайдужілому зорі людини, яка, почувши вину лише однієї літери в його прізвищі, збагнула все. Качуренко в цю хвилину вмер. Але вмер у Качуренковій свідомості і Павло Рисак. Це нараз йому стало ясним, і гаряча хвиля рантово обпалила всю Рисаківу істоту, бо інтуїтивно збагнув, що його смерть ганебніша за смерть Качуренкову. Мало не скрикнув, не забивсь у копвульсіях, не кинув прокльону Хаптурові, але прихід коменданта охолодив його збурену душу, і він байдужим поглядом провів Качуренка, побажавши одного — більше, з ним не стрічатись.

Вихиливши ще одну склянку після того, коли перекладач вийшов, хижо вп'явся в холодний шмат м'яса, рвав

його зубами. І проклинав подумки все па світі. «Будьте ви всі прокляті, хай ти згориш і спопелишся, не родитись би тобі на світ, пелюде, на жердину, на жердицу почепися, паadlo, і не погань світу».

Потім йому стало весело. Засвітило сонце, обігріло з голови до піг, спрага пекла цуτρο. Після нової склянки самогону він уже думав: до чортової матері всіляких «батьків». До стобісової матері перекладачів і комендантів! Він сам собі комендант. Начальник районної...— подумати тільки! — поліції! З простого водія, володаря бублика...— це ж тільки вдуматись! — відразу в районні начальники. Раніше Кобозсв...— х-ха, ха, хай погуляє в лісі! — а тепер він... він... Павло Рисак! Не Лисак який-небудь, а Рисак! На Рисакові їхатиме Хаптур, в ліс поїде...— х-ха-ха! — ловити начміла Кобозсва...

Розвеселився Павло Рисак. У танок пустився по своїй загратованій копурі. Біля дверей опинився, а що? Візьме і вийде в коридор. А там і па вулицю. По Калинову прогуляється, протанцює «метелицю» або «бариню» вшкварить. І вже рукою був узявся за ручку, та холодний метал електричним струмом ударив, пронизав наскрізь. Опам'ятався Павло Рисак. «А що коли обіцянка — цяцянка? Коли не паставлять начальника?.. Та, безумовно ж, не паставлять, обіцянками задобрюють, щоб у Качуренка таємниці вивідав... Так чорта з два... Павло Рисак — такий... не па таковських напали...»

Повернуv назад, приступив до ліжка, п'яно похитався, впав на ліжко. Уткнувся лицем у подушку, кусав її, люто жужмив. Потім затих, заснув. І спав, як сплять усі п'яні.

XXIII

За солдатом Гансом Рандольфом похопились не відразу. Той, хто послав його за робочими руками, був заклопотаний не одним ділом, не до перевірки було, а тут, наче сніг на голову, спалахнула вулиця, що вела до новоствореного шпиталю, блідим, ніби аж фосфоричним світлом, замигали фари, забігали по калинівських тинах, дощаних та драбищастих загорожах, заметалися по стінах хат, хлівів і комор — в селище вступила, здійсмаючи пилюку, колона автомашин. Рухалась обережно, але впевнено, граючи фарами, бо не боялась нальотів з повітря, розгулювала так, ніби в глибокому тилу.

Привезли поранених. На нешироке подвір'я лікарні заповзали важкі машини з високими парусиновими будами, з позначкою, що належать до частини медичної служби, нещадно потрощили все, що трапляло під колеса, ламали викинуті з палат столи і ліжка, нищили на обочинах молоді дерева; лопались під колесами мішки з піском та крейдою, в мигтєві фар курівся крейдяний дим, нічну тишу будили чужі вигуки та рев моторів.

Вслід за машинами на подвір'я втягнувся густий хвіст пилюки, вона сіялась, міпилась у світлі фар, змішувалась з крейдяним пилом, а моторні санітари тим часом витягали через опущені задні борти поші із безладно розпластаними на них людськими тілами. Солдати із команди ефрейтора Кальта старанно допомагали санітарам, тягали до приміщення поранених вояк.

Війна котилася на схід, берлінське радіо в передачі, яка починалася голосистим завиванням сотні фанфар, сповістило, що війна вже майже закінчена, бо Червопа Армія майже повністю розбита, полонено мільйони червоних солдатів. І просто дивуватись доводилось, де ж бралось стільки поранених і покалічених німців, коли на радянській землі не зосталось захисників?

Ледь встигли спорожнити одні машини, а вулицею рухалась нова колона. Так було мало не до світанку.

Простора калинівська лікарня за кілька годин переповнилась, поранені, хто мовчки, хто стогнучи, хто викрикуючи з гарячки прокльони, вклялися поруч, ледь умістилися в палатах, у коридорах, тільки вузькі проходи залишалися для санітарів.

Невпинно клопотались лікарі, операційна, освітлена від акумулятора, не встигала приймати одних, а вже на підході були інші. В спеціальні бідони летіли відшматовані кінцівки, було головне, аби оперований вижив, а без рук-ніг якось обійдеться.

Не до Ганса Рандольфа було в нічній метушні, в очмаїнні з безсоння та тих страхіть, які стрілися необстріляним і непривичаєним до війни тиловикам ефрейтора Кальта.

Зачаївся Калнів. Всеньку ніч вулицями його снували важкі снопи білого світла, схожого на те, яке сіють з неба висячі ракети, так і здавалось, що вони винохували, вишукували щось у темряві. Калинівцям було не до сну, тривога та неспокій поселились у їхніх душах.

Платонида, одна із багатьох сестер Вовківен, вже нащо була не з лякливих, але й вона згадала і про бога, і про царицю небесну, і про всіх святих, скільки їх не було, аж до сорока тисяч безіменних. Вона спочатку тільки запідозрила, а потім і зовсім переконалася в тому, що вся ця метушня, це невпинне хитання фар та гурчання моторів, шмигання машин по селищу виникло саме тому, що хтось виказав фашистам про втечу Спартака з дівчиною і що це саме за ними почалася отака відчайдушна гонитва в Калинові. Чекала, що з хвилини на хвилину розламаються з тріском досить-таки міцні, начеплені на металеві стовпи ворота до її садиби, що ось-ось біля хати, перед самим порогом, зупиниться одне з тих окатих чудиськ і їй під ноги кинуть облутаних вервеччям чи дротом, закривавлених і змордованих хлопця та дівчину. Тремтіла вся, але не ховалась, сиділа на порозі своєї хати, тулила до грудей руки, натягала тугіше на плечі стареньку вовняну хустку, яка раніш так добре зігрівала її старече тіло, а сьогодні пропускала тепло, висівала його, пемов через решето.

Таки ж діждалась. Тільки не страшного, а радісного. З темряви, із-за хати, з глибини саду нечутно вихиталася постать, в одну мить поставши чи то із землі, чи з хворобливої уяви Платониди.

— Це ви, голубко?

Коли б мара не озвалася голосом Євдокії Вовкодавихи, то Платонида таки ж би й сприйняла ту постать за плід хворобливої уяви. Не відразу й так повірила, що саме ж Євдокія Русланівна, та сама Вовкодавиха, якій у цей час треба б бути не тут, а якнайдалі від того, що творилося.

— Це ви, серденько?

— Та я ж, я...

— Ой дайте мені руку, я полапаю, чи вона не у вовні... Вже її не відаю, Євдокієчко, а чи мені привиджується, чи я при своєму...

Євдокія Русланівна схопила своєю розгаряченою від ходьби Платонидину холодну, мало не заляклу руку.

— Ой голубонько-голубонько...

— Серденько моє, Явдошко, ой, ховайтеся ж швидше, ось утікайте ж, бо тут таке робиться...

— Я ненадовго... Я швиденько... Ану-бо розкажітьте...

На світанку й справді у Калинові почало коїтися щось пеймовірне, з погляду калинівців, найжахливіше, що тільки могло бути, але Євдокія Вовкодав у цей час уже була далеко від селища, прямувала до свого лісового дому...

Коли зібралася вся команда, сфрейтор Кальт влаштував поіменний переклик своїх підлеглих. Він був стомлений, але щасливий — нарешті дорвався до справжнього воєнного діла. Хрипким голосом вигукував прізвища, не дуже й дослухаючись до поквапливих, лунких, як постріл, відповідей.

— Рандольф!

І вже назвав нове ім'я, не звернувши увагу на те, що Ганс не відгукнувся. Йому підказали, і Кальт, наливаючись злістю, вже голосніше покликав сонькуватого вояку, але й після того — мовчанка.

Швидко виявилось, що солдат Рандольф зник і зник невідомо куди. Той, хто посилав його за робочою силою, був не з Кальтової команди, і зникнення Гансове стало для всіх загадкою.

Уперше за час, відколи знали Кальта підлеглі, сфрейтор розгубився, спочатку налився буряковим соком, а потім його лице перетворилося на гіпсову маску.

— Хто знає, де Рандольф? Де він може бути, ватерлюфт! — прискіпливо допитувався не лише у підлеглих, а й у самого себе.

— Мабуть, спить ще...

— Тишко, тишко, а вже зловив медхен...

Команда не сумувала за камрадом, а навпаки, розвеселилась, іржала весело, ніби й не було позаду безсонної клопітної ночі. Хитрючий, Мефістофелів син, Рандольф, замість вергати ноші з чиймись недомеленими кістками, десь викачується собі в молодицею на м'якій постелі. Так думали солдати, в цьому був переконаний сфрейтор Кальт.

— Ахтунг! — зміцнілим голосом навів порядок. І відразу ж, як і належало кмітливому й ініціативному командирові, прийняв єдино правильне рішення.

— Шукати! Знайти і привести!

Не менш кмітлива ініціативна команда негайно розсіпалась на двійки, — для повної безпеки, — наготувала до бою автомати і почала облаву. Прочісували вулицю за вулицею, двір за двором, хату за хатою, вривалися через двері, коли вони були замкнені і не піддавались — висаджували міцними ударами солдатських чобіт, окованих і спереду, і ззаду найміцнішої проби металевими підковами, вазирали в кожне ліжко, зривали ковдри з хворих бабусь і дідусів, заглядали під ліжка, під печі і на печі, в хлівчики й прибудови, не минали горищ, вишюхували в погребях, пробігали по садках і садочках, оглядали кожне де-

рево: а чи не висять з якого оковані металевими підковами Гансові чоботи, винюхували всі мишачі нори — Ганс немов крізь землю провалився.

— Дойче зольдат? Дойче зольдат? — допитувались в приголомшених мешканців напівспорожнілих будиноків, прискіпувались до молодих жінок та дівчат: «Дойче зольдат пікс, дойче зольдат?» Ніхто з допитуваних не міг збагнути, про що йшлося, але всі, наче змовившись, знали одне: заперечно хитали головами — мовляв, не чули й не бачили німецького солдата.

За кілька годин весь Калинів був перетрушений і вивернутий навиворіт, Ганса Рандольфа не знайдено, і сфрейтор Кальт, отримавши останнє донесення від останньої вхеканої двійки, крізь зуби проскрипів своє улюблене «донер-ветер», блідий та знічений подався з неприємним донесенням до ортскоменданта.

Тим часом Ганс Рандольф з апетитом їв смажену картоплю з грибами, не печалився, ніби й не чекав розстрілу.

Партизани ж ховали очі. Навіть суддя Комар, який виніс цей вирок, почувався зле. Скільки років віддав своїй професії, скільки вироків вичитав іменем республіки, скільком підсудним холодним і осуджуючим, але людським зором дивився в очі, а цьому не міг. Адже це була перша людина, перший підсудний, якому під Комаревим головуванням було винесено смертний вирок.

Зіночка Білокор хоч і розуміла, що іншого рішення бути не могло, хоч, це вагаючись, і кивнула головою на знак згоди під час останньої ради трійки, хоч, будучи медичкою, бачила не раз людську смерть, але після виголошення вироку відчула себе дуже кепсько, її занудило. Жежеря і той якось невпевнено кучмив свою кучму, глухо погмикував і мовчав, несміливо озирався навколо.

Тільки обвинувач Ісидор Зотович, притиснувши до стовбура двохсотлітнього шерехатого дуба помітно зблідлого Юлія Лана і намагаючись подавити у своєму басовитому голосі нотки розгублення та схвильованості, допитувався:

— Ну ви й молодець! Ціцерон! Оратор! Скажіть, де навчилися такої логічної риторики? Хіба в інститутах проходять спеціальний курс ораторського мистецтва? Ви камінців змалку не жували?

— Цицерон, до вашого відома, Ісидоре Зотовичу, їх не жував, жував їх грек Демокрит, а то вже людський поговор те приписав Цицеропові.

— Ти ба! — здивувався Голова. — А я вважав Цицерома демократом. А він пак з яких буде, з грецьких а чи римських ораторів?

Юлій Юлійович враз забув і про Ганса, і про засідання трибуналу, обурився, почувши, що такий поважний і знаучий чоловік, як Голова, не уявляє собі яскравої постаті визначного діяча древності Марка Тулія Цицерона, сподвижника великого Юлія Цезаря і жертви підступного Октавіана, якого ж ніхто інший, як красномовний Цицерон, і вивів у люди, поставив над усією Римською державою.

— То були трагічні часи Римської імперії, як і взагалі вся історія Риму, — читав лекцію Голові щедрий Лан. — Юлій Цезар теж заходив у конфлікт з владним і впливовим Цицероном, але він був великодушним, умів багато чого прощати своїм супротивникам. Що ж до Октавіана, то цей, хоч і був йому зобов'язаний, хоч і любив Цицерона, але, як засвідчує Плутарх, спасував перед своїми спільниками Лепідом та Антонієм, пожертвував Цицероном. «Пойняті гнівом і лютою злобою, — свідчить Плутарх, — вони забули про все людське, а коротше кажучи, довели, що не існує звіра, лютішого за людину, коли до пристрастей додати відчуття влади».

— Ти диви, ніби про Гітлера сказано... — хитнув головою Ісидор Зотович. — Так що ж вони зробили з Цицероном, прибили його? — поцікавився.

— Зарізали. Старий був кинувся навікача, хотів добратися до моря і відпливти за кордон, раби понесли його на ношах і вже досягли приморського гаю, а тут і кати з'явилися. Один з рабів кивнув на стежку — туди, мовляв, понесли, тоді центуріон Геренній і воєнний трибун Попилій...

— Хто, хто? — закліпав очима Голова.

— Воєнний трибун... До речі, це саме його Цицерон у свій час захистив у справі про вбивство батька...

Голові стало теж не по собі, пробубонів: «Ну й варвари ж вони були, ваші трибуни...» — та й осікся.

Тим часом суддя запитав:

— Товариші! Так хто?..

Не відразу збагнулось, про що мова. А коли після виразнішого патяку зрозуміли, що викликають добровольця ви-

конати вирок трибуналу, то залягла мертва тиша. Тільки сорока галасувала в тому місці, де вартував Вітрогон, тільки чути стало, як тихо і монотонно шумить глиця на соснах та тверде листя віковичного дуба тріпоче.

Першим опам'ятався Нил Силович Трутень, як завжди, уїдливіший і, як завжди, підкреслено сухий та педантичний.

— Хто присудив, тому й той... карти в руки.

Клим Степанович Комар тіннувся, мов плітка на гачку, Поривно підніс руки на рівень грудей, виставив їх долонями вперед і ніби відштовхнувся від невпидимої стіни.

— Не можна! Особи, що входять до складу суду чи трибуналу, не мають права особисто виконувати вирок. Не будемо порушувати закону!

Тернувши долонею об долоню, тим самим ніби потвердив, що виносити вирок він компетентний, а далі вмивав руки.

— Обвинувач належить до тієї ж категорії,— пробасив хрипко Голова і, зиркнувши на Лана, додав: — Так само, як і адвокатура...

Все стало ясно: виконати вирок могли хіба що Зорик, Расв, Трутень або хтось із тих, кого в цей час тут не було.

Уїдливіший Трутень, чомусь виключаючи себе з того числа, запропонував:

— Ну що ж, Семене Михайловичу, ти ж тезко великого маршала, вияви свої бойові якості та патріотизм, прикінч фашистську гадюку...

Расв спалахнув, як півнячий гребінь, застрибав на місці, заплигав, як м'ячик, його завжди веселі і життєлюбні очі стали лютими, аж заїкатись почав чоловік, аж охрип від обурення.

— Тільки без ваших порад, Трутень, тільки без порад. І без насмішок, тим більше без натяків на великих людей... бо це знаєте-понімаєте. Це пахне... погано пахне, товаришу Трутень.

— Коли боїтесь, Семене Михайловичу, то так і скажіть... І нічого тут... викаблучуватись і тим більше розкидатись ярликами... це знаєте...

Трутень, як завжди, був невразливий і колючий, а тут, в лісі, де всі були рівні перед небезпекою, він став ще й нахабнуватим.

Расв вирішив за зайве сперечатися далі, а Трутень продовжував розливати жовч.

— То, може, Станіслав Іванович покажуть свою спиритність? Як запеклий мисливець. Це ж ви з Вітрогоном, як

гі Тартарени з Тараскона, — є такий смішний писака Альфонс, — у картузи поціляєте без промаху...

Але Станіслава Івановича Зорика, нерви якого у лісі піби здротяніли, проїняти сарказмом було важче.

— Менше базікайте, Трутню... — кинув за плечі гвинтівку, неквапом рушив від гурту.

— Ге-ге, Зорик, а засудженого забув!

— Ти мені погегекай. Вітрогона ніхто не падує підмінити, вже відколи чоловік на посту гибіє...

Пікому було виконати вирок. Бо коли хтось знову налякнунув, що Трутневі найзручніше б узятися за це діло, він глибокодумно прорік:

— Той суддя, той адвокат, а хтось, значить, стрілочник, так?

Вітрогон, очевидно, поінформований Зориком про суть справи, не став ждати, поки йому Трутень запропонує здійснити те, чого не побажав ніхто, відразу ж попередив:

— Нічого тут вигадувати, повернеться командир — розпорядиться...

Ганс Рандольф байдуже прислухався до незбагненної розмови чужого йому і ворожого гурту, навіть не зашідозривши, що доля над ним зласкавилась і завдяки тому, що ці грізні і страшнуваті на вигляд, суворі і непроникні люди носили в грудях добрі дитячі серця, милувався лісом, радів небу, слухав шелест соснових гілок та дубових, піби кутих із металу, листочків.

XXIV

Опівдні над Каліновом вияснилося. Ранкові тумани довго і ліниво клубочились над селищем, з часом непомітно спливли у напрямі ставу, вода якого колись крутила важкі колеса Чалапкового млина, по гирлу невидимої річечки скотились за поле і вже невідомо, чи розвіялись зовсім, а чи піднялися в небо хмарами. Над головами загуляло сонце, але якесь не таке, як раніше, піби підмінене, викарбуване злочинними фальшивомонетниками. Золотилось, сяяло, та промені його були холодними і байдужими. Чи то, може, таким воно здавалось до смерті настраханим калінівським жінкам і дітям?

Світило сонце недовго. Із західної сторони по центральній вулиці, яка едпала Калінів з усім світом, прикотило дві небачених тут машини. Передня — «опель-капітан», а

задня — критий «фольксваген», а по-нашому сказали б, автобус, дуже зручний, легкий і недоступний для дощів, вітрів та морозів.

В «опель-капітані», зручно розвалившись на м'якому сидінні, розкошував атлет середніх літ, зодягнений у все чорне, схожий на бернардинського ченця. Чорнота одягу вигідно підкреслювала його засмагу, обличчя мав тверде, як дорожній камінь, ніс прямий, брусоподібний, таким було б зручно горіхи колоти, рот широкий у ті рідкісні хвилини, коли атлет вдоволено мружився і був ладен покотятю заворкотіти.

Поруч з атлетом крутилась, мов на голках, червонорота, кирпатенька чи то юна ффрау, чи то переспіла медхен, майже з голови до ніг закрита рудо-білою копицею витого і перевитого волосся. Металева рука атлета владно грала по клавішах її ребер, примушувала крутитись і реготати, лепетіти щось малозрозуміле, переповнене п'яного безглуздя та удаваних зітхань закоханої. Звали її також Гретхен,— чомусь більшість дівчат, приписаних до військових частин, іменувались саме так,— була вона секретаркою, економкою і ще бозна-ким у самого Рудо фон Тюге, непервершеного фон Тюге, штурмбанфюрера і кавалера, улюбленця самого Кальтенбруннера.

На передньому сидінні сонно горбився гостроносий, білявий, білолиций і білоокий молодик, вістовий штурмбанфюрера, хлоп'яга, який бачив усе і розумів усе з одного погляду або погмикування, якому все було під силу і від якого ніщо, нікуди і ніколи не могло зникнути, вислизнути з його чіпких рук, взимку і влітку затиснутих у лайкові рукавички.

«Фольксваген» тріщав від дикого завивання, від улюблених пісень есесівської групи, підпорядкованої штурмбанфюреру фон Тюге, яка теж з першого і до останнього есесівця з одного погляду або погмикування розуміла свого шефа і мовчки, механічно робила те, що їй належало робити.

Зодягнені в чорну форму, з гострими білими стрілами на рукавах, з білими черепами на околичках високо настовбурчених кашкетів, вони скоріше нагадували супроводжувачів катафалків, які возили мерців до місця останнього упокоєння, ніж солдатів.

Співали, аж похрипли. Примостившись на бокових напів'яких сидіннях, переплелись руками, зліпились в одну вервечку, в одну істоту, так схожу на кільчасту сколопенд-

ру, ритмічно розхитувались з боку в бік, не співали, а біс-пувались, і неможливо було в тому бугаїному ревищі вловити ані слова, ані складу, ані мелодії, ані будь-якого змісту. Ревіли — і все...

Той дикий рев відразу ж, ледь кавалькада із двох машин заповзла на терен Калинова, полинув у всі кінці, сполошив палякане селище, дійняв кожного. Враз почорніло і до того холодне сонце, і важка темрява впала на людські оселі, нестямно захрестилися навіть ті, хто вже давно, а то й піколи не вірив у бога. «Спаси і пронеси», — жебопіли беззубі бабусі, застигли мертво очі в дітей, немовлята на материнських руках заклакли, ніби й забули, що вміють пручатись і верещати.

Рудо фон Тюге вийшов з машини останнім. Метка Гретхен, впряжена у чорну сукню і зелену кофту, поверх якої теліпались розхристані і розтягнені, як собачі вуха, поли рожевої розлітайки, вже клопоталась похідним господарством. Разом з гостропосим вістовим витягала з багажника саквояжі та портфелі.

Фон Тюге мав обійняти в цьому дикунському стійбищі високу посаду, очолити відомство, яке встановить на окупованій землі новий порядок і гарантує повну безпеку.

Можливо, хтось із пащадків високородних ландскнехтів обурився б, а то й запротестував: мені, мовляв, фоніві, штурмбанфюрерові, і отаке мізерне володіння, як Калинів! Та тут і половині тих молодців, що прибули, нічого робити, тут і якийсь миршавий ротенфюрер справився б. Але фон Тюге був не з тих «фонів», що обурюються, що вибирають собі легку або ж почесну роботу. Якщо у військах СС побутувала сентенція: «Мені нічого не потрібно, окрім власних штапів, казенного шансу і чужої фрау на ніч», — то цей крилатий вислів належав саме йому, штурмбанфюрерові фон Тюге. Тож коли і покривився фон Тюге, вилізши з машини, то не від кривди через посаду в такому глухому закутку, а тільки від розчарування, що не побачив перспективи, розмаху, бо над усе шанував і любив справжнє діло. І ще побачив — тут довго не засидиться. Паведе порядок, відшліфує все до тонкощів і передасть справи жовторотому чорноризнику, котромусь із своїх молодців, а сам знову вперед, туди, де потрібне його пильне око і тверда рука.

Справді-бо, Рудольфу фон Тюге не було потреби пнутися вище. Його особова справа була надійно схована в сейфі самого Кальтенбруннера, він не знав, що в ній на-

писано, але що б там не писалось, а вже коли вона трапила до бездонного сейфа найвищого шефа, правої руки самого фюрера, то була чогось варта.

У стандартній довідці-характеристиці на штурмбауфюрера, який мав заступас на посаду шефа жандармерії калінівського ортсу, писалося небагато, але кованими фразами і літерами. «Рудольф фон Тюге (родове прізвище Фортюга) народження 1903 року, із міщан дорф Фрейбург, в партії націонал-соціалістів з 1933 року. Освіта початкова. Фах не набутий. Партії віддалий фанатично. Справу свою знає до тонкощів, виконує бездоганно». І все!

Про те, як простолюднн із міщан міста Фрейбурга, що межує із Францією та Швейцарією, на прізвисько Фортюга,— з чого виходило, що предки штурмбауфюрера могли бути і німцями, і французами, і італійцями, і навіть ретороманцями або ж мішацкою всіх разом,— став високопородним арійцем і особою знатного роду, характеристика замовчувала, а сам Рудольф теж чи то не любив того згадувати, а чи, може, й сам забув до останку.

Батько Рудольфів — шапований на околиці Фрейбурга підприємець, напівремісник, напівбауер, бо на городі вирощував таку бульбасту і сердиту цибулю, що його син, вирощений на тому овочі, не міг і досі терпіти його запаху, а в напівкустарній кузні виготовляв міцні та зручні підкови, без яких не могла обійтнся у гірській місцевості жодна коняка. Оскільки відроги Швейцарських Альп досить круті, а дороги кам'янисті і важкі, то попит на виробн старого Фортюга був широкий, його багатолюдна сім'я не бідувала. Хазяйновитий батько, який до похилого віку відзначався завидним здоров'ям, любив роботу, з ранку до пізньої ночі то порався на городі, то ставав до ковадла підмагати найманим ковалям, і тоді молоти витанцьовували і дружніше, і дзвінкше, веселіше і задрпкуватіше. Прагнув він повернути до того діла і юного Рудольфа, силоміць примушував братися за молоток, і що більш неохоче ставав син до діла, то більший молот опинявся у його руках. Завдяки цьому і виріс Рудольф атлетом, його обличчя, як і батькове, покрилось природною засмагою, а сила в його руках розвипулась така, що він легко гнув підкови, але любов до ковальства аж ніяк не зміцніла. Двадцятилітнім, коли його задумали одружити й передати у спадок стару кузню, Рудо Фортюга пакивав з Фрейбурга пі'ятами.

Спочатку ходив з караванами у Базель і Цюріх, бувало, що й Рейн форсував та сягав Мозеля, заходив у Нансі і Мец, одне слово, і Швейцарія, і Франція стали для нього майже власною територією, і він уже тоді подумав: «Так близько, а не німецькі? Дивина, та й годі!»

Спрягся, неждано-негадано навіть для самого себе, а бандою дорожніх грабіжників і вже не ходив ні в Цюріх, не досягав Мозеля, розсідалися біля зручних перевалів, стерегли купців, змушували їх поділитися із ними своїм добром, а коли ті пробували чинити опір, то відбирали товар і гроші разом з душами... Але те тривало недовго, всього кілька років гуляв в альпійських відрогах як вітер вільний Рудо Фортюга, а потім довелося втікати, ховатися, прибирати чуже ймення.

Перекотиполом котився по Європі, допоки трапив у людне і велике місто Мюнхен, уподобав його знамениті пивниці, прибився до компанії веселих і крикливих людей та й наслухавсь від них такого, що дуже й дуже йому припало до серця. Отоді й назвався шляхетно: фон Тюге. Чорт забирай, не хто-небудь, а сам Рудольф фон Тюге, осколок старовинного знатного роду, правда, в силу різних обставин, збіднілий, зобиджений, знедолений. Зате повний жадаби повернути втрачене, відновити маєтності та багатства за рахунок... Один з пивничних крикунів, отой, що з вусиками-щіточкою під носом та залізаною набік зачіскою, якого всі звали «наш Адольф», мудрі речі говорив, солодкі серцю таких, як Рудо, і до нього тягнулись, його стрічали бурхливими оваціями, в шаленстві троцили посуд, стусали знайомих і незнайомих кулаками в спину, і ніхто за те не сердився, шаленіли, аж поки Адольф рвучко викидав уперед і трохи вгору короткопалу товсту руку і, зблиснувши з-під насуплених брів, обпалював на товп лихоманково-гострим поглядом.

— Ми — партія націонал-соціалістів, і цілий світ буде наш. Ми — сіль німецького люду, і йому впадуть до ніг народи інші. Ми — сили великої Німеччини, і нам підкориться увесь світ.

Кожне слово було зрозуміле, близьке для цього волоцюги з широкої дороги. «Світ мусить бути наш». Базен і Цюріх, Нансі і Мец. Вся Франція і вся Європа. Росія всенька зі своїми несходженими просторами.

І ось Рудольф фон Тюге, законний власник шляхетного імені, — поки що єдиного свого багатства, — в страшний і притягальний Росії. Йому пофортунило. Як протастак і

лівтюх не лише до фізичної, але й розумової діяльності, він у свій час не скористався нагодою, не пробрався у близьке оточення Адольфа, того самого невтомного базикала з мюнхенських пивниць, а він, на подив Рудо, став великим і ясновидящим фюрером всього німецького народу. Зате впав він в око кому треба, спізнався з одним із Гітлерових поплічників, з самим Кальтенбруннером, і саме це після подій 1933 року визначило подальшу долю і місце у суспільстві ошляхеченого нащадка фрейбурзького міщанина — бауера Фортюги.

Під час фашистського путчу Рудольф перевершив самого себе. Досвід і практика на альпійських перевалах якнайкраще згодилися йому. Не досипав ночей, був невтомний і винахідливий при виловлюванні комуністів, свреїв, всіляких непевних і не лояльних до Гітлера осіб, водив їх поодинці і гуртами, як овець, багатьох не доводив до місця призначення, лише повідомляв про кількість тих, хто був забитий «при спробі до втечі».

Його уміння, старання і спритність помітили і палежно оцінили, він опинився в фаворі, і посади посипались на нього, як з рога достатку. Тільки-но облаштувавав один концтабір, утверджував у ньому ідеальний внутрішній лад, а вже наказували перебазуватись в інше місце і починати все заново. Залишав замість себе комендантом табору когось із «жовторотих»,—він так називав усіх нижчих за чипом,— а сам поспішав створити нове пекло і утвердити в ньому свій канон. О, він любив у концентраках ідеальний порядок. Щоб усе ходило по одній дощечці, щоб підопічні, звезені з усіх усюд, не поспішали дочасно опинитись перед ворітьми святого Петра, всяк концтабірник спочатку мусив пройти через голод, холод та безупинну наругу, перетворитись на мумію і вже тільки тоді удостоїтися останнього чистилища — крематорію.

Концтабори дбайливо, з любов'ю облаштував фон Тюге і в Німеччині, і у Франції, і в чехів, і в поляків, а тепер прибув сюди, на загадковий Схід. Тут, як ніде, треба було навести лад і встановити новий порядок.

Фон Тюге і його молодці трохи спізнались, їм належало прибути ще вчора водночас із військовими частинами, але історія пробачить штурмбанфюрерові — він не загулявся, ні, по дорозі для нього знайшлася робота і в Лембергу, і у Вінниці, і в Житомирі, і ще в багатьох-багатьох містах і селищах з дивацькими назвами, що важко вимовляються.

Тепер — Калиноф... Калиноу... Чортзна-що...

Про його прибуття ортскомендантові Цвіблю доповіли вже тоді, коли той завершував свій «мітагесен» у компанії із своєю Гретхен та сфрейтором Кальтом. Чекали на традиційну каву і сушили голови над тим, куди міг подітися рядовий Рандольф, і ось саме в цей час поріг переступив бронзоволиций атлет у формі, перед якою трепетали і сфрейтори, і коменданти всього фатерлянду. Після традиційного «хайль» гість басовито прогук:

— Штурмбанфюрер фон Тюге, з вашого дозволу.

— Цвібль...— з внутрішнім ляком пролепетів комендант.

Фон Тюге до нестерпного болю стиснув долоню коменданта, гидливо скривився, наставивши вухо, перепитав:

— Га? Як?

— Ортскомендант капітан Цвібль,— форсувалась відповідь.

— Радий вітати вас, гауптмане,— прогукнявив прибулець і скривився ще гидливіше: комендантове прізвище нагадало йому дитинство, коли був змушений палягати на смажену та спру цибулю.

«Чортова великошляхетська кістка»,— похмуро думав про гостя Цвібль, який сприйняв те гидування по-своєму, як зневагу високородного до людини низького походження, водночас ласкаво запрошуючи давпо очікуваного гостя до столу.

Фон Тюге розвалився на стільці, на якому до цього вертілася Гретхен.

— Їсти? Каву?

— І шнапс! — соннув фон Тюге.— Дякую, не голодний.

Відразу ж запитання: як справи, гауптмане? Чи все гаразд? Все добре, пане штурмбанфюрере, окрім одного неприємного і загадкового випадку: втеча, чи викрадення, а чи... чортзна-яка відсутність солдата Рандольфа. Перелякано, а тому багатослівно і плутано доповідав сфрейтор Кальт, який, коли чого й прагнув, то це доповісти і якнайскоріше спекатись цієї, не по його пір'ю, високої компанії, а фон Тюге з професійним зацікавленням рентгенував сфрейтора всевдящими очима.

— Знайдемо, розберемося.— самовпевнено, як майстер своєї справи, прогуків фон Тюге.— Заложників узяли?

Ані Кальт, ані Цвібль відразу не збагнули суті запитання, а коли допетрали, почали виправдовуватись: адже певідома причина зникнення солдата, може, й немає потреби...

— Потреба завжди є,— суворо повчав фон Тюге.— Небезпечна кількість заложників мусить повсякчасно бути під рукою. Фюрер наказав особисто: «Перше: будь-який випадок непокорн або супротиву німецькій окупаційній владі, незалежно від обставин, слід розцінювати як вияв підступності комуністів, і друге: в зародку придушувати подібні підступи, відразу ж уживати щонайрешучіших заходів для утвердження авторитету окупаційної влади і попередження подальшого розвитку небажаного руху. Треба знати — на окупованих землях людське життя не варте нічого, а пострах можна викликати лише найвищуканішою жорстокістю. За життя одного німецького солдата, як правило, мусить бути піддано смертній карі не менше п'ятдесяти-сотні комуністів...»

І Цвібль, і Кальт згідливо кивали головами, заздрячи потай такій глибокій обізнаності штурмбафюрера з потаємними інструкціями.

— Беремо на облік комуністів, євреїв,— улесливо ловлячи погляд фон Тюге, доповідав ортскомендант.

— Не облік потрібен, потрібні вони особисто...

— Але ж...

— Кого будете карати за зниклого солдата?

— Може, він... може, дезертирував...— несміливо пролепетів Кальт.

— В такому випадку кожному своє,— пригадав фон Тюге девіз, викарбуваний на воротах улюблених ним концтаборів.— Якщо ця свиня посміла... вирішила поганьбувати честь мундира німецького солдата,— його не мине піворка!

До кімнати зайшла Цвіблева секретарка із тацею в руках. На прихопленій з Берліна таці коменданта красувалася пляшка коньяку, дзвеніли келишки і парували чашечки з кавою.

Фон Тюге так і прилип оком до попелястої Гретхен, а очі спалахнули фосфоричним блиском.

— Мій діловод,— познайомив Цвібль,— медхен Гретхен Блау.

Фон Тюге шумно викинувся із стільця, пристукнув каблуками, по-великосвітському вклопившись, виструнчився:

— Штурмбафюрер Рудо фон Тюге. Радий і заінтригований.

Гретхен, як і кожна Гретхен, поставивши на стіл тацю, сміливо простягнула руку, а фон Тюге ноцілував її галахтно, як це і мусив зробити нащадок «фонів», і разом з тим трохи стримано, як це мусив учинити вже штурмбафюрер.

Місце для Гретхен звільнив Кальт, фон Тюге розсівся ще зручніше і параз рикнув:

— Курт!

В ту ж мить розчинились двері, і па порозі, мов з-під землі, виріс гостроносий вістовий, довгий і тонкий, вимучений і блідий, як картопляний пагіч, пророслий у темно-му погребі.

І слова не мовив штурмбанфюрер, ніхто й не помітив, як він кивнув,— і Курт, скрикнувши: «Яволь!» — зачинив двері.

Випивши келих за прекрасну Гретхен, фон Тюге повернувся до калинівських справ. Тепер його понад усе цікавив голова райвиконкому Качуренко та його водій.

— Ви їх ще не той... не «пустили»? — насторожепо зиркнув у очі Цвіблеві.

— Бороць боже... ми думали... — не знав, що сказати Цвібль, бо важко було збагнути, яка відповідь більше сподобається гостеві.

Скориставшись паузою, ефрейтор Кальт, що сидів мов на голках, попросив дозволу зникнути. Цвібль, зиркнувши на фон Тюге, дозволив:

— Ідіть і облаштуйте панові штурмбанфюреру житло.

— О, не турбуйтеся, гауптмане,— викривив рот гість,— мої молодці такі речі облаштовують вчасно і швидко.

Кальт, опинившись за порогом, мало не перехрестився і перш за все видобув з кишені хустину, щоб витерти спітнілу від хвилювання шию. Вже в коридорі розминувся з копією Цвіблевої Гретхен, аж зупинився від подиву: ніби ж і не виходила з кімнати...

— Мій... так би мовити, діловод... — знайомив штурмбанфюрер господарів з прибулою і сміхотливим оком ловив погляд Цвіблевої Гретхен.

Попиваючи шнапс та каву, Цвібль інформував прибулого про подробиці калинівської дійсності, а фон Тюге слухав чи й не слухав, все ловив погляд Цвіблевої Гретхен, а та крадькома, злодійкувато пострілювала зизим оком йому у відповідь. Не дослухавши коменданта, штурмбанфюрер ні з того ні з сього заявив:

— Гауптмане! А чи не поміняємось на Гретхен? В мене Гретхен, у вас — Гретхен, Гретхен на Гретхен, без ніякого гріха і ускладнень.

Обидві Гретхен зацвіли півоніями, Цвібль розгублено гмикнув,— він не міг збагнути жарту, що був недоступний його простецькій натурі.

— Ніщо справжніх мужчин так не сварить, як жінка. І ніщо так не об'єднує в братанні справжніх солдатів, як жінка. Це мій особистий афоризм, гауптмає. Ну, як?

І зареготався.

Цвіблеві хотілось обома руками закрити вуха, але він посміхався. Обидві Гретхен аж захлинались, не сміялись, а звискували — подобались їм і перспектива, і неперевершений дотеп.

— А ваш бранець, цей... їхній шеф, або ж викаже всіх до одного своїх спільників, або ж помре без покаяння...

— Такий не викаже... — песимістично прозвучав голос Цвібля.

Наставав вечір. Падходила ніч. Найжахливіша, найтрагічніша ніч у житті Андрія Качуренка. В історії Калинова...

XXV

Пригнічення і скепсис, невдоволення кожного самим собою і всім навколишнім сягнули межі. Всі, — і члени трибуналу, і просто присутні на процесі, — почувалися так, ніби, не змовляючись, вчинили щось негарне і тепер боялись глянути одне одному в очі. Розбрелися усамітнені, думали.

Кепсько було в кожного на душі — засудили людину до страти, ну, хай не людину, а ворога, і ні в кого не піднімається рука його стратити. Що це? Недостатня зненависть до фашистів? Незвичка? Гидливість? Боягузтво?

Мабуть, усе разом узяте. Вони були вже партизанами, людьми, оголошеними прибульцями поза всяким законом, але вони ще залишалися мирними і м'якосердними калінівцями, які ще не навчилися чинити опір ворогові, ще бачили в ньому не лише людську подобу, а й людську сутність.

Потай косували на Комара. Вихопився зі своїм присудом... В історії Калинова не було такого, щоб когось до вищої, а тут — полюбуйтеся! Тільки опинились у лісі — і враз! — до розстрілу.

За тими думками ніхто й не помітив, навіть вартові не добачили, як з тилу, з лісової гущавини, спочатку вихиталась клешнювата постать лісника Гаврила, а вже за ним Білоненко та Кубозев, розсуваючи гілля, вийшли на галівину.

Вслід за ними тупачив Ванько Ткачик. Хоч був наймолодший, міг би й поперед усіх бігти, а він ледь клигав, охлялий, змучений, голодний, обдертий і... щасливий. Щасливій не зовнішнім, а внутрішнім щастям, тим, яке не завжди на виду у людей. Вже був втратив надію стрітись зі своїми, одинцем, як ото ведмідь-шатун, блукав лісом, приглядався до слідів, прислухався до кожного шереху, переходив від масиву до масиву скрадливо, пригинцем перебігав галявинки, боячись трапити комусь на очі.

А таки трапив...

Повертаючись до табору від пограбованих і зруйнованих землянок та складів, Білопенко з Кобозєвим присіли на узліссі, притулились спинами до дуба, один з одного боку, а другий — з протилежного, щоб усе бачити і чути, закурили по цигарчині. Прислухались до шелесту дерев, до легеньких ударів, схожих на постріли, — дуб губив перезрілі жолуді. Було тихо і погідно в лісі, наче він порожній, відданий до остатку в розпорядження партизанів і підвладний лише їм. Відпочивали ноги, від шерехатого стовбура струменіло приємне літнє тепло, хилило в дрімки. У гущаві присмило пахло цигарковим димком, змішаними пахощами грибів та опалого листя.

Нараз Кобозєв посунувся по стовбуру, скотився вбік, припав до землі. Зиркнув тривожно на Білоненка, приклав пальця до губів і цювів головою у бік галяви.

Білопенко ледь повернув голову і відразу ж збагнув причину начмілової тривоги. З протилежного боку, з густого березняка пригинцем скрадалася людина — не людина, звір — не звір. Коли б це був звір, то ним міг бути лише молодий ведмідь. Оскільки ж ведмедів під Калиновом не водилося, то виходило, що це все-таки людина.

Але яка то була людина — якась обскубана, налякана, хоч і з гвинтівкою за плечем! Прихильцем, перевалюючись по-качиному з ноги на ногу, невідомий припустив через нешироку галяву, забираючи трохи вправо. На голові в нього метлялась чи то кавказька бараняча шапка, а чи волосся так зліпилося, здалеку нелегко було роздивитися, тим більше, що на узліссі, де залягли Білоненко з Кобозєвим, росли хоч і певисокі, але густі кущі нехворощі та панороти.

Білоненко не маскувався, не припадав до землі, навнаки — став навколішки, а потім і на ноги, приготував до стрільби зброю і, скориставшись тим, що незнайомиць на

мить спинився, розпізнав у ньому секретаря райкому комсомолу.

— Та це ж Ткачик! — мало не крикнув він.

Кобозев рвучко підхопився.

— Побий мене грім — віц! А я дивлюся...

Вони побігли до нього, загукали:

— Егей, Ванько! Ткачик!

Від несподіванки Ванько Ткачик в одну мить, ніби підтятий, упав на землю, невловним рухом зняв з плеча гвинтівку. Але швидко він зрозумів, що знайшов те, чого шукав, і, мов божевільний, кинувся їм назустріч: «Друзі! Браточки!»

Ванько Ткачик не розповідав про свої злигодні, про те, що пережив, блукаючи лісом. Шукав партизанську базу в кожному лісовому масиві, що поставав за галявинами, а потрапляв у незнайомі урочища, такі глухі і дикі, де, видно, не ступала людська нога. А тут ще спрага. Їсти не хотілось, він, здавалося, міг і рік жити без їжі, але безводдя доводило до божевілля. Всередині пекло, у роті сохло, думалося, промине година-друга, і якщо не знайде копанки а чи лісового озера і не погасить тієї пожежі, не зволожить хоча б язика і горлянку, то спрага задушить його.

Мов ошалілий, мотався всю ніч по лісах і перелісках, в скупому світлі зір помічав блискіт роси, запалені очі сприймали сиву щетину лісових хвощів за повповоді озера та ріки, він, не роздумуючи, кидався до них, біг, спотикаючись об пні та гілля, падав, шастав руками, випюхував вологу і нічого не знаходив — марево тануло, водою і не пахло, а далечіні, яку долав, кінця-краю не було. Останні сили покидали висхле, немічне тіло, розум тьмарився, мабуть, так би й спаленів від спраги, стратив розум, коли б раптом не набрів на лісове болітце. Воно нічим себе не видало, чорніло попереду плямою, він рушив був у інший бік, вважаючи чомусь цю місцину небезпечною, і раптом почув якийсь шум, цмокання копит у багнюці, здогадався: дика коза або вепр вилазив із болотяпки. Правда, могла то бути й людина, навіть ворог, але вже ні на що не зважав Ткачик, однаково, від чого гинути — від смертельної спраги а чи від ворожої кулі.

Не вибирав місця, припав пересохлими, покритими глибокими тріщинами губами до мілкої ямки, а може, сліду від лосинного копита, виповненого іржавою, багристою водою, ковтав жадібно, захилинаючись, пив і не міг напитись, уже коли вологи не стало в тій ямці, пересунувся на інше

місце, натрапив на глибину, прогріб ряску і щось лишке, схоже на жабурипня, ласував, уже не поспішаючи, і відпочивав заодно. Тут його застав і рапок.

З жалем покидав гниле болітце у видолинку, серед купчатих кущів верболозу та вільхового рідколісся, ладен був хоч у кишеню набрати зеленаво-жовтої води, але понадіявся, що вдень розшукати болотянку буде легше. Та виявилось, що калинівські ліся не багаті на вологу, до самої стрічі з товаришами блукав нетрями, але вдруге воду так і не знайшов.

— Вода є? — не привітавшись, захрипів пересохлою горлянкою Ткачик.

Передбачливий пачальник міліції завжди мав при собі все необхідне. Теліпалась у нього при боці і цього разу фляжка, наповнена водою з Гаврилового колодязя.

Ткачик з клетотом ковтав пропахлу бляхою рідину, лилась вода з кутиків вуст, падала дрібними разками на одяг, болісно постогнуючи і помуюючи, висмоктав усе до останку і тільки тоді, смачно витерши рукавом вологий рот, глянув на Кобозєва, на Білоненка, зиркнув на лісника Гаврила, який був забарився у бору, а тепер наближався з відстовбурченою полою сіряка, повною бронзоголових боровиків. Щасливо усміхнувся — ніби всі тривоги, всі незгоди, всі біди zostалися позаду.

У тимчасовому таборі, біля наспіх зіп'ятої під молодим густолистим дубом буди, обставленої вже зів'ялим і жовклим гіллям осичини та ліщини, їх зустріли радісно, урочисто. Підкреслено радісно і підкреслено урочисто. Віталися, засипали питааннями, на які чомусь і не ждали швидкої відповіді, а Кармен, побачивши обшарпапого, змученого Ткачика, відразу ж кинулась до бідона з водою, наповнила глек, на ходу сказала якесь слово Зіночці Білокор і приступила до Ванька.

— Вмийся, Іванку, бо на тобі лиця немає...

Ткачик вдячно зиркнув на Кармен і зовсім не подивувався тому, як це вона опинилась тут, видно, вважав, що іпакше не могло й бути, покірно підставив під прохолодний ручай, що хлюпнув з глека, брудні, всі в саднах та струпах руки, але, перш ніж змити бруд, не витерпів, набравши в пригорщі води, підніс її до спраглих губів.

— Ой Іване, що ви робите? — схлипнула Зіночка Білокор.

— Що з мамою? — не зреагувавши на запитання, звернувся до Кармен.

Запитав так, як мав би запитувати про живу, бо ж у час тривожних і важких мандрів сам себе переконав, що мама жива, що то вона лише занурилась у глибоке безпам'ятство, а може, її огорнув летаргічний сон. Не могла вона померти, не могла...

— Ой Іванку, не питай...

Він довго і старанно вимивав руки, хлюпав водою в обличчя, тим часом Зіночка Білокор виставляла на великий круглий пень невідомо коли і для чого спиляного велета дуба невибагливу партизанську їжу, а Кармен тихо, напівфразами виповідала, як калинівці урочисто, з великою шанобою поховали його маму, як несли її на руках після того, коли гітлерівці викинули домовину із саморобного візка...

Мовчки слухав усе те Ванько Ткачик, не зронив ні слова, тільки, щоб дати можливість Карменці все розповісти, трохи задовго витирався шматком ряднини...

Після цього пожадливо, похапцем погамовував Ванько голод, який був уже й заснув у його тілі і прокинувся лише тоді, коли очі натрапили на їжу.

Партизани оточили Білоненка з Кобозєвим, а ті уривчато, з гнівом і журою в голосі розповідали про те, що побачили на місці потаємного табору та складів. Їх слухали мовчки, лише багатозначно переглядалися, а коли питання було вичерпане й обговорене, Білоненко, як годилося старшому, поцікавився табірними новинами.

— Трибунал засудив бранця,— басовито повідомив Голова.— Визнали винним у злочинах проти народу і засудили до вишки...

— До чого? — не збагнув Білоненко.

— До вищої міри...— пояснив Голова і зітхнув,— ось тільки нікому розстріляти фашиста...

Запала тиша. Ошелешені були ті, хто про це щойно почув, потупилися й ті, хто вже знав про це.

— Так...— невпевнено протягнув Білоненко.— І що ж?

Тут і вихопився Трутень. Небагатослівний, зовні чемний і ввічливий Трутень, який постійно носив на кінці язика бджолине жало.

— Чекали на Луку Лукича. Йому, як служителяві... одне слово, згідно з його професією і належить викопати судовий вирок...

— Що? — побуряковів і посинів начміл.— Який служитель?

Позбувшись міліцейської форми, в якій він був багато показніший, Кобозев став схожий на всіх смертних, а можливо, був ще й непомітний серед них.

— Міліція — що військові, — резонерствував Трутень, — її діло прикінчити гадюку, коли заповзе...

Кобозев не на жарт озлився.

— Фінансисти мають свій кодекс і право чи не мають? Мають. Ти, Пиле, діяв і приймав рішення згідно інструкції — відсіля і досіля... А в міліції, по-твому, як? Без інструкцій? Без порядку, без керма і без вітрил? З вітрилами. Наше діло ясне як день — громадський порядок! Дотримання громадського порядку і закону. А прихлопувать — діло не наше.

Всі похпили голови — скидалось, що остання потаємна надія багатьох розтанула, як хмарка в небі, відпливла за обрій. Знали Луку Лукича — коли вже сказав, що чогось не зробить, то пізачо не зробить.

З надією дивились на Білопенка. Він командир, він найстарший, отже, й найсміливіший і найзобов'язаніший. Йому й гвинтівку в руки. Ждали, що мовчки її візьме, відкриє затвор, гляне в дуло, чи чисте? — приступить до засудженого, зведить іти вперед, скерує в глибину лісу, бо ж тут, біля табору, на очах... де є жіянки... Та Білопенко, очевидно, не помітив, що підлеглі ждуть від нього подвигу, чи то не захотів помічати, бо стояв, схиливши голову, думав. І заговорив зовсім про інше.

— Що робитимемо, друзі, як діятимемо? Бази розгромлені, ми zostалися без продуктів, одягу, запасів. На щастя, боєприпаси не закладались у землянки, їх закопували окремо, тож, мабуть, збереглися. Можливо, не всі, не встигли обійти всі точки.

Полегшепо зітхнули. Вирок засудженому відкладався, хоч і повисав примарою над совістю кожного, але життєво важливі питання на час ту примару відігнали, зав'язалась, як завжди буває, рада-нарада.

— Може, кинутись до сусідів?

— Поки не пізно, треба заготовити картоплю...

— В села кинутись, у колгоспні комори...

— Хтось бачив — у лісі блукали пічпійні корови...

Ванько Ткачик, вдовольнивши спрагу та голод, відчув себе людиною, став здатним до дії. У нараді участі не брав, так само, як і Кармен та Зіночка. Дівчата стояли пообіч, дивились на нього співчутливими і полохливими

очима, прагнучи вловити в його погляді щопайменше бажання, готові негайно його викопати.

— Де він?

Кармен відразу ж здогадалась, про кого річ.

— Під березою. Спартачок стереже...

У супроводі дівчат Ткачик підійшов до засудженого. Той сидів подалей від примаскованої в гущавній буди під березою, біля наспіх зліпленого з сухих гілляк укриття, зосереджено вертів у руках ліщинову гілку. Суворо насторожений Спартак, тримаючи на бойовому зводі трофейний автомат, сидів ще далі — на пні, вартовому заборонялось перемовлятися із засудженим.

Кроків за десять від укриття Ванько Ткачик зупинився, піби трапив на незриму перешкоду. Незмигливо дивився на чужинця. Так ось він якій, живий і неущкоджений фашист, один із тих, хто вбив його матір, хто припис горі і стражданню його народові. Щуплявий, білобровий, виснажений і вже з печаттю безпадійності. Байдуже зиркнув Ванькові у вічі — він потроху звик до палючих, ворожих, докірливих поглядів, знав і примирився з тим, що доброзичливих промінців у людських погледах йому вже ніколи не побачити. А втім, ще на щось сподіваючись, привітно всміхався самими очима, ждав, що в очах незнайомця теж розтопиться лід, що його шерхлі губи розтуляться і вимовлять якщо й не ласкаве, то хоч доброзичливе слово, що хлопець, який міг бути йому ровесником, зрозуміє його душевний стан і виявить якщо не співчуття, то й не осуд.

Ні, даремно ждав Ганс від Івана Ткачика співчуття і прощення. Лід в його очах топився від гарячого гніву, але не танув, а помітно твердішав. Уявив собі на мить: цей довготелесий гнеться за штурвалом літака, мружить очі, цілиться прямо у серце його матері, натискає на гашетку кулемета, строчить, як із швацької машинки Зінгера. Уявив собі, як цей білобровий, із безтурботним усміхом, хвацько збивши набакир пілотку, по-розбишацькому перевертає саморобного возика, і просто в пісок, на дорогу котиться Ванькова мама, глухо б'ється головою об тверду землю...

— Цей був там? — запитує в Кармен.

Кармен низує плечима, вагається.

— Всі вони на один манір. Білоброві, цибаті... галасливі... нахабні...

«Значить, був»,— вирішує про себе Ванько І, повернувшись круто, іде до гурту. Партизани все ще вирішують життєво важливі проблеми — доведеться жити у лісі і не день, і не два, тож треба думати про базу, створити хоча б наймінімальніші умови для свого існування, забезпечити, як кажуть, тил, без якого не здатпа діяти жодна бойова одиниця.

Ткачик знає, що всі ті питання вирішать і без нього. Вмиваючись, чув суперечку Кобозєва з Трутнем про фашиста. І хоч із запізненням, а збагнув, про що йшлося. Отже, сама доля зберегла для нього цього довготелесого вилупка, сама доля дає йому нагоду помститися за матір, відкрити рахунок помсти, рахунок, якому не буде кінця, допоки фашисти повзатимуть по рідній землі.

Проштовхавшись крізь збуджений гурт, Ткачик став перед Білоненком.

— Товаришу командир! Дозвольте звернутися?

Всі примовкли. Це вперше Білоненка було визнано за повноправного і єдиноначального командира і вперше до нього зверталися так, як належить у бойовому підрозділі.

Білоненко від несподіванки зіщулившись, у голову йому шугнула кров, мало не відкрив рота, щоб заперечити, але вмиг збагнув, що він і справді є тут командиром, старшим над людьми в силу обставин і партійного обов'язку, тож, мимоволі виструнчившись, дозволив говорити.

— Дозвольте виконати вирок...

Коли б грім ударив серед ясного неба, коли б граната розірвалася і рознесла на шматки корчуватого дуба, під яким вони отаборились, ніхто з присутніх не був би так вражений. Всі очі були звернені на Ткачика, і важко було прочитати в них, що цієї миті жило в людських головах. Чи то подив, чи острах, чи схвалення, чи осуд,— видно, все це сплелосся в один клубок.

Глухе мовчання і розгубленість товаришів Ткачик зрозумів, як недовіру до нього, юного і зеленого, що посмів кинути виклик такій поважній громаді.

— Дозвольте, товаришу командир... Помститись хочу... за маму, за... Андрія Гавриловича...

Допитливим і глибоким зором обвів Білоненко присутніх, кожному заглянув у вічі. Не прочитав ані схвалення, ані заперечення. Зрозумів — не сподобалася товаришам згадка про Качуренка... ще ж невідомо, що з людиною...

— Ну,— пробасив Голова,— коли є добровольці...

Гурт ожив, заворушився. То добре, коли хтось, щоб не самому погашити руки. Тим більше, що в Ткачика була повпа підстава. Те, про що розповіли Кармен і Спартак, не вкладалося в голову, не піддавалось розумінню. Це добре, що він...

Білоненко, повагавшись, дозволив, адже однаково хтось мусить зробити те, що необхідно було зробити.

— Єсть виконати наказ! — козирнув, забувши, що без картуза,— згубив, коли повзав під Калиновом у шелогах,— пристукнув каблукками Ткачик.

Фашиста повели вдвох із Спартаком. Спартак вважав: як син прикордонника, як людина, що взяла «язика», він зобов'язаний довести цю справу до кінця. Ткачик до ініціативи Ридаєва поставився схвально, коли відійшли подалі від табору, похвалив:

— Молодець, Ридаєв, з тебе росте справжній більшовик.

Під розлогим дубом, збившись до гурту, стояли партизани. Не зводили очей з трійки, яка все віддалялася й віддалялася. І мовчали.

XXVI

Лісовими хащами, ледь помітною стежкою, протоптаною чи то людьми, чи диким звіром, скрадаючись, пробирається жінка. По-сільському зопудалена простим, бувалим у бувальцях одягом — широка спідниця з обшморганою оборкою, на плечах широка фуфайка, на голові замизгана чорпа хустка в білий горошок, вив'язана по-бабському, трикутним буданчиком пад лобом. Обличчя теж просте, селянське, засмагле, покреслене першими старечими зморшками.

Тільки очі в жінки молоді, по-юному промеписті, вони так і бігають, так і стріляють під кожний кущик, під кожне і за кожне дерево, схоже, що вони здатні бачити і те, що трапляє під ноги, і те, що робиться в лісовій гушаві.

Жінка збирає гриби. Їх кількоро — один великий, уже прихоплений червою в ніжці, а то більше малеча — купчаться в округлому кошику, виплетеному із лозяних різок. Можна здогадуватись, що жінка або недавно вийшла на грибні лови, або ж не розуміється на тонкоцах грибопювання, бо при цьогорічному політті на гриби, коли стільки під кожним куцем, кошик давпо міг би бути повні-

шим. Хоча, можливо, на грибозбирання вплинуло те, що окупанці розвішали на всіх парканах та на кожних воротах накази, в яких під страхом смерті заборонялося будь-кому покидати свої домівки без відома влади, а тим більше ходити до лісу.

Зупинилась на роздоріжжі. Прислухалась. Ніби аж стривожилась. Видно, знала, що ліва стежка виводила прямо до сторожки лісника Гаврила, а та, що йшла прямо, була протоптана недавно невідомо ким і прямувала у лісові петрі, у таємничу невідомість. Одступила зі стежки, стомлено присіла на повалену деревину, прислухалась. Навколо хилилась переплетена папороть, зжовкла, заплетена в дивовижний серпанок, потолочена самою осінню, вгору тяглися рідкі сосни, сірі внизу і золотаві у високості, поодаль світилися опромінені галяви,— у такому лісі видно далеко й здалеку можна було помітити кожну постать. Коли б хтось надумав замаскуватися, то досить йому було замертти на одному місці, обкластися високими стеблами папороті, і він немовби злився з навколишньою природою, став би невидимим для сторопнього ока.

Євдокія Русланівна те добре знала. О, вона дуже багато чого знала, а ще більше хотіла знати, передбачити, вгадати наперед. Тому їй і не сиділось у таборі під захистком незвичлих до обставин вартових, розгублених товаришів.

Присіла на колоду, щоб трохи відпочити. Тепер була спокійна, бо щасливо трапила до лісу, вступила у зону свого партизанського загону, тож могла дозволити собі перепочинок. Необхідно було дати лад власним думкам, осмислити на дозвіллі те, що потребувало осмислення. Могла б повернути до Пріської та Гаврила, напитися води, змити з лиця пилуку та сліди сажі, цієї своєрідної і вимушеної косметики, що одвічно переслідує сільських жінок. Але її тягло до друзів, а сивої лісової води для неї вистачить і в паспях викопаній у видолінку ямі, їжа теж сяка-така знайдеться, партизан мусить звикати до всього, до обідів усухом'ятку і до уявних вечер.

Звершила поки що перший похід, а стомилась неймовірно. Ноги аж гули, на підошві вискочила водянпка, невдовзі вона при ходьбі витекла, пекло тепер підошву, як вогнем.

«Довго ти, Докіє, звикатимеш до всіляких походеньок»,— сказав би їй лагідний банкір Вовкодав, подумалось жінці, і теплий усміх вродився в кутику її вуст. Пригадала старого, і відігрілося серце, хоча водночас незрозуміла туга огорнула все єство, на хвилину уявилося: десь там, далеко,

серед чужих, хай і своїх людей, кудовчиться її Вовкодав, мимоволі тривожно озирається, шукає свою Вовкодавину, ніяк не може примиритися із дійсністю.

Вона могла б і не збирати у лісах, на які окупанти паклали грізне табу, грибоків, не топтати потасмних стежок, і за віком, і за статтю їй не належало воювати, та ще в таких небезпечних, приречених на щоденну і щохвилину небезпеку обставинах. Зосталась тут добровільно, легко зламавши не таку вже й нездоланну перешкоду, як вкрадлива і сумовита Вовкодавова розрада. Перший секретар райкому, такий же пристаркуватий сухар, як і її чоловік, теж попервах і слухати не захотів: «Саме без тебе тут і не обійдуться, тільки бабусь нам і бракувало в такому ділі». Коли ж сказала, що зостається все одпо, то відразу ж здався, повернув на інше: «А вважай, що ти, Доко, маєш певну рацію, як-пе-як, у трьох підпіллях побувала». — «В третє поки що збираюся». — «Що ж, у третє, то й у третє, — зітхнув перший. — Скромна ти, Докіє, а це добре, скромність прикрашає більшовика». — «До чого тут скромність?» — ошкірилась Євдокія Русланівна, відразу ж зруйнувавши секретареву характеристику. Знала себе краще, ніж знали її інші, тож вважала: чого їй пайбільше бракувало, то це скромності, за громадське діло, за товариша вона здатна була будь-якому чинуші горло перегризти. Та й в особистому житті була не такою вже скромницею, мала Вовкодава, командувала ним хоч і не по-дурному, але як хотіла, в господарстві тримала лише необхідне і пічогісінького зайвого. «Теж мені вигадав — скромна-скромна», — згадалися їй оце зараз секретареві слова, і до серця прилинула ніжна хвиля — де він тепер, наш перший? На фронті? В тилу? Швидше всього, у своєму тилу, радянському, — вона вже звиклася з думкою, що перебуває на зайнятій ворогом землі, — організовує, налагоджує, наказує, переконує.

Готувалась до цього третього підпілля старапшо, взяла на себе роль його організатора, крадькома, суворо, віч-павіч, без будь-яких свідків вела розмови з десятками людей, обережно промацувала кожного, нікому відразу не пропонувала співробітництва на випадок потреби, фотографувала пам'яттю кожен вираз, проблиск, кожную думку на обличчі співрозмовника, бо знала, що згодиться. Була переконана: окупанти таки прийдуть, розумом дійшла цього переконання, а серцем, як і сотні тисяч, мільйони радянських людей, не могла того сприйняти, не хотіла вірити.

Коли трапилось, то Євдокія Вовкодав не сиділа й хвилини склавши руки. Вона — розвідниця, вона агітатор, організатор. Формувач складної, заплутової і незримой системи зв'язку, без якого не може існувати жоден партизанський загін, жодна навіть первинна патріотична група. Цьому вона навчилася у підпіллях при Денікіні і при Петлюрі, повинна була ще й у Київ проникнути після захоплення його білополяками, але не встигла, тільки пробралася у Бровари, а тут і Перша кінна підоспіла, сторчача полетіли білополяки з України разом зі своїм «прошем пана, маршалем Пілсудським».

Була тоді юною дівчиною, може, й западто юною, як для розвідниці, але оскільки працювала під орудою визначних конспіраторів, революціонерів, вихованих самим Леніним, а природа наділила її кмітливістю і безстрашшям, тож і проникала в такі місця, про які інші й подумати не могли, вивідувала такі речі, які ховались під десятьма замками.

Досвід перетворює звичайну людину в особистість. Досвід Євдокії Руслаївни у складі невеличкої групи, майбутнього партизанського загону, її присутність серед людей різних за характером, уподобаннями, загартуванням і, нарешті, вмінням воювати — воювати вони були готові всі, але ніхто з них до ладу не знав, як це робиться, — її наполегливість і рішучість у такому гурті мали стати тим осердям, навколо якого і запрацювали б надійно всі складові частини поки що не відлагодженого партизанського механізму. Євдокія Вовкодав це добре усвідомлювала, тому й рушила відразу ж у розвідку. Тепер знала: zostавити групу без чіткого уявлення про зовнішні обставини — це все одно що її осліпити, не зарядити впевненістю, не озброїти знанням усього того, що діється навколо сьогодні, а ще ж треба знати, передбачити і те, що діятиметься завтра і позавтра, треба вималювати перед собою ясну перспективу, що дозволить загоні стати бойовим і мобільним, порівняно невразливим для ворога.

Стривожена, але задоволена поверталася до загону. Нєсла важкі, затє точні відомості про навколишню ситуацію.

З Платопидою незадовго до від'їзду в ліс вона говорила так, як говорила з небагатьма калишівцями. Розпізнала за довгі роки сусідства у Вовківні саму себе, Вовкодавиху, прийшла до твердого висновку: ось такою була б і я, коли б добрі люди не повірили у мене, не прислали до

великого діла, не освітили розум і душу високим і чистим світлом ідей. Платонида ж, на жаль, зосталася буденною, аж надто буденною і приземленою жінкою, взяла від нового ладу не все з того, що їй давалося, а лише стільки, скільки, гадала, їй і потрібно, але, на щастя, взяте нею, лягло у добрий і родючий ґрунт; такі люди, як Платонида, коли вже ставали комусь другом і товаришем, то залишались ним назавжди.

Не помилилась Євдокія Русланівна. Зустріла її Платонида з такою радістю, з якою хіба що стрічала рідних сестер, хоч і з'явилась до неї небезпечна сусідка в лиху, непевну годину. Відразу ж здогадалась — не прихистку шукати, а за чимось іншим, за важливішим прийшла Вовкодавиха, за таким, що оплачується, буває, не лише кров'ю, а й самим життям.

Про все розповіла їй Платонида. А на завершення ще й Чалапка, калинівського бургомистра, покликкала. Пішов, чухаючи голову, на нежданий виклик, сам про себе дивувався: і навіщо б то кличе? Та ще так потаємно? З отакими пересторогами? Е-ех, Платонидко люба, все життя не кликала, все життя тільки снилася, а тепер ось, коли вже пізно, покликкала... Тільки побачивши у Платониди Євдокію Вовкодав, здогадався, для чого знадобився.

«Втікайте, пегайно хороніться, не знаю, як по теперішньому і величати вас — чи товаришкою, чи панією, зникайте, бо кому-кому, а вам першій... якщо не дев'ять грамів, то галстук із шворки», — радив похапливо, явно прагнучи якнайшвидше спекатися халени, побоюючись, що Платонида, гляди, попросить прихистити небезпечну жінку, а де ж він її сховає? І чи він сам собі ворог, потрібно йому накидати власними руками заніморг на пию?

Євдокія Вовкодав привіталась стримано, запитально глянула у вічі. Так було і в мирний час — віталась, але поглядала запитально: а хто ти є, Софрон Чалапко, і що ти ховаєш у своєму непроглядному серці?

«То добре, — сказала, — що у бургомистри взяли саме вас. Коли б, не дай боже, спитали пашої ради, то ми підказали б саме вашу кандидатуру», — посміхнулась невесело. А Чалапкові стало соромно, що накипувся на неї з порадами. Виходить, вона не ховатися прийшла сюди. І не від самої себе: «...ми підказали б...»

Проковтнув солоний клубок у горлі, ждав, що казати-ме далі. А вона так впевнено, так спокійно попросила:

«Розповідайте, Софроне Прокоповичу. Про все скажіть, до подробиць».

Він розповідав. І сам дивувався, як багато запало йому в око, проникло в душу. Розпочав із скарги на власну долю і тільки оце зараз піби збоку подивився на своє становище і мимоволі порадив, що саме ця жінка, появи якої він спочатку палякався, покликала його і вислуховує. Тепер буде не сам, тепер знатиме, що, опинившись на такій посаді, робити, для чого робити і як робити.

По розмові вони швидко і потаємно розійшлися в різні боки, вона понесла до товаришів надзвичайно цінні відомості, а він — роздвоєну душу, яка від цього часу мусила стати такою скритною і гнучкою, щоб не зломитися, не перерватися, не лопнути бодай хоч до якогось часу.

По дорозі Євдокія Вовкодав заглянула в двоє сіл, стрілася зі своїми спільниками. Це було вкрай необхідно, хоч і необачно. Від Чалапка довідалась — Качуренко в лапах окупантів. Як поводяться з бранцями окупанти, та ще з такими, як Качуренко, вона знала. З цього вибаватимуть все, що можна вибити. Андрій Гаврилович — людина, зіткана з плоті і нервів, а нерви, коли їх різати, колоти, пекти й бити, можуть здати, гестапівці вміють дійняти найбільчіші вузли, тож певідомо, як він поведеться при допиті. Може, помре, не проронивши слова, не виказавши нікого, — а він теж знав усіх, кого залишено в підпіллі, — а може, й не витримає...

Треба було негайно діяти. Окрім того, Чалапко сказав, що йому, як голові районної управи, велено розпочати формування відділів калінівської управи та підібрати в усіх селах старост із надійних і прихильних до завоювників людей. Відповідальність за їхню надійність та всю діяльність покладалася на того ж Чалапка.

Євдокія Руслаївна змушена була негайно вжити всіх заходів, навіть ці з ким не порадившись, не доповівши попередньо про свої дії товаришам. Тепер ось сиділа на колі, відпочивала і ще раз передумувала — чи правильно вчинила? Правильно, совість у неї була спокійна. Через Платониду пустила неписану телеграму по лайцюжку всім, кого прилучила до своєї справи, радила і наказувала бути надзвичайно пильними заради самобереження, а з часом буде видно, з якого матеріалу скроєний Качуренко і якої міцності в нього нерви. Так само вчинила і в селах: через одних послала сигнал іншим — тривога, пильність, готовність номер один! І ще радила, кому треба, в сільські

старости, де виявиться можливість, просунути спільників та надійних людей.

Правда, це її пайбільше непокоїло — як поставляться до цієї самовільної директиви товариші комуністи? Чи збагнуть доконечпу необхідність та всю глибину її задуму, задуму досвідченої і передбачливої розвідниці?

Відпочивши та натішивши очі красою осіннього лісу, Євдокія Русланівна рушила до табору. Щоб не прокладати зайвої стежки, обережно переступала через кущі пожухлої папороті, винишпорювала поміж засохлим бадиллям майстерно замасковані гриби та й не помітила, як заглибилась у гущавину, в мішаний ліс, щонайнебезпечніший для такої прогулянки — тут було важко передбачити, що чи хто може чатувати на тебе за ближніми кущами, за густою стіною дерев та заростей.

Мимоволі зупинилась і завмерла. Ще нічого тривожного не почула, а вже була певна, що в цьому лісі вона не сама. Потім її слух уловив людські кроки, тріск бадилля та гілок під ногами. Не зважаючи на огрядність та зовнішню вайлуватість, Євдокія Русланівна спритно, наче дівчинка, нечутно пірнула у кущ ліщини, затаїлася. Прогорнула обережно перед очима гущаву, дивилася нескліпно у той бік, звідки могла з'явитися небезпека.

На якусь лише мить погляд, немов промінь рентгенівський, вихопив з лісової гущави постать, і та постать, — хоч вона її побачила не всю, а лише заримітила голову у небаченій пілотці та біло-руду пляму замість обличчя, стоячий комір одєжини, — була чужою, чужинською. Терпкий запах прілого та опалого листя, грибів і живиці заспував сморід чужинського одєколону, змішаного з цигарковим димком.

Заклякла у схованці, наказувала собі, пригадуючи власний, не такий уже й давній досвід, завмерти, злитися з навколишньою природою, стати нечутним звіром, перетворитися на старий пень, на дотліваючу в метлиці пожухлої трави колоду.

Кроки стали чутнішими, розсувалося з шумом гілля дерев, долітало здавлене сопіння, проходив хтось, і не один, стороною, може, кроків за двадцять, а може, й ближче, але хто то був, вона не могла розгледіти.

— Допоки з ним водитися? — пролунало раптом ніби з самого неба, і Євдокії Русланівні здався той голос знайомим, хоча той, хто говорив, явно не належав до їхнього гурту.

— Твоя правда,— озвався інший, і коли б цей голос не був такий тихий та хрипкий, вона безпомилково впізнала б Ванька Ткачика.

— Хальт! — скомандував перший голос. На якийсь час усе затихло.

Ганс Рандольф слухняно зупинився, зблідлий, з острахом утупився у хлопців. Почувався як усякий приречений, здогадувався, що ведуть його не на весілля, тож мимоволі горбився, ждав пострілу в спину і немарпо ждав, бо Ткачик і справді по дорозі обдумував, як краще виконати наказ, поглядав на його потилицю і одводив очі вбік: читав у пресі, що гітлерівці полюбляють стріляти наших саме у потилицю. Гансова потилиця була такою ж, як і в кожній людині, а до того ще й по-хлоп'ячому беззахисна, довга, суха, з глибоким рівчаком, на який стріхою звисало білясте волосся.

«Тобі б, барбосе, у гилки гратися, м'яча ганяти, уморозу вчитися та учитися, а ти з'явився сюди, щоб нас убивати»,— думав Ткачик, навімсне розпалюючи у собі ненависть. Ні, він не стрілятиме його в потилицю, як це роблять фашисти, він чесно і відверто, дивлячись у вічі ворогові, повідомить йому, що зобов'язаний виконати вирок, і дозволить, коли той захоче, зав'язати йому очі.

Стрівшись із запитально-приреченим поглядом Ганса, Ткачик роздивився, який у того колір і вираз очей, подумав: «Тож і в нього є мати, він теж чийсь син і хтось за ним тужитиме. І добре, хай потужить, хай покричить на цілий світ диким голосом, бо нас вони стріляють і плакати не дають».

Ткачик не без успіху вивчав німецьку в школі, тому вирішив, перш ніж прикінчить ворога, поговорити з ним, буде справедливим спочатку вбити, знищити фашиста морально, а вже тоді...

— Наме? — запитав глухо.

Гансові задерев'янілі губи сіпнулися, спробував було розтягнути їх у дружню посмішку, на мить засвітилася була надія, що ці суворі кпабе не вчинять йому нічого лихого, а просто виведуть з лісу і відпустять на всі чотири сторони. Але надія як засвітилася миттєво, так і згасла, губи Гансові знову задерев'яніли, і він промовчав.

— Гансом його зовуть,— повідомив Спартак,— тобто Іваном.

Ткачик мимоволі округлив очі, а серце йому скалатнулось. Подумалось: «Справді-бо, у них теж є свої Івани,

хоч і зветься Гансами. І такі ж молоді... Комсомольцями б їм, тельманівцями бути, а вони... матерів стріляють...»

Не відразу збагнув, що в серце разом з гнівом прокра-лася звичайна жалість. Розгнівався на самого себе, гнав її геть.

— Послухай, Ганс. Ду іст узере мутер...

Мов воза тягнув на гору, складав фразу: «Ти наших ма-терів...— Далі треба було сказати: — ...стріляти прийшов», але саме ці слова і не пам'яталися. Стріляти... ходити... Ага, чи то пригадалося, чи угадалося:

— Ду іст узере мутер штерляй?

Довгообразе Гансове лице видовжилося ще більше, а в очах спалахнули іскорки щирого подиву.

— Мутер? Штерляй? — перепитав він і енергійно замотав головою.— Нікс штерляй, майне мутер — нікс штерляй...

Ні Ткачик, ні Спартак так і не почули, коли з гущавими вийшла бабуся з кошиком, схопилися були за зброю, та визнали Євдокію Русланівну, пораділи.

— Звідкіля ви, Євдокіє Русанівно?

— На ваші голосочки. Розмову вашу почула...

Ткачик понурився, опустив долу очі, наче спіймапий на чомусь недозволеному.

— З ваших слів виходило, що його мати — шпак...— за-сміялась Євдокія Русланівна і, змірявши німця оцінюю-чим поглядом, заговорила до нього... вишуканою німецькою мовою. Вопа говорила, а Ганс оживав, радо хитав на знак розуміння головою, навіть скупа, жаліслива посмішка про-майнула на синюватих, потрісканих губах, коли зайшлося про «мутер-штерляйн».

Хлопці як не прислухалися, та про мовлене могли лише здогадуватись, і кожен з них угадував суть по-своєму. Тка-чик тільки й розумів, що Ганс родом із Лейпціга, що він «друкер», тобто взнав тільки те, що Спартакові вже до цього було відомо.

— Куди й для чого ведете? — запитала нарешті Євдокія Русланівна.

— Трибунал засудив...— похмуро доповів Ткачик.— Маєм вирок виконати...

Євдокія Русланівна добре бачила і розуміла, що й Тка-чикові нелегко було вчинити те, що мав учинити. Посміх-пулась розуміюче.

— Я вам допоможу...

— Та вже якось самі...— ще більше спохмурнів роздосадуваній Ванько.

— Беру Гауса на поруки. Вся відповідальність на мені...

Хлопці переглянулися. В обох трохи полегшало па серці. Правда, Ванько для годиться почав сперечатись:

— Але ж я повинен... Обов'язок...

— У кожного свій обов'язок. У тебе свій, а в мене свій... Цей Гаус мені потрібен, як повітря. Коли б його не було тут, то довелось б навмисне ловити, зрозуміло?

За якийсь час воши, всі четверо, підходили до табору.

XXVII

З самого вечора почала випадати роса. Вечір зовсім не скидався на осінній, піби від літа відірвався та перекочував у кінець вересня. В лісі тихо снувався, збираючись у видолинках, сивий туман, огортав землю, і від того їй було тепло й затишно, вона мліла від щастя і супокою, пріла здоровим трудовим потом, що сляв алмазю, скочувався по сухилених пожовклих травах, багряних листочках та зелених голках глиці, повисав коштовними сережками і, зблискуючи, не зважувався падати на землю.

У такі теплі й затишні почі творяться на землі дива, у лісах проростають у глибинних грибницях спори нового покоління врожаю грибів, у полі мишкує звір і вигріває у землі глибокі ямки, а в людських оселях панує дух достатку та доброти, зароджуються в людському сстві гарні думки та райдужні надії...

Поодаль від химерної буди, хистким, песпокійним сном спали партизани, біля дотліваючого вогнища залишилися Євдокія Русланівна з Білоненком. Жаринки у вогнищі то вкривалися сивим попелом, то, лунко потріскуючи, оживали, тоді з палахкотінням вихоплювались язички зеленого полум'я, трохи поморгавши, мов спросоння, пригасали, і жарини знову загортались у сивину.

Про що тільки не говорилося того вечора біля партизанського багаття. Вовкодав розповіла про все, що бачила і чула, партизани слухали мовчки, від тих повин ворухилось па голові волосся, а розум не хотів їх сприймати. Правда, у розповіді Євдокії Русланівни діяли люди переважно без імен і прізвищ, хтось був навіть звернув па те увагу, але розвідниця вдала, що не почула запитання,

Не відразу переборола і глухе невдоволення деяких товаришів її безцеремонним втручанням у розстріл фашиста. Ісидор Зотович у тому, що не відбулося покарання Гапса, вбачав хтозна-яке порушення демократії. Комар, правда, відмовчувався, але те мовчання було красномовнішим за протест. Тільки вже тоді, коли Вовкодав заявив, що особисто відповідає за бранця, оскільки він необхідний для контррозвідувальної роботи і контрпропаганди у військах противника, Комар млявим голосом заявив, що йому байдуже, як поведуться із засудженим, він, мовляв, вчипив, як вимагав обов'язок. Зате Голова, поміркувавши, почав активно розвивати думку про те, що коли в судочинстві виникають несподівані повороти, що докорінно суперечать вищим цілям та завданням, то правосуддя, певно ж, мусить поступатися своїми суто формальними принципами задля найвищої мети.

Довго говорено було, багато згадувано, розпитувано, а Євдокія Русланівна терпляче ждала того моменту, коли всі вляжуться і вона залишиться віч-на-віч з Білоненком. Йому, як секретареві райкому і командирові, була зобов'язана повідомити більше, викласти все. Вечірня розмова у гурті переконала її, що питання розвідки, підбору людей і збереження таємниць підпілля повинні концентруватися в одних руках. Командир загону повинен знати все, що знає вона, розвідниця. Але іншим до тих тонкощів зась.

До такого висновку прийшла після того, як заговорила про старост, яких призначають по селах. Вона вважала, що їм треба протягти якнайбільше своїх людей на ті посади. Першим забурчав Трутень. Він був кришталево чистий і чесний, цей новітній в історії людства фінансист — здійснюючи операції з мільйонами, задовольнявся зарплатою, яка була скромнішою, ніж у будь-кого з присутніх, хіба що за виплатком Кармен, Зіночки Білотор та школяра Спартака Ридаєва.

— Всіх зрадників — до пігтя! — заявив він.

Трутня підтримав і Голова:

— Це діло таке — ми йому довіримося, а він призвичаїться до чужої влади, його підкуплять, то й стане запроданцем...

Ісидор Зотович не міг собі уявити людини з подвійним дном, для нього так: або ти з нами і ти наш, або ти проти нас і, отже, ворог.

У тривалій суперечці не дійшли новоявлені партизани остаточної згоди...

Нарешті сиділи вдвох з командиром біля вогнища, гріли очі в затухаючому жару, думали якийсь час кожне свою думу.

— З чого почнемо? — тихим голосом озвалась по мовчанці Вовкодав.

Роман Яремович напівспаленою лозинкою копнув пригасаючий жар, здійняв сніп іскор.

— Який з мене командир, Докіє Русланівно? Я — партійний працівник, ідеолог, в ролі комісара прислужився б...

Вовкодав, примружившись, з добродушною іронією, сказала:

— Кому ж і командувати, як не партійним ідеологам... В такий час всі мусимо бути командирами...

— Не віряться, що Андрій Гаврилович назовсім... Жду, так і здається, що появиться на стежці, кине своє: «Ну, хлопці-молодці...»

— Не кине... Він, Романчику, перший... Якщо будемо необачні та ліниві — не забаримось його наздогнати. Дій, командире!

— Легко сказати... Тут он які вовки зібралися... На кого не кинь, то й командир... Я для них — секретар... пропагандист та агітатор... У громадянську я ще патрони збивав, як паризький гамен. Вистріляні, конешно, на фронті червоноармійцям їх не підносив, після бою підбивав... А вони... фронти пройшли... підпілля... з досвідом. Ти, Євдокіє Русланівно, — з дореволюційним стажем... Леніна бачила...

— І слухала! — охоче відгукнулась Вовкодав і полинула думками в таке близьке і таке вже далеке минуле.

— Тобі б командувати... За всіма законами і моральними правами.

— Стара я для того, Романе, стара більшовичка, але... баба.

— Он баба Кожипа у Вітчизняну дванадцятого року командувала... Ти нашого Юлія Цезаря розпитай — він цілу лекцію...

Вовкодав, поки тривала ця некваплива і дуже болісна розмова, згорнула цигарку, взяла з рук Білоненка лозинку, кінець якої курівся і поблискував, прикуривши, мовила:

— Теперішні партизани не будуть схожі на партизанів Василюки Кожипої і навіть на тих, якими командував Левінсон... І партизанська війна буде іншою...

— Відчуваю...— зітхнув Білоненко.— Тому й побоююсь...

— То правильно. І навіть добре.

Ждав Білоненко, що рознесе його Євдокія Русланівна в пух і прах, як це вона вміла робити на партійних конференціях, а вона — погодилає.

— Все буде по-новому. І не дай боже, коли почнемо діяти, як у громадянську. Тому я й проти Голови. Та й інших. Тобі треба братись... твердо, по-партійному. Не забувай — ти секретар, авторитет.

— Не розгубити б авторитету...— зітхнув уже щиро Білоненко.

— А ми, комуністи, для чого? Підтримаємо... підправимо...

— Нелогічно, Євдокіє Русланівно. Командувати людьми, в яких такий стаж...

— Дивак чоловік! Забудьмо про стаж і заслуги! Гадавш, що оце нас зібралось півтора десятка, і все? Тільки нами будеш керувати? Оп уже прийшли хлопець з дівчиною, прийшли? А завтра-післязавтра десятки і сотні прийдуть. Запапували фашисти, друже. Вони в себе дванадцять мільйонів влипили та кинули за колючий дріт, а з нами будуть панькатись, перевиховувати?

Білоненко все це добре знав, але саме цього й побоювався. Прийдуть люди, юнь, старики, жінки з дітьми. Голодні, обірвані, пограбовані. Чим пагодувати? В що зодягнути? Який лад їм дати, не маючи досвіду?.. Але вже починав і розуміти — саме йому доведеться давати цей лад, командувати. Тому лише їй, найсправедливішій і наймудрішій із жінок, яких він знав, відверто звірявся у своїх сумнівах, не хизувався, не для годиться казав, що командування для нього — то зависока честь.

— Перевиховувати взялася бранця? — перевів розмову на іншу, менш складну та дошкульну тему.

— Спробую. Робочий хлопець... Просто цікаво, чи одурмапили простих німців остаточно, а чи ще є якась надія....

Білоненкові ця ідея сподобалась. Але хід подій в перші місяці війни показував, що перевиховувати вражених епідемією фашизму обивателів буде ой як нелегко.

— Казали, кожний третій снаряд — без вибухівки. Начинений листівками: «Тримайтесь, хлопці, ми ваші брати по класу...» Запитували про те в самого маршала Будьопного, коли заїздив у райком,— гмикнув у вуса, зиркнув,

як на маленьких, не захотів і відповідати. Значить, приймається бажане за дійсне...

Вовкодав не сперечалась, охоче згодилась.

— Схоже, що не тільки словом доведеться агітувати. Буває, самовпевнених та знахабнелих отверезює березова каша... здавна так ведеться. Отож, хлопче, починай активні дії...

— А з чого починати?

— З організації. Знайди надійні місця для отаборення, не одне, а кілька, бо коли приростемо до одного місця, то швидко вищохають. Доведеться маневрувати. Бази треба закласти — з харчами і зброєю. Потім дисципліна, військові заняття... Прогавили ми це, ями копали, а воювати не вчилися. Володіти зброєю треба досконало. Наступ, несподіваний напад, відступ, характер бою, бій у лісі, в селищі — всьому цьому треба людей навчати.

— А кажеш — баба, — захоплено реготнув Білоненко. — Такі здібності.

— Не перебивай! І без смішок. Серйозно говорю. Інколи й баб слід послухати. Особливо тих, в яких інтереси вищі за інтереси баби Палажки та баби Параски.

Білоненко вже й не радий був своїм веселошам, пік раків.

— Мені теж діло знайдеться. Підпілля організую, розвідку налагоджу. Без народу ми сліпі. А в народі є й «пародець». Треба вміло відсівати половину від зерна, опиратись на людей надійних, відданих патріотів... Але не сподівайся, що всі так відразу ж побіжать на твій поклик, так і схопляться за зброю. Фашистів ненавидять, але й бояться. На ось, почитай...

Тільки тепер Євдокія Русланівна пригадала, що у неї в пазусі — Цвіблеві накази, старанно відклесні Платонідою від парканів.

Білоненко поворушив лозипкою дотліваючий жар, вогнище ожило, червонувате світло впало на зібгані листочки. «Розстріл. Розстріляти. Будуть розстріляні!» — впали в очі слова, навмисне виділені більшим шрифтом і тому чорніші за іншу дрібноту. Ніби стріляли в саме серце. Уявляв собі, як ті накази подіяли на миролюбних калинівців.

— Не всіх ці накази поженуть у лісі, примусять озброїтись. Пристосовуватиметься людина, без надії сподіватиметься, тремтітиме і впчікуватиме: а може, обмине?

— Ситуація важка... — згодився.

Ліс сторожко шумів. Пострілювали жарини в попелі, час від часу легкий вітерець струшував з дуба холодні росинки та перезріле жолудиння. І раптом з глибини, як луна:

— Стій! Хто йде?

І, немов з-під землі, глухе, тягуче:

— Гаврило-о!

Білоненко і Вовкодав переглянулись.

— Гаврило прибіг, чекай біди...— стверділими губами сказала Євдокія Русланівна.

Білоненко рвучко схопився, пірнув у темряву. А не-вдовзі Гаврило вихитався з почі, схожий на лісовика в своєму видрипаному, колись, може, й фасонистому лісів-ницькому вбранні.

— Ну, як ви тут? — забасував глухо.— Живі, вовки вас не поїли?..

— З чим прийшов, Гавриле?

— Гостей підкинуло. Йдіть до сторожки.

— Хто такі?

— Батько Спартачків. Сам капітан Ридась. Так несподівано...

Ані Євдокія Русланівна, ані Білоненко і сном і духом не чули про Спартакового батька, але мимоволі захвилювались, пораділи і, розбудивши Спартака, нічого йому не кажучи, гуртом рушили до лісової сторожки.

...А туман плів і плів над землею, осідав на листя і стовбури дерев, на кущі і пожухлу траву повнозерною росою, росинки наливались, витягувались донизу, падали, воложили і без того вологу землю.

Закутався у волохату ковдру Калинів, тільки відпочивати б йому в теплі, тішитися гарними снами. Але й цієї ночі ніхто в селищі не спав і не збирався спати, хіба що дітлахи обляглися, та й вони раптом скидались тривожно, скрикували від жахливих видінь.

Тієї ночі важкою смертю вмирав Качуренко.

У час, коли вже все потонуло у мороці, перевели його з райвиконкомівського підземелля в резиденцію фон Тюге, яку він облаштував собі в приміщенні райспоживспілки. За рік чи два до того невгамовний Раєв вимурував будинок для своєї установи, а під ним не звичайний погріб виклали майстри, а вивели цілий лабіринт без вікон з міцніючими дверима та на мудрованих засувах — для товарів,

які повинні зберігатись при постійному температурному режимі.

Склади спорожніли, залишився хіба що якийсь непотріб, стояли замкнені, ждали кращих часів, а діждалися лихоліття. Штурмбанфюрерові «молодці» відразу ж їх облюбували, очистили від зайвини і почали поспішно заселяти тими калинівцями, які, на думку фон Тюге, мусили негайно тут оселитись.

Уже звечора по дворах, по хатах забігали чорношнелельники, на поміч їм були мобілізовані і нестройові ефрейтора Кальта. Масивні двері складів то відчинялися, то зачинялися, темні підвали хижо ковтали опелешених людей. В одну з порожніх камер кинули й Качуренка.

Збайдужілий до всього, голодний і застуджений, сів просто на цементну підлогу, тамував важкий кашель, а той рвав йому груди, вивертав душу. Байдуже став на ноги, зіщулившись, поклигав до виходу, коли за ним прийшли, байдуже зайшов у колишній кабінет Раєва, похитуючись, стояв лицем до стіни.

До кімнати час від часу забігав гостроносий, надмірно витягнутий вгору білявець з білястими очима, заносив якісь предмети, з шумом розкладав їх на столі. Останньою було занесено до кімнати металеву пічурку, схожу на кавказький мангал, з неї пахнуло жаром і тим гострим димком, який виділяється, коли вуглини до кінця ще не переріли.

Нарешті в кімнаті з'явився сам фон Тюге, пройшов до столу, вслід за ним продріботів Петер Хаптер, став збоку, кожної миті готовий до послуг. Штурмбанфюрер правицею підбив вище чорного кашкета, на засмаглому лобі проступила спітніла рожева смужка, тернув її тильною стороною руки, поважно розсівся у кріслі, хазяйновито оглянув стіл. Посеред столу лежав аркуш білосніжного, в ледь помітну сипю лінійку, паперу, на ньому акуратно заструганий лискутий олівець.

Фон Тюге взяв олівця, помилувався ним, націлився було на аркуш, але нічого не написав, а тільки побавився пальцями, потім зиркнув на Хаптера і кивнув.

— Качуренко, оберніться сюди! — наказав буденно, і Андрій Гаврилович в'яло обернувся. Дивився байдуже, ледве чи й розуміючи те, що тут готується.

— Качуренко, ви допитуєтесь штурмбанфюрером фон Тюге, — затагнув гугняво Хаптер, — і він вас суворо попереджає: бути до кінця відвертим і щирим у своїх зізнан-

нях. Ви, напевне, помітили на столі оці предмети. Це предмети примусового впливу на тих, хто мовчить або викручується. Штурмбанфюрер обіцяє, що коли отой білий папірець, який лежить перед ним зараз, буде заповнений прізвищами людей, яких залишено із завданням чинити шкоду великій Німеччині, то засобів фізичного впливу до вас він не застосує. Чи вам зрозуміло, Качуренко?

У відповідь Качуренко закашлявся, і кашель той був такий глухий і глибокий, такий безжально чіпкий, що, здавалося, Качуренко ніколи вже не відкашляється; коли ж йому трохи все-таки вдалося погамувати клетотливі позиви, відчув, як гостра нудота, що підкотила до горла, ось-ось може вивернути йому всі нутроці. Качуренко був уже важко хворий.

Фон Тюге примруженими очима спокійно і навіть вдоволено дивився на те, як корчиться у муках допитуваний, і терпляче ждав. Він ще не зронив жодного слова. Говорив Хаптер:

— Штурмбанфюрер чекає. Зважте, Качуренко, що хоч він і гуманна людина, але і в нього є нерви, і, як у кожного, є край терпцеві. Називайте імена своїх спільників, не вдавайте дурня, добродію Качуренко.

В якусь хвилину, коли кашель знову трохи вгамувався, допитуваний мовив:

— Мені сказати нічого...

Ті слова прозвучали тихо і байдуже, Качуренко знову схопився рукою за груди.

Хаптур довгенько щось витлумачував фон Тюге. Вислухавши, той сердито пошпурив олівець на стіл, покрутившись, олівчик улігся посередині білого аркуша. Фон Тюге не мовив і слова, тільки відкинувся на спинку стільця і ледь помітно прискалив ліве око, але того знаку не пропустив вістовий. За хвилину в кімнату ввалилось двоє із «молодців» і зосереджено почали готуватись до «акції фізичного впливу» на допитуваного.

Над Калиновом дедалі помітніше густішав туман, навіть фари машин не могли його пробити потужним світлом, на подвір'ї колишньої райспоживспілки панувала зосереджена метушня, без жодного зайвого звуку, без окриків, без бігавини чорношинельники виводили то поодинці, то цілими сім'ями людей єврейської та циганської національності, не проминули й кількох випадково затриманих контужених та поранених червоноармійців, пильно їх

перерахували і тільки тоді, коли сягнули цифри п'ятдесят, зачипили підвал, підняли задні борти машини. Вже перейшло за північ, коли чорні тіні винесли нерухоме тіло з кабінету фон Тюге, розгойдавши за скручені руки й ноги, кинули в кузов. Машини рушили з подвір'я, поїхали крізь туман на околицю, в сосновий лісок біля яруги. На столі у фон Тюге лежав чистий аркуш паперу, притиснутий гарним, вміло загостреним олівцем.

...Вже підходили до лісової сторожки, коли їх спинили якісь глухі, невразні звуки. Вдалині, там, де за лісом лежав Калинів, пролунало швидке й коротке дудотіння, потім знову стало тихо, і, певно ж, ніхто не розпізнав у тому дудотінні криваву симфонію злитих воедино пострілів десятка автоматів. Так ніхто і не збагнув, що творилося у нічній непрогляді, послушали-послухали — і пішли до лісової сторожки.

Загорнута у щільні сувої туману єдина в лісових хащах хатина зовсім загубилась, і коли б не Гаврило, який, не піднімаючи голови, перехитуючись, напрямці сунув уперед, то, мабуть, ані Євдокія Русланівна, ані Білоненко і тим більше Спартак не ризикнули б шукати її в лісі. Побачили білу стіну лісової оселі вже лиш тоді, коли наблизились впритул, а їм назустріч блимнуло скупе жовтаве світло традиційного каганчика, цього одвічного свідка людської біди і нестатків. З сінець виколихалась округла постать, схожа на казковий колобок. Прися ще не бачила свого Гаврила, а вже впізнала по кроках.

— То ти, Гавря?

— Я, я, стара...

— Знайшов?

— Веду...

— І Партачка?

— І його...

І ніхто не помітив солдата, що завмер у темряві зі зброєю напоготові.

XXVIII

Капітан Сильвестр Ридасєв навмисне не збирався трапляти на калинівську землю. Бував тут колись, коли ще з ним жила Спартакова мама, гостював і в Гаврила з Приською, пізніше, років два тому, відвідав у Калинові Спартака, побув якусь годину.

Недоладно склалась його доля на кордоні.

Неспокійно було, ждали, безумовно, не війни, а провокації, доповідав начальник застави вищому начальству про все, що було помічено на протилежному боці прикордонної ріки, доповіді сприймалися як належне, навіть не вважали за потрібне попереджати про подальше пильнування, служба прикордонника сама по собі вимагала пильності та цілковитої бойової готовності.

Закінчився суботній день, в усіх добрих людей настав час золотого відпочинку, наступна неділя обіцяла бути погожою, куди тільки не накерувувалися люди, яких тільки не було задумів у кожного. Лише у прикордонника одна-єдина задумка: дивитись, вдивлятись, слухати, прислуховуватись і стежити.

Цієї ночі якраз найменше лиха чекали, може, тому, що на тому боці вже усе було підготовлене для підступного нападу. Якщо раніше вночі припливали з чужої сторони якісь непевні звуки, шуми, помічався підозрілий рух, то в суботній вечір на кордоні панувала мертва тиша.

Погідно заходило сонце, м'яке, по-літньому ласкаве, мов у волохату ковдру, загорнулося над обрієм у білу хмару, сутінки трималися довго, майже до півночі, бо то була найкоротша ніч, і вона виправдовувала свою особливість. Вгорі синіло і зорилось небо, стояла лагідна тиша, якої навіть не могло порушити дружне і безперервне кумкання в усіх озерах, озерцях, затоках, протоках і ковбачах. Час від часу долітали до слуху прикордонників віддалене перепелине підпадьомкання та скрипуча пісня деркачипа, лелеки довго не могли вмотитися у своєму розкіпному гвізді на височезному, вже вмираючому дубі перед входом на заставу, в казармі ліниво рипіла гармонь, хтось певмілий тужився, прагнув упіймати за хвіст невловну мелодію.

Вчасно було замінено і розставлено пости та секрети, вирушили в дозір патрульні, служба йшла звично, злагоджено і чітко, все було, як і належалося тому бути, хіба що окрім незвичного попередження з штабу. Дзвонив сам начальник, найближче начальство над Ридаєвим, для годиться, розпитав про те, про інше і вже зовсім без потреби попередив, щоб пильнували, щоб не спав ні один солдат, щоб все було напоготові.

Капітан Ридаєв про себе метикував — це деспоста, таке попередження треба було розуміти як повну бойову готовність, до чого, власне, на заставі вже давно звикли.

Кожний став на свій пост, кожний зайняв бойову позицію, на заставі залишились тільки вільнонаймані та дружина офіцера Раздоліна, яка, незважаючи на свої юні літа, вважалась матір'ю для всіх прикордонників.

Важко було визначити Ридаєву місце свого перебування. На заставі не сиділось, хотілося перевірити і віддалені пости, і на секрет хоч один заглянути. І він, запросивши лейтенанта Раздоліна та старшину Карпенка, сів на коня і вирушив в об'їзд. Подались на найдальший пост, що причаївся у найглухішому місці. Капітана Ридаєва саме ця місцевість найбільше і непокоїла — отакі глухі закутки і облюбовують порушники кордону.

Коні ступали м'яко, земля була рахманна, вкрита м'яким трав'янистим килимом, мелодійно дзвеніли вудила, і ледь чутно порипували сідла. Прикордонники просувались мовчки, слухали піч, слухали професійно, так, як уміють її вислуховувати лише досвідчені дозорці.

Повертались на заставу вже тоді, коли на сході зарожевів крайок неба, коли перепели забили в луках енергійно, деркачі збудили тишу, коли прокрадався на землю новий день, схожий, проте, на мільйони усіх інших днів, що були до цього.

Уже пізніше, прийшовши до пам'яті, капітан Ридаєв в найменшими подробицями пригадав деталі того першого-найпершого, того критичного моменту, з якого все й почалося. Моменту, до якого в світі все було гаразд, над землею панувала тиша, зі сходу нечутно підкрадався ранок, осипав щедро дрібною росою трави та листя дерев, усе живе досипало глибоким передранковим сном, усе було так, як і завжди.

І раптом здригнулася земля. Ридаєв згадав про недавній землетрус. Епіцентр його губився десь там, у глибині Карпат, ближче до Альп. Затривожилося, сколихнулося, задвиготіло тоді все навколо, засовалось по кімнаті ліжко, на якому після пічних турбот приліг начальник застави, з вікна полетіли вазони з червоними, як жар, калачиками, вірвалась і впала додолу рамка з портретом малого Спартака, що висіла на стіні, той неймовірний шарварок і розбудив Ридаєва, і він, відразу збагнувши, що трапилось, на ходу вдягаючись, вибіг з кімнати. Тільки-но згадалось минуле, навіть визначити капітан не встиг, а чи цей новий землетрус подібний до пережитого, як із-за річки вдарив залп, майже одночасно над заставою злетіли високі стовпи вогню, землі і диму, — то вибухали снаряди. За першим

залпом був другий і третій, і застава на очах перетворювалася на руїну, палала свічкою, гинула.

Коні здибалися під вершниками, божевільно заіржала під Раздоліним лошиця, — її лоша залишилося у конюшні, — тварина, а відразу відчула, що сталося непоправне. Схрипнув жеребець під Ридаєвим, коні інстинктивно збилися до купи, тягнулися головами одне до одного, чи шукали рятунку, чи гамували свій переляк. Шалено завертілася ця невеличка кавалькада по колу, і, можливо, саме цей безладний рух був і помічений ворогом, бо саме тієї миті, коли вершники нарешті рвонули вперед до застави, трохи попереду, правобіч, гухнув снаряд, заволокло ранковий чистий простір, бризнуло в очі їдким зеленаво-жовтим димом. Рисак різко крутонув убік, галопом рвонув уліво, і, можливо, це й порятувало капітана від імовірної загибелі, — другий снаряд розірвався саме в тому місці, куди прямував кінь спочатку. І все ж осколки наздогнали рисака, ранили його смертельно, і поки могутня тварина, похитавшись, а потім завертівшись дзигною, приймала смерть, Ридаєв устиг одчайдушно викинутись із сідла, закотився у зарослу травою та бадиллям давню вирву.

Можливо, лише на якусь мить його була покинула свідомість, потім він знову, здається, все бачив і все розумів, ось тільки тіло чомусь стало таким неслухняним, і ще чому він лежить у якійсь ямі? Стало соромно — бійці сприймуть це за переляк, подумують, що капітан навмисне замаскувався у природному укритті. Ще кілька снарядів розірвалося майже поряд, далі артилерійський обстріл припинився. Але кулеметні та гвинтівочні постріли глухо озивалися у тих місцях, де залягали прикордонні секрети та стояли пости. І враз почулося тривожне, закличне іржання лошиці, що віддалялося. «Невже Раздолін помчав у те пекло?» — кволо подумав Ридаєв. І сам собі подивувався, ніби з осудом подумалось: а як же інакше міг діяти лейтенант? Адже на заставі була його дружина, наші товариші...

Рвонувся, аби встати, аби бігти на заставу, — і впав від різкого, нестерпного болю. Опам'ятався лише тоді, коли Карпенко та двоє прикордонників, які підійшли з ближнього «секрету», витягали його з вирви.

Наступної ночі почалися їхні поневіряння.

Фашисти швидко розгромили заставу, не змогла витримати паленого обстрілу і навального наступу жменька прикордонників. Хрестаті танки, машини обійшли її

стороною, проскочили мостом, що постав раптом ніби із збуреної піни. Вороже командування, не надавши особливого значення тим небагатьом прикордонникам, що zostались на своїх постах, кинули війська вперед, і під вечір гаряча канонада розгорілася вже в тилу колишньої застави, певне, на підступах до найближчого міста, що було кілометрів за тридцять...

Отже, почалася війна. Застава була повністю спалена, не знайшли там ані живої душі, майже на всіх постах загинули хлопці в кашкетах із зеленими околичками. Зібралось їх усього шестеро — поранений Ридаєв, і ще двоє поранених, і троє здорових червоноармійців. Раздолієв був неушкоджений, але весь час мовчав, не відгукувався на жодне запитання — уже трохи пізніше на мигах пояснив, як після вибуху снаряда його викинуло із сідла, вдаривсь об землю і очі геть засипало піском, а вуха перестали чути.

Ридаєва поранило у праву ногу, осколок глибоко засів у м'язах, а до того ж ще саме на цю ногу падав з коня і кістка не витримала удару, тріснула. Не те що ступити на ногу, ворухнутися нею не міг.

Першу медичну допомогу подавали, як зуміли, прикордонники, бо фельдшер чи то був полонений, а чи, може, й похований під згарищем, що тліло на місці застави. Ному с'як-так випрямили, затисли в луб'яні лещата, боліло нестерпно, але Ридаєв, зціпивши зуби, мовчав, знав, що іншої допомоги ждати нізвідки.

День пересиділи у чагарниках. Поранені тут залишились і на ніч, а здорові тим часом розвідали обстановку. Другого дня теж довелося пересиджувати, прислухаючись до того, що діялось навколо: на щастя, фашистські війська повзли стороною, сюди ж ніхто навіть не заглянув.

— Вважають, що вже нас завоювали, — болісно скривив губи Ридаєв.

— Що ж робитимемо? — зависло чісь запитання.

Ридаєв знав, що треба робити, але поки що язик не повертався віддати наказ. Треба було виходити з ворожого тилу, наздогати своїх. Ні на хвилину не засумнівався в тому, що фашисти все одно не візьмуть гору. Зайти можуть далеко, наступатимуть, перемагаючи розрізнені, схожі на його заставу частини та гарнізони, але так триватиме не вічно. Тільки до часу, поки відмобілізується, озброїться, організується і займе оборону Червона Армія.

А тоді все зміниться, хто доживе, той стане свідком, як через ті ж переправи загарбники покотяться назад. Ридаєву ніхто не перечив, знали всі — так буде. Але коли те буде? І як бути вже ось зараз жменьці прикордонників, поранених і небездатних після розгрому?

Лейтенант Раздоліп безперестанку протирав сльозаві очі, старшина Карпенко час від часу роздирав йому червоші, запалені повіки і обережно видобував звідти згорнутою хустинкою крупні піщипки, промивав очі теплою водою із баклажки. Лейтенант потроху починав бачити, але ще нічого не чув, в ушах досі нестерпно шуміло й потріскувало...

Опівдні Раздоліп став на ноги, мовчки заснував по діброві, повернувся до гурту з двома довжелезними жердинами. Мовчки зібрав, у кого можна було, паски, зняв усе реміняччя і з Ридаєва, почав скріпляти докупи вориння, і Ридаєв відразу ж здогадався — лейтенант почав готуватися до того, про що тільки-но думав, поки що не зважуючись сказати, начальник, бо йому було соромно примушувати бійців обривати через нього свої руки.

У надвечір'я вклали Ридаєва у саморобні поші. Вони вийшли неоковирні, ушкоджена пога не знаходила в них спокою, і капітан, вирішивши, що йому все одно того не стерпіти, заблагав:

— Що ви, хлопчики мої любі! Хіба ж ви зі мною проїдете? Ідіть, доганяйте, я знайду вихід...

Раздоліп пильно видивився на Ридаєва, хоч і нічого не чув, але, мабуть, з виразу обличчя здогадався, про що той каже, і розсердився, захвилювався, від того збудження оглушливо тенькнуло в ушах, заболіло, враз потекло з них щось тепле, він тернув рукою, долопа закривавилася, але до слуху долинули несподівано виразні слова капітана:

— Через одного обезноженого не варто гинуть вам усім, здоровим...

— Кипь, капітане, мурагу мурижити, — суворо, заїкаючись, заговорив Раздоліп. — Командування беру на себе! Вийдемо.

Лейтенантова впевненість а чи, може, його дивовижне одужання оживило всіх, хлопнуло силою і надією в серце кожному.

— Та ясно ж — вийдемо! — підтримав лейтенанта старшина Карпенко.

— Під лежачий камінь вода не біжить, — зауважив котрийсь із червоноармійців.

Вони рушили в дорогу. Вів лейтенант Раздолін. Вів по азимуту, тримаючись єдиного напрямку — на схід. До лінії фронту, туди, де гуркотіли гармати, де точились запеклі бої, де були свої. Він, ще не здоровий, з перев'язаним лівим оком, з кров'яними пробками в ушах, узяв на себе всю відповідальність за цей похід, вів невеличку групу вміло і обережно, з професійним інстинктом та пухом прикордонника, помічав на своєму шляху кожну непевну стежку, часто зупиняв загін перед небезпекою, холодно-кровно виясняв обстановку і, тільки впевнившись у можливості рухатись далі, віддавав наказ про похід. Карпенко із рослим сержантом, майже не випрягаючись, несли ноші, лише зрідка котрогось з них підміняв той же лейтенант, який уперто не вважав себе пораненим.

Про дружину Раздолін не згадував, ніби її у нього ніколи й не було. Капітан Ридаєв розумів, що лейтенант не забув про дружину, сам у собі тамує не лише фізичний, а й моральний біль. І якось, улучивши момент, у час денного перепочинку, коли Карпенко з хлопцями пішли роздобувати в лісових хащах убогий оточенський харч, капітан сказав своєму заступникові:

— Не втрачайте надії, лейтенанте. Може, й вона отак, як ми, пробивається десь до своїх, жінка вона кмітлива...

Раздолін розчулено зморгнув запаленими очима, витев долонею сльози, зітхнув.

— Марна надія. Кров'ю вона витекла... через мої вуха...

Ридаєв аж стривожився, дивними словами заговорив лейтенант, ніби був несповна розуму.

А той довго мовчав. Старанно витирив зчорнілою, аж зопрілою хустиною ясні сльози, зізнався:

— Спелели... Може, й заживо згоріла... Ще тлів попіл, курілись підвалини, але я...

Важкий спазм перехопив Ридаєву горло.

В усі наступні дні ні Ридаєв, ні Раздолін не поверталися до тієї розмови, втягнувшись у похідний ритм, ішли ночами, йшли вдень, коли це було можливо, відпочивали тільки з необхідності, забули лік дням і ночам; zostались позаду волипські чагарі та болотянки, з великими зусиллями форсували кілька маленьких та навіть більших річок, кілометр за кілометром долали простори благодатного Полісся; інколи заходили й у села, в ті, де не в'явився поки що ворог; бувало, що й підкидали їх на селянських підводах. Похід проходив без особливих пригод, коли не рахувати втрат, які поніс їхній і так маленький загін: вони заста-

лись вчотирьох, бо двоє поранених а чи то ненароком, а чи навмисне в одив із днів несподівано відстали. В час привалу залягли неподалік, відпочивали, коли загін рушив, усі бачили, що й вони звелися на ноги, а до наступного місця перепочинку вже не прибули.

Карпенко ходив на розшуки, але повернувся розгублений і знічений, не зустрів їх на стежці, не знайшов там, де відпочивали, не помітив, у якій бік повернули. Ходив на розшуки Раздолін. Повернувся швидко. Припіс лише гвинтівки заблуканих, бо підсумки з патронами, щоб полегшити їм руки, лежали на ношах, під головою у капітана.

— Дезертирували...— самим горлом хрипко видихнув Раздолін, присів по-турецькому та заходився протирати запалені очі.

— Не витримали...— беззлобно зітхнув Ридаєв. Він, як ніхто, розумів муки поранених, міг лише співчувати хлопцям — його самого, як пана, несли, а тим доводилося шкутильгати.

— А присяга? — кресонув оком Карпенко. Старшина піколи, нікому і ні за яких обставин не спускав. Коли ти солдат, та ще й прикордонник, то мусиш бути ним до останку.

Про відсталих більше ніхто з них чотирьох не згадував, ніби їй не трапилось того важкого і вражаючого випадку. Навіть тоді, коли у Гавриловій сторожці Білопенко запитально зиркнув на оточенців, помітивши зайві гвинтівки, ніхто не відповів на те піме запитання.

Побіля Калинова і в самій сторожці опинились вони і випадково, і не випадково. Коли несподівано ступили на терен Калинівського району, Ридаєв помітно пожвавішав. У поході його весь час переслідували сумні роздуми про сипову долю. Коли б був на ногах, то, не задумуючись, пробрався б у райцентр, але наражати на небезпеку товаришів боявся. Тож навіть словом не патякнув, що його несуть у знайомих місцях, лише згадувалось йому давнє, минуле, проходило перед очима, як жадане, болюче і неясне видіння, згадалася колишня теща, якісь кумедні родичі, особливо тітка й дядько з лісової сторожки...

Одного разу чи то приснився, чи уявився дядько Гаврило, його майже квадратна дружина, лісова сторожка постала в уяві. В глухому лісі, десь на північ від райцентру. І не витримав Ридаєв, розповів про неї Раздоліну, і той відразу ж взявся ворожити на своїй карті, вносити коректи-

ви в азимут. Збачувати надто не довелося, і ось, осінньої туманної ночі, вони дісталися до заповітної сторожки.

Не так за розрахунками, як в уяві Ридасва ця сторожка мусила бути десь далеко, він не вірив, що її можна буде знайти в непроглядних лісових хащах. Та, напевно, коли б дуже дошукувались, то чи й знайшли б. А всевладний випадок сам привів. Напевно, Жучка, здійнявши гвалт, краще за будь-який азимут вказала на близьке людське житло, а все інше було справою Карпенка і Раздоліпа, вони швидко визначили і місцевість, і характер поселення, що трапилося їм на шляху. Вони вже не раз зупинялися в лісових сторожках, завжди там їх приймали дружжелюбно, годували, давали чогось на дорогу, в одному не могли допомогти — не знали, де розшукати хоч сякого-такого лікаря.

Ні Гаврило не впізнав Ридасва, ні Ридасв Гаврила. Капітан лежав на ношах, мов страдник, прибитий двяхами до свого хреста, йому не просто було їх покидати, бо ж ще гірше потім лягати на них знову, тож так і зоставався лежати, довгий, худющий, по самі очі зарослий рудуватою кошлатою бородою, Гаврило, дивлячись на ту бороду, поважно розгладжував свою, попелясту, супив брови, скупо розповідав:

— Не було, бог милував... В районі сидять, а тут тихо... — Заглянув на піч, скомандував: — Сплигни, стара, з печі, пригости людей.

За комином щось завотузилося, зашелестіло, посопло-посопло мовчки та й вивалилось завбільшки з копицю сіна, зашустране, було схоже на те, що звалось старою, і спало зодягненим, навіть хустку теплу вив'язавши на великій голові, ховало округле, як місяць, обличчя.

Ридасва тривожна радість торкнула в серце.

— Ви не... Гаврило... — затнувся, бо не запам'ятав, як по батькові величали далекого родича.

Гаврило не образився, бо хтозна, чи й пам'ятав, як звався його батько, всі звикли: Гаврило та й Гаврило, навіть прізвище було для нього не обов'язкове.

— А ви будете Пріська?

Округле і зашущкане аж у боки вдарило руками, подивувалось:

— Ой, що ж це воно? Щось знайоме, чи як? Пріська я, а це ж і справдечки мій Гаврило, а ви ж хто будете?

— Капітан Ридасв, коли не забули...

— Партачків тато?! — вигукнула Пріська.— Та господи ж, та милостивий же, та хто ж би забув? Може, хто й забув, але не ми з Гаврилом. І синочка вашого любимо, і вас пам'ятаємо, аякже...

Говорила, а тим часом замість бликунця довоєнний п'ятеричок дістала, Гаврилові наказала вікна зашпугати козячками, метушилась по хаті, лад наводила, невдовзі засіяло на всю світлицю, і тільки тоді до гостей придивилась.

— Так ви ж при всій амуніції, скажи ти! О божечку, та чи ви не ранені? Ай, яй, яй, не дай боже, щоб в отакий час та ще й хвороба. От же і вбийте, а не признала б! Шкелет з бородою! Божечку ж мій! А був же красень, а був же... як дуб! Я часто казала своєму: коли б ти, Гавриле, хоч трошки був на Платонидиноного зятя схожий. Ну, то здрастуйте ж, дорогий сродственнику, ми вас все одно за свого приймаємо. А ти, старий, не стій, біжи, катова душа, негайно до хлопців, Партачка веди мерщій, це ж яка буде радість батькові...

Гаврило слухняно шмигнув з хати, а за ним і Карпенко, старшина був пильний, знав своє діло, довіряв, але й перерівав. А капітан Ридаєв просто не міг повірити в своє щастя, мовчав, все це видавалося йому химерним сном.

— У нас поруч свої стоять, тут і секретарі, і судді, й прокурори. І ваш синок з ними, аякже.

Вона присіла біля капітана, схилилась над його ложем та тихо, по-родацькому, щоб чужі не чули, зажебоніла:

— Його ж ото надумали зловити, довідались, чия дитина, а він — не сплоскуй,— того німця самого полонив, скрутив йому в'язи та й привів оце ж коли... щоб не минулої, бува, почі... до нашої сторожки. Разом з Парасчиною дівчиною німця вполювали, там теж отряха не згірше парубка.

Невдовзі до хати ступила незнайома жінка, за нею ще якісь люди, а між ними Ридаєв впізнав сина.

— Спарт! Сипок...

— Тато! — Ридаєв-менший кинувся до нош.

Дивився і не впізнавав батька. Тільки очі світилися рідні, проникливі, по-батьківському добрі. Щасливо занурився лицем у колючу батькову бороду.

XXIX

Було тихе надвечір'я, темпі хмари пливли пизько, мало не зачіпаючись за баню собору святого Фоми, лінивий дощ усе поривався перейти у зливу, та ніяк не міг набратись сили; можливо, саме побоюючись пегоди, вся лейпцігська громада й ховалась по своїх тихих закутках. Одного Ганса гнала кудись сувора доля. Куди саме — не знав, яка мета перед ним постала — не відав, чому блукав серед важких сірих кам'яниць — не міг збагнути. Не спам'ятався, коли опинивсь перед відкритими дверима собору. З подивом відзначив: перед собором досі стояв пам'ятник Йоганну-Себастьяну Бахові, його знаменитому землякові, але куди ж він подівся? Потім пригадав: та ще ж рано Йоганну-Себастьяну забиратись на холодний постамент, ще ж він живий-здоровий, ще буде час для безсмертя.

На потвердження тому, що великий композитор ще живий і ще не вмер, з навстіж відчинених дверей собору святого Фоми долинули могутні, такі знайомі з дитинства акорди. Ганс добре знав, що то виконується один із творів Баха. Але який саме? І хто його виконує?

Ступив до собору. З тихим потріскуванням горіли тисячі воскових свіч, коливалося жовтаве світло, в ніс ударило теплом та дразливими пахощами не воцанки, а терікої живиці, похмуро-темне склепіння важко зависло угорі, а по центру. біля стіни ледь виднілися опуклі, сріблясто-голубі труби органа. Весь собор був по вінця виповнений його божественними звуками.

Ганс здогадався: у соборі правилася вечорова меса, тож не було нічого дивного, що орган клекотів і будив увесь Лейпціг, подивувався Ганс лише тому, що в соборі не виявилось жодної людини, окрім органіста.

Але не палякався, не вбачав у тому чогось незвичайного, неприродного. Могло бути й таке. Адже старий Йоганн-Себастьян жив тут завжди, не виходячи з цього собору, який був для нього і творчою лабораторією, і місцем, де виконувались його твори, і його пристановищем. Навіть опісля смерті навічно оселився тут, під важкою плитою. Не здивувало його й те, що плити не було на своєму місці і ніде її не побачив. Хилив низько голову над клавішами органіст, творив чудову мелодію, яку можна було слухати без кінця.

Уважно приглянувся до органіста. Сухорлявий, із горсто випнутою, згорбленою спиною, в усьому чорному.

Топку шию кутав у білосніжний шарф, білий розкішний парик велично прикривав його високе чоло, спадав на спину.

Так, це був Йоганн-Себастьян Бах, живий і творящий Бах, і Ганс побожно вкляк перед ним, тамував сльози і думав: тож яке йому випало щастя жити в один час з великим Бахом, жити в мирі, не знати ніяких походів, не чинячи людям ніякого зла.

Прекрасна мелодія раптом затихла, тільки відлуння її ще довго гуляло під склепінням собору, в усіх кам'яних закутках. У Ганса затерпли руки і ноги, холод пішов у груди, опустився навколішки перед Бахом, хотів йому молитися, як живому богові, і не мав сили зронити з вуст жодного слова.

— Це фуга «Мі-бемоль мінор», Ганс Рандольф. Чув ти її коли?

Ганс, безумовно, не раз слухав цю фугу, але тільки тепер згадав, що це справді фуга «Мі-бемоль мінор». Та навіть кивнути головою не зміг у відповідь на дивне запитання.

— Її чудову мелодію я підслухав у слов'ян, в українському фольклорі, Ганс Рандольф,— голосом не людським, а громовим, органним клетотом пролунали слова Йоганна-Себастьяна.— Я до слов'ян ходив з добром, як друг, а не з розб'єм...

Ганс Рандольф прокинувся від чіїхось кроків, від збуджених голосів і побачив, що вже світає. Звечора довго не спалося, хоч був і виснажений до краю. Нервове збудження було таким сильним, що геть гнало сон і втому. Тільки після розмови з жінкою, такою звичайною і непоказною зовні і такою мудрою та знаючою, трохи заспокоївся, почав надіятись, вірити, що нічого фатального з ним не станеться.

Збоку, десь там, біля варварської буди, метушилися люди, збуджено лементували на мові, до якої уже почав призвичаюватись, а він усе ніяк не міг розлучитися з тим, що наснилося. Так запрагнулось негайно, в цю хвилину, трапити до рідного міста, яке пережило віки, зазирнути в скам'янілі лица Бахові і Гете, послухати урочисту месу в соборі святих Томаса і Фоми.

Але треба такому приснитися!.. Живий Бах. З сумовитими очима, з словами докору, які б'ють у саме серце: «Я до слов'ян ходив з добром, як друг, а не з розб'єм...»

Це незвичайна рятівниця вчорашньою розмовою навіть йому той сон. Довідалася, що він з Лейпціга, і відразу: «Земляк Баха? А чи знаєте, молодий чоловіче, що ваш Бах дуже любив Україну? Фуги писав на мелодії з українського фольклору?» Він не лише того не знав, а й припустити чогось такого не міг. «Отож-бо й воно,— сказала з сумом бабуся,— дивитесь на пас, як англійці на папуасів, і вважаєте, що на більше, як стати вашими рабами, ми і не заслуговуємо».

Спати його поклали під березу, в ту ж халабуду, крізь верх якої свистів вітер. Йому не довіряли. Спартак знову зв'язав йому за спиною руки, а добра бабуся, сміючись, пожартувала: «Не май серця, Гансе, на Спартака, сам винен, не зажив у нього до себе довір'я».

Ганс не кривдився, розумів, що довір'я тут не міг здобути, він і сам не знав, як би повівся, коли б йому дали волю. Хоч і не хотілося не те що ставати під команду, а навіть бачити єфрейтора Кальта, але ж, напевне, знитившись, пішов би саме до нього з похиленою головою. Коли гинути, то краще від своїх.

Цілий вечір і більшу частину ночі думалося над словами дивовижної бабусі. Каже, що ніби бувала у Лейпцігу. А може, просто читала про нього, адже місто історичне. Згадала, що вокзал їхній посеред міста, про пам'ятник на честь битви з Наполеоном теж згадувала, про знамениту ратушу і, безумовно ж, про Баха та Гете. Хвалилась, що зовсім юною бувала там. Може, й правда. В кожного своє, як каже єфрейтор Кальт. І відчував себе ще знедолішим — ось вона, ця речиста бабуся, побувала в Лейпцігу і повернулася жива, ніхто її там не скривдив, а він, Ганс, ледь з'явився на піщаних бульварах Калинова, як відразу ж і трапив у пастку. А те, що Бах переспівував їхні пісні, певне, вигадка, не могло такого бути. Почути б їхніх пісень, він би вже збагнув, позичав у когось Йоганн-Себастьян мелодії а чи то більшовицька пропаганда.

Співати в таборі для Ганса Рандольфа ніхто не збирався. Було тут гамірно, ясно світилися очі навіть у Трутця та Жежері, яким надто вже почав був набридати незвичайний режим та непевна, тривожна обстановка.

Партизани зустрілися з прикордонниками, ніхто з калінівчан не те що не ждав, а навіть подумати не міг про те, що в них з'являться такі гості. Втомлені-перевтомлені, обдерті та забруднені, але в кашкетах прикордонників, з гвинтівками за плечима, з повним комплектом беззапа-

су. Знесливши майже до останку фізично, вони зберегли силу солдатського духу. І хоч як дивно, на їхнє бідацьке становище ніхто з таборян не звернув п'якої уваги, партизани бачили в них солдатів Вітчизни, яким випало примножити лави неоперених месників, вдихнути в їхні зсумовані і затужавілі від незвички та щохвилинного чекання небезпеки серця певність, віру у власні сили. Навперей розпитували: звідкіля, що бачили, що діється в світі, яка обстановка, а прибулі мовчазно низували плечима, відповідали однозначно, бо ж самим хотілося знати про те ж саме.

Зіночка Білокор разом з Кармен клопоталася біля поранених. Спартак допоміг їм звільнити батька від зайвої одяганки, на яку пильноока Зіночка в першу чергу звернула увагу і твердо наказала негайно винести її з буди та добре пропекти над полум'ям. Оточенці, можливо, й не помітили, що їх обсіла нужда, у важкому безперервному поході воякам було не до цієї мерзоти.

Під прикриттям густого сосняка та ліщинових кущів палало жарке полум'я, новоприбулі, оголившись до підштаників, трусили над вогнем свій одяг, робили це мовчки і зосереджено, соромлячись глянути один одному у вічі.

Зіночка пильно оглянула скалічену ногу капітана Ридасва. Хоч дівчина була лише фельдшером, до того ще й молодим, відразу визначила, що в цьому випадку необхідне втручання досвідченого хірурга, вона ж сама безсила подати кваліфіковану допомогу. Доповіла про це Білоненкові, а той, можливо вперше, по-командирському наказав:

— І все-таки, Білокор, доведеться оперувати капітана вам.

— Не можу... я... не... не можу...

— Треба! Обставини змушують.

Від хвилювання Зіночка Білокор заплакала і сховала лице в долонях.

Її порятувала всезнаюча Євдокія Русланівна:

— Білоненко, не починайте з практики Чапаєва. Пам'ятаєте, як Василь Іванович висвячував коповала у ветеринари? Не може вона, не може. Хірурга треба, ризикувати не слід...

Кармен, що стояла поблизу і слухала розмову, запалилася:

— Марушкевича сюди... Дідуган свій...

Білоненко з подивом глянув на дівчину, засумнівався:

— Спробуй витягнути... Відмовиться... Або «хвоста» притягне.

— Беремо з Спартакoм цю операцію на себе,— влевпнено мовила дівчина— І Ткачик хай іде... для прикриття.

Визивно й насмішкувато зиркнула на Зіночку Білокoр. У тої відразу ж висохли сльози.

— Може, краще я? Я з Аристархом Платоновичем...

— Обійдемося без тебе,— нечемно перебила Кармеп,— за хворим краще подивись.

Білоненко покликав Ткачика, велів готуватися до ризикованої мандрівки у Калинів.

Євдокія Русланівна, зоставшись з Білоненком наодинці, порадила:

— Отож, прислухайся до людей, розвивай і підтримуй їхню ініціативу...

Білоненко вдячно зиркнув на жінку.

— Спасибі, Докіє Русланівно. Тобі бути по праву...

— Облиш...

Потім вони зайшли до капітана Ридаєва. Перевдягнений, вміло перев'язаний, прикордонник лежав на м'якій постелі, вимощеній з лісових трав та гілля, видно, що нестерпні муки трохи облишили його.

— О, то ви ще зовсім юнак, капітане! — усміхнулась дружньо Вовкодав до поголеного і вмитого Ридаєва.— У вас ще закохатись можна,— пожартувала.

— А чого ж... Мало не одружився з безносою,— скупосміхнувся.

— Справ багато, капітане, помирати нам неспосібно,— Роман Яремович і собі намагався втрапити у тон Євдокії Русланівни.

— Позбутись би Гітлерового подарунка,— зітхнув Ридаєв.

— Спробуємо! — кивнула головою Вовкодав.

Поповнений людьми табір жив своїми справами. Хто стояв на посту, хто, чекаючи черги на вартування, відсипався, хто чистив зброю, а хто й просто нудьгував без діла.

Під розлогою сосною, падійно замаскувавшись під навислим гіллям, зручно облаштувались Трутень із Зориком. Мовчки виставляли на простелепій полі Зорикового вивіреного не одною зимою сірого пальта кісточки доміно, час від часу забуваючи про гру, перекидалися думками.

— Я тобі кажу, Зоріку, коли б хоч гра була варта свічок...— видно, продовжував почату раніше суперечку

а чи, може, й просто розвивав спільну для обох думку Тру-
тень.

Зорик чухав потилицю, перевіряв кісточки доміно, шу-
кав потрібного кегля, а сам чи й бачив на них позначки.

— Кажу тобі — підпілля... Поки не пізно, треба якнай-
швидше маскуватися, так, як гриби в пущі...

— Підпілля не підпілля, а зариватися треба... В барліг
заягати. Як ото ведмідь заягає або борсучок. Зиму пере-
сидів, а тут і весна...

— Ге, почекай весни... Ага, ти так? А ми тобі по кін-
цевій...

Зорик і не збирався закривати кінця, але мусив звер-
нути увагу партнера — наближався сторонній.

Повз гравців пройшли дівчата Зіночка Білокор і не-
вгамовна Кармел.

— Ти, Зіночко, будь впевнена, коли вже я візьмуся за
яке діло, то будь спок!

— Не розумію, для чого тягнути Ткачика, адже він так
переживає... в нього таке... це йому нагадуватиме... — хви-
лювалась Зіночка, дуже хвилювалась за здоров'я секре-
таря райкому комсомолу.

Кармен мружила лукаві очі, наскрізь бачила Зіночку
Білокор.

— Це мордуй себе, Зінулю, і не переживай за Ванька.
Він хлопець-кремінь. І потім у пас з ним справи... обо-
пільні...

— Це ж які? — тривожно ловила Зіночка погляд
подруги.

— Ну, мало які? Одне, що я йому про маму розкажу,
розважити треба...

Зіночка вже помітно зблідла.

— Потім же й про комсомол. Ох, Зінусю, коли б ти
знала, скільки разів мене агітував Ванько! Вже так мене
виховував, так виховував, а я, дурепа, перебувала під пов-
ним впливом малосвідомої мами, не сприймала агітації
та пропаганди серед позаспількової молоді всерйоз. То,
може, й ще агітуватиме... А я, Зіночко, вже визірла... от
їй-богу ж, готова, хоч сьогодні приймайте...

Лукаві очепята так і грають, так і світяться лукавим
сміхом.

— Хто ж тебе тут... як же тут приймати? — дивувалась
Зіночка.

— А просто...

— Впустила ти своє дівчачо...

— Тільки ловлю. І знаєш, що я тобі скажу? Не розсердишся? Ні? От і гаразд. Займись ти, Зіпочко, вихованням мого племінничка Спартакка Ридаєва...

Переляканими очима, мов на божевільну, дивилась Зіпочка на Кармен.

— Не дивись, що він школяр, трохи педовчений, а насправді вже парубок, будь-якому фашистові голову скрутить...

Не договорила Кармен, не встигла засперечатися з нею Зіпочка, бо Спартак з'явився, нагримав на родичку:

— Ну й не серйозна особа ти, Ярчук, ми з Васьком уже готові в дорогу, а тебе десь посить.

— А я теж готова,— відгукнулась солодко Кармен,— тільки ось із Зіпочкою радилась, як краще Мурашкевича запопасти...

— Коли я йду, то хай у тебе голова не болить! — захищував Спартак, а Кармен багатозначно Зіночці:

— Ну, що я казала!..

Тим часом Білопенко, Ридаєв та Вовкодав, поговоривши про се, про те, повели мову про основне.

— Які у вас плани на майбутнє, капітане? — запитав Білопенко.

— Стати на ноги.

— Про це ми потурбуємось.

— Мета у нас одна — наздогнати своїх, вийти з тилу.

— Сьогодні це неможливо. Ви знаєте, де тепер лінія фронту? Отож-бо. А ми зберегли приймач, правда, батареї сідають, але Москву ще чуємо...

— Повідомлення Радінформбюро певтішні!.. — зітхнула Вовкодав.

— Армія Кяроноса вазпала поразки... Можна сказати, розгромлена. Генерал загинув...

Мовчки слухав те капітан Ридаєв. Не хотілося вірити Білопенкові, але... Якщо вже й Калинів у глибокому тилу, то мусили повірити навіть у те, що не сприймається серцем.

— Зоставайтесь у нас... Скоро зма...

— Дозволите пересидіти холодну зиму? — криво усмінувся капітан.

— Разом битимемо ворога.

— Вас скільки? Десяток? Півтора?..

— Та вас четверо. Прийдуть ще...

— Яка різниця, скільком пересиджувати...

Білоненко аж скипів, спалахнули гостро за окулярами очі.

— Я сказав — битимемо ворога, дезорганізуватимемо його тил, чинитимемо диверсії, в умовах війни все це буде для фашистів дошкульним...

Ридаєв поклав на коліно Білоненку суху, гарячу руку.

— Не хвилюйтесь, друже. Я все розумію. Подумаю... А точніше, обставини самі підкажуть, як нам бути. А поки що приймайте до свого гурту... От і добре. Спасибі.

Лейтенант Раздоліп з бійцями будували ще одну партизанську халабуду. Розпочали будівництво з таким розрахунком, щоб і на Спартака місця стачило, а може, й ще хтось приб'ється. Вже залишилося лише вивершити дах до химерної оселі, як лейтенанта покликала Зіночка Білоркор. Вона мала оглянути і полікувати його, капітан Ридаєв просив. А Раздоліп не хотів і слухати.

— Ми не закінчили роботу, — відмагався.

— Робота до лісу не втече, — жартувала Зіночка, хоч її губенята ще й досі після розмови з Кармен ображено тремтіли і кривилися.

Безцеремонно взяла лейтенанта за рукав, і він покірно рунув за дівчиною.

Білоненко обходив табір, видивлявся тих, хто бив байдики, для них у нього знайшлося діло.

— Агей, Зорик! Трутень! У вас що? Мертва година? Доміно?

Ті не поспішали залишати свого затпшку.

— Перенесіть від сторожки картоплю. Гаврило приготував.

Розшукав Вітрогона. Той старанно ганяв шомпола у стволі гвинтівки.

— Підемо шукати зручного місця для табору, — сказав командир. — З собою візьмем Луку Лукича.

Вітрогон мовчки знизав плечима: мовляв, про мене...

Євдокія Русланівна підмінила на посту Спартака. Ганс тепер опишився під наглядом, який його зовсім не гнітив. Він нетерпляче ждав цієї дивовижної жінки, побоювався, що вона більше не приділить йому уваги.

— Як спалося, камраде Рандольф? — поцікавилася Вовкодав.

— Спився Лейпциг, — ожили Гансові очі. — Так дивно проспався — я слухав музику живого Баха. Його знамениту фугу.

— Це ж яку? Прелюдій і фуг у нього чимало.

Ганс назвав. Євдокія Руславівна про себе посміхнулася. Не такий уже й простак цей рядовий-нестройовий. Вчора розповіла йому про вплив української пісні на великого композитора, а сьогодні йому вже й наснилось. Як кажуть, на чiemу возі сидиш... Не повірила Вовкодав у Гансове сповідіння...

— І що ж вам сказав Йоганн-Себастьян?

— Що ходив до вас із добром...

— Велика він людина, Гансе, ваш Бах.

Ганс Рандольф охоче потвердив, що композитор Бах справді все життя віддав людям, а помер жебраком.

— І на чуже добро не зазіхав. Грабувати не ходив...

У Ганса відразу ж підупав пастрій, винувато похилилась голова.

— Своєю волею, напевне, не пішов би жоден німець... — промимрив.

— Але ж пішли. За чим прийшли до нас, Гансе Рандольф?

Ганс Рандольф не знав, що відповісти. Коли по правді, то він знав, за чим привів його сюди єфрейтор Кальт, який щоденно тільки те й робив, що втлумачував підлеглим мету, з якою прийшли вони в чужу країну, але Ганс Рандольф не зважувався переказати цій жінці слова єфрейтора Кальта. Йому ж особисто цей похід був ні до чого. Він простий друкар і друкував би собі, не воюючи, хоч тисячу років.

Саме про це він і сказав своїй співрозмовниці.

— Так, можливо, думали і ті дванадцять мільйонів людей, пімців, яких Гітлер наказав постріляти, кинути в концтабори або примусив залишити свою вітчизну. Вони гинуть, борються, але на нас, радянських друкарів, на робітників і селян Радянської країни не пішли. Їх піяка сила, навіть така дика і гвалтівна, як фашизм, не примусила виступити проти братів по класу.

Ганс мовчав. Ганс Рандольф хилив голову. Йому було соромно дивитись цій жінці в очі.

— Як думаш жити, Гансе Рандольф? — суворо дивилась вона на полоненого.

— Я у вапняк руках...

— Брапець, але не на фронті взятий. У нас тил...

— Нам говорили, що в тилу безпечно, — пробелькотів Ганс.

— Неправду вам сказали. У «тилу» вашому, тобто на поневоленій радянській землі, вам буде дуже кепсько,

Земля горітиме у вас під ногами. Народ мститиме німецьким завоювникам за наглий напад, за безчесну війну, за поневолення, за пашу кров і сльози, ти це можеш зрозуміти, Гансе Рандольф? Ти міг би собі уявити таке, що не ви, а ми прийшли до вас? Як би вам повелось, Гансе?

Ганс думав, Ганс холонув і здригався.

— У Лейпцігу я бачила пам'ятник — громіздкий, важкий, гвітючий. На честь якої події поставлений? На честь перемоги над Наполеоном. Повір мені, Гансе, на нашій землі з часом поставлять пам'ятники перемоги над Гітлером, над фашизмом.

Ганс не заперечував. Він ще не павчився, подібно до тих, пізніших гансів, кричати, здаючись у полон: «Гітлер кадут!» Гансові ще не вірилось у те, що самому Гітлерові можна влаштувати окапучення, але він і не належав до тих, хто кривив душею. Згадав Курта Вернера. Коли б не Гітлер, живим би був друг його дитинства.

— Отож вирішуй, Гансе: чи тобі зоставатись вірним своєму фюрерові, чи виявити класову солідарність і разом з нами боротися з фашизмом. Іншого шляху в тебе немає...

— Я не люблю фашизм, — тихо прошенотів Ганс. — Не всі німці фашисти...

— Я такої ж думки. Але пройде немало часу, поки чесні німці отямляться... Будь одним з перших, Гансе.

— Я не маю вибору... Назад повернутись не можу... Але... в мене рука не підніметься... проти своїх...

— Не проти своїх, Рандольфе. Проти фашистів...

— А як їх відрізнити?

— То підкаже тобі совість...

XXX

Фон Тюге любив поспати, пошійитись у постелі, особливо після таких безсонних ночей, якою була минула. Прокинувся десь на початку одинадцятої, ніжитися не став, пацуплюючи штани на костюмашністі волохаті гомілки, заволав хрипко:

— Гретхен!

Рудоволоса Гретхен піби тільки й ждала цього поклику, Стала на порозі, грайливо руку до козирка:

— Хайль Гітлер! До ваших послуг, Рудо.

— Подати обід на... шість персон. Курт хай покличе цих. Цвібля з Кальтом, врозуміло?

- Яволь! Буде зроблено. Прийом?
- Мусимо відзначити... Як-не-як, переміщення...
- І новосілля, — хихикнула про себе Гретхен.

Штурмбанфюрерові хлопці були не промашливими, за одну якусь годину обширили не такий уже й малий Калинів, обнюхали всі приміщення і якщо вже зуміли вибухати для своєї резиденції приміщення з такими підвалами, то й для шефа постарались знайти особнячок у садочку, обсаджений такими квітами, яких по всій Німеччині удень із свічкою не знайдеш. Раніше тут жив ветеринарний лікар, німець з походження, Штромбах, людина шапована і досить заможна. Був одружений з дочкою калинівських міщан, став повновладним господарем двоповерхової споруди в старому, піколі і піким не доглянутому саду і вже самотужки будинок реставрував, сад почистив, повирубував старі дерева, насадив молоденьких, та ще таких сортів, що про них калинівці й не чули, а грядки перед вікнами і квітник доручив пильнувати дружині, сухорлявій і грудастій Кларі Генріхівні. Та не лише садом і квітами славились обійстя Штромбахів, дивував їхній дім і незліченною сімейкою, народжувалася у них дитя майже через рік, і тому ніхто до ладу не знав, скільки вистрибує на подвір'ї Штромбахів малечі, можливо, самі батьки втратили лік власному потомству. Було воно в них рухливе, одне щойно з'являлося на світ, а старше вже одружувалося а чи йшло на власний хліб.

Штромбахи перші полишили Калинів, кинули і дім, і сад, і квіти. Річ у тому, що хоча Карл Карлович Штромбах і палежав до чистокровних німців, — був сухий, педантичний, небагатослівний і чесний, — але неабияк стривожився.

— Я їх знаю, — сказав довірливо сусідові, — вони сюди прийдуть. Вони тут нароблять...

— Чи вам їх боятися, Карле Карловичу? Свої ж... — вивідував сусід.

— Моя Клара Генріхівна хоч і німкеня, але вони докопаються. Її бабуся походила з євреїв, а в них на ці речі інших тонкий...

І виїхав. З усіма дітлахами, малими й дорослими.

Як мовиться, святе місце порожнім не буває, наступної ночі ветеринарові апартаменти самочинно зайняв собаколов Рагіпа, який обіймав у ветлікарні скромпу посаду санітара-асенізатора і небезуспішно змагався зі Штромбахами у справі побільшення сімейства, хіба що з тією різницею, що в Рагіни дівтора трималася при сімействі

лише до шести-семилітнього віку, а потім безслідно зникала, переповнюючи навколишні школи-інтернати, дитячі будинки, притулки для неповнолітніх.

Штурмбанфюрерові молодці з родиною Рагини не церемонилися, заселялись собаколови в нове помешкання тихцем уночі, а вилітали з нього розтріпані і наполохані, як потривожені кури з сідал. З переляку навіть свою халупу проминули, поселились у пустуючій салотопці за селищем у ярузі, незатишній і смердючій, зате в безпечній зоні.

Штромбахові апартаменти псевдовзі заблещали й засяяли, переповнилися меблями, посудом та всіляким домашнім скарбом, якому вмілою і впевненою рукою давала лад рудоволоса Гретхен.

Рівно о дванадцятій прибули гості. Першим Цвібль, пропустивши поперед себе свою понелястоволосу Гретхен. Поглений, вимитий і начищений, як мідний самовар, штурмбанфюрер, тримаючи два пальці лівиці за рипучою портупеею, правою зловив Гретхен-гостю за суху напахчену ручку, жадібно припав до неї припухлими від недавнього сну губами.

— О, фрейлейн? Я такий щасливий... такий вдячний.

— Я теж рада. Чи гер штурмбанфюрер завжди такий непостійний?

Фон Тюге підвів голову, гострі брови злетіли від подиву стрілами вгору, очі допитливо проймали Гретхен.

— Непостійний? Ах, так, фрейлейн вирішила, що то була жарти? О, ні! Просто я до біса був зайнятий роботою... наша, знаєте, професія, вона вимагав... не якоїсь частини тебе, а всього. Але хай фрейлейн не думав, що фон Тюге базіка і кидає слова на вітер. Наша братня домовленість з капітаном Цвіблем залізна.

Він твердо тиснув руку спантеличеному, зовні байдужому Цвіблеві і по-змовницькому підморгував. Капітана Цвібля пудило, але він тримався, підтакував:

— Так, так, ми з паном фон Тюге... ми...

Сфрейтор Кальт ніби і втішений, а насправді наляканий несподіваним запрошенням, хоч і прибув майже водночас із Цвіблем, але спочатку трохи перечекав біля дверей, щоб не видатись нав'язливим і підкреслити: він лише ефрейтор, звичайний порох під ногами високородних та ще й увінчаних отакими чинами. Стояв під дверима, пітнів, аж самому було гидко від того рясного солдатського поту, озвіріло витирав його бруднуватим носовиком.

— Хайль Гітлер! — гаркнув Кальт, нарешті переступивши поріг і виструнчившись так, що його округлий живіт мало не відірвався та не впав до ніг господаря.

— А-а-а! — протягнув по-дружньому фон Тюге, перед трапезуванням він перебував у грайливо-благодушному настрої.— Хайль, хайль! Ну що ж — вітаю і вас, будьте гостем.

— Превелике спасбі, гер штурмбанфюрер,— улесливо подякував Кальт і, крутнувшись у бік Цвібля, гаркнув удруге: — Хайль Гітлер, гер гауптман!

На хвилину єфрейтор був розгубився, не знав, як повестися з обома Гретхен, та швидко, як і належитья бравому вояці, знайшовся:

— Цілую ручки прекрасним фрейлейн! — Але до ручок не кипувся. Фрейлейн, підігруючи своїм шефам, роблено присіли на одну ногу в кніксені, спочатку рудоволоса, а за нею й понеляста, і хоч Кальт розумів, що з нього кепкують, як з останнього бевзя, на обличчі його вималювалося таке захоплення, що обидві фрейлейн не стримались і розсміялися.

Штурмбанфюрер з голови до ніг знову оглянув єфрейтора, кинув багатозначний погляд у бік Цвібля, запитав:

— Наш єфрейтор одинцем? Я запрошував гостей разом із своїми подругами...

Єфрейтор Кальт мало не втратив мову, але швидко, як і належитья невразливому солдатові фюрера, відрпортував:

— Ми їх ще не маємо, гер штурмбанфюрер! — блимнув хитрувато очцями.

Точилася великосвітська, бо її вважав за таку фон Тюге, забавка-розмова.

— Не вірю! Не вірю, єфрейторе! З такими даними, як у вас... в таким темпераментом. Ой, глядіть, єфрейторе, шануйтеся — не розмножуйтесь з тубільними дівками... В усякому разі, від мене, єфрейторе, потачки не ждіть. В мене досить клопотів і з місцевими. А ще коли ви почнете тут плодити нам фольксдойчів, то... Ні, пі, як хочете, ласкавий єфрейторе, а я вам цього не дозволю...

Цвібль хоч і не належав до високородних фонів, його рід походив від звичайного цибулиного кореня, проте жарти любив і розумів.

— Звольте не турбуватися, дорогий штурмбанфюрере, перенаселення нам тут не загрожує. Мій вік, мої фізичні

змоги не в такому стані, аби мпожити на землі собі подібних.

Влучив собачий єфрейтор у саму ціль. Фон Тюге заіржав, та так, що навіть шибки у домі хазяйновитого Штрomba задзвеніли. Гретхен попадали на кашану, кашикали, пирхали, кашляли, реготалися до сліз.

— Ви мені подобаєтесь, Кальт,— озвався нарешті фон Тюге,— свій хлопець.

Кальт шанобливо схилив голову.

Почалося трапезування... Гретхен-попеляста грайливо аголосилася прислужувати штурмбанфюрерові. Гретхен-рудокосій нічого не залишалось, як увиватися біля Цвібля. Єфрейтор турбувався про себе сам і не був тим зобидженим.

Фон Тюге, як гостинний господар, підніс келих за гостей, нагадавши, що вони не просто заявили сюди обідати, а запрошені на новосілля. Тож Цвіблеві мимоволі довелося другу чарку підіймати за щастя, благополуччя і довголіття високоповажаного господаря і його нового дому. На тому тостування і закінчилося, бо заплелася цікавіша й суттєвіша розмова, яку господар завжди вмів і започаткувати, і повести в доступному для його розуміння напрямку.

— За побажання, капітане, велпка дяка, а тільки треба думати, що воно не виправдається...

— Ви не впевнені у своєму благополуччі? — скривила хтиві губки Гретхен-попеляста.

— У довголітті цього дому. У нас така служба, фрейлейн, що до одного місця надовго не приростаємо. Тому мене піякі оселі не цікавлять. Це мої молодці постарались. Особисто я здатний мешкати навіть у підвалі.— І відразу ж до єфрейтора Кальта: — До речі, єфрейторе, за вашого втікача відплачено сповна...— Далі до Цвібля: — Так, так, капітане, п'ятдесят для рівного рахунку, та ще й один зверху. Кволим виявився цей їхній... «шеф району». Коли вони усі такі, то скоро мої молодці стануть безробітними...

Цвібль був природженням солдатом, його не подивусиши ані смертями, ані кров'ю, він завжди був готовий узяти чуже життя, але не тремтів і над власним, та цинізм фон Тюге і його діямав. І тому сухо поцікавився:

— Він виказав своїх спільників?

— Мовчав, як стіна. Певно, з ляку йому відняло язика.

Фон Тюге, як справжній кавалер, був душею товариства, встигав їсти і пити, розмовляти і хтиво поглядати

на обох Гретхен, великодушно дозволяв присутнім вислуховувати двозначності, смілись і підтакувати. Гретхен-попеляста вже не могла одвести від нього закоханих очей, зачарувалася його вмінням тримати у своїх руках бесіду.

Гретхен-рудокоса чи то через свою природну байдужість, а може, ображаючись на шефа, хоч і не виявляла того зовні, була неуважна щодо Цвібля, більше пильувала власну, аніж чужу тарілку, а Кальтові, який залишався поза увагою, тільки й діла було, що вибрати на столі шмат найбільший та непомітно перепести його у свою тарілку.

Цвібль не був гурманом, їв мало і неохоче, шнапс попивав короткими ковтками, як півень, тільки що не закидав голову назад, більше вдавав, що трапезує, а насправді вивчаюче позирав на фон Тюге і думав свою думу.

Безумовно, фон Тюге кривив душею, коли не сказати — брехав, запевняючи, що бранець, до якого Цвібль уже почав був звикати, так і вмер від переляку, уздрівши хоч би й таку пику, якою матінка природа нагородила штурмбанцфюрера. Просто нікого не захотів виказувати арештований пі йому, Цвіблеві, ні цьому професіоналові. Вмер, а не продав своїх, загинув, як належить гинути мужній людині.

Фон Тюге, сам того не помічаючи, викривав самого себе.

— Кістки в їхнього брата, треба віддати належне, мамонтові. З них, певно, можна різьбити всілякі дрібнички. Трищать оглушливо. Але ж і вперті... дика раса. Культурна людина нізащо б того не витримала, були в мене «клієнти», що, ледь уздрівши моїх молодців зі своїм інструментарієм, починали вповідати навіть про таке, чого й не впали, зізнавались у тому, чого й не робили. Батька-матір продавали, самого господа бога охоче цурались...

Коли фон Тюге був напідпитку, то забував про необхідність оберегати від сторонніх вух деякі подробиці власної професії, любив похвалитися особистим талантом та особливостями тієї праці, яку вважав достойною новітніх пісень, які б дорівнювали віщим пісням про міфічного Роланда. Правда, сьогодні перед тим, як заговорити довірливо, не забув застрахуватися:

— Сподіваюсь, тут зібралось дружнє товариство, доносити на шефа ніхто не побіжить... Хоч особливих таємниць я її не відкриваю, чи не так, сфрейторе?

Сфрейтор Кальт, заскочений у той момент, коли рідкими і зіпсутими зубами старанно перемелював тверду шин-

ку, мало не вдавився, вмить підхопився, желепав ротом, ніяк не міг видобути слова.

— Сідайте, ефрейторе, вас зрозумів і вірю...

Цвібль гнав від себе образ покаліченого Качуренка й ніяк не міг відігнати. Стояв перед очима тої замордований чоловік, про існування якого він ніколи не знав і не дізнався б, коли б не опинився в цьому жахливому Каліпоу. Холодок гуляв поза френчем, бо розумів, чому фон Тюге так грайливо попереджає присутніх, ніби хизується власною невразливістю. Саме тому, що вважає себе невразливим, всевладним розпорядником доль не лише місцевих браців, а й усіх інших, хто не належить до його молодецької касты, навіть тих, хто сидить ось тут, у нього за столом, і кого він називає своїми друзями. Хай би тільки в чомусь схибив він, капітан Цвібль, або хоч би і цей пришепелкуватий з вигляду ефрейтор, фон Тюге спуску не дасть, не моргнувши й оком, кине в холодне підземелля і зі смаком, із великим душевним задоволенням перемеле найблагородніші арійські кістки. Кістки в усіх людей однакові...

Дунав одпе, а клопотався іншим, тим, чим і палсяється клопотатись ортскомендантові на дешево прикупленях землях.

— Скажу вам, дорогий Рудольфе,— платив за дружбу дружнім звертанням,— мене дуже непокоїть те, що більшовицькі агенти застаються інкогніто. Це — небезпечно. Вони всі тут фанатики, а ті, кого залишили навмисне...

Фон Тюге жував, хоч нічого не мав у роті, його металеві зуби терлися один об один, але задумався над словами, які були мовлені Цвіблем.

— Дрібне,— нарешті переконав себе і заспокоїв співрозмовника.— Інструкціями передбачено всіх фанатиків, всіх непокірних, всіх запідозрених і неблагонадійних ізолювати. В концтабори. Для подальшої фільтрації і...— Завчено склав пальці,— великий і вказівний,— видобув звук, схожий на постріл.

— І все ж можуть дошкульно непокоїти... заподіяти шкоду інтересам рейху...— обережно сказав Цвібль, боячись викликати у його корсароподібної величності фон Тюге бодай найменшу підозру щодо тих своїх думок, що клубочились останнім часом у голові.

— Дрібне,— повторив фон Тюге.— Я особисто маю план. Ідеальний план, капітане. Я не з тих, хто хапається за дрібниці. Люблю їсти рибу з голови...

Цвібль, природно, зацікавився тим планом, уважно слухав, намагаючись і знаку не подати, що бачить, чим зайняті руки господаря. Штурмбанфюрер, хизуючись, намагався вималювати свій хитромудрий план, але його язик, — чи не від перепою, хоч ніби й вплив небагато, — заплітався, тільки й дійшло до Цвібля, що шеф відділу внутрішньої безпеки прагне добратися безпосередньо до тих, хто зачався в лісі, напевне, ще й досі чекаючи на свого командира, який уже ніколи туди не прийде. Але поки що штурмбанфюрер був далеко від лісовиків, зате своїми лапищами сягнув округлих коліп обох Гретхен — одна сиділа праворуч, а друга — ліворуч від шефа.

— Все ж найзручніше було б дістатися до них через підпільників.

Штурмбанфюрер не образився на те, що Цвібль чи то вчить його розуму, чи то дорікає за легковажність, бо взагалі не визнавав особисто для себе такого поняття, як образа. Віл ессівець — тож і має право ображати і принижувати, образити його самого піхто не смів.

— А вони у мене ось тут, — випустив коліно рудокосої Гретхен та поляпав себе по кишені. — Ось тут вони!

Посопів, почмхав, видобув з кишені ключа. Звичайного ключа від звичайного замка. Точнісінько такий самий стримів у дверях до Цвібленого кабінету. Аж у холодний піт кипуло ортскоменданта, аж дух перехопило. Та заспокоївся: цей ключик відмикав і ті двері, за якими до часу переходився водій, що добровільно перекинувся на їхній бік.

— Ключик... відімкне мені двері до самісінького бандитського лігва. Даю тверде слово офіцера, що їхні злочинницькі голови не далі, як за тиждень, будуть складені... складені, ну хоч би... хоч би й до ніжок наших ніжних фрейлейн!

— О! — закотила очі Гретхен-рудокоса.

— Елегантно! — силснула у долоні Гретхен-попеляста.

Вдоволення собою, трапезою і гостями, вже зовсім захмелілий фон Тюге кинувся вицілювати незграбно, поведмежому, тендітні ручки обох фрейлейн.

XXXI

Юлій Юлійович Лан несподівано став у партизанському загоні комісаром.

Коли командир Білоненко запропонував обрати найдостойнішого із гурту на цю почесну і відповідальну по-

саду, то Трутень, як завжди, першим із кутка запропонував:

— Євдокію Русланівну.

Білоненко не сумнівався, що кандидатуру Вовкодав підтримають охоче, так воно і сталося. Але сама Вовкодав уперлася як стій.

Чемпо подякувавши за довір'я, вона досить обгрунтовано пояснила присутнім, що їй хоча б упоратися з тими обов'язками, що вже має, і взялася доводити: кращої кандидатури, незважаючи на те, що тут усі люди достойні, окрім Юлія Юлійовича Лана, не бачить. Освічений, прищиповий, чесний, завжди підтягнутий, а головне, досвідчений агітатор і пропагандист, вмілий організатор.

— Кого ж він організував? Школяриків? — в'їдав зі свого закутка Трутень.

— А хоч би й школяриків! — спокійно відпарирувала Вовкодав. — Хто зуміє організувати і виховувати дітей, той і з дорослими завжди знайде спільну мову.

Лан спробував відмовитись, послався на свою молодість, на відсутність досвіду, але за кандидатуру вчителя проголосували одностайно.

— Поаплодуймо, хлопці, як-не-як, а сам Юлій Цезар тепер у нас комісаром, — добродушно пожартував після цього Зорик.

Того ж дня комісар показав свій характер.

Ходили гуртом, Білоненко, комісар, Вітрогон та Трутень із Жежерею, шукали найзручніше місце для табору. Треба побудувати хоч, може, й не капітальний, а все ж утеплений барак, бо ж усім було ясно, що зиму доведеться змучувати у лісах і під найрозложистішим дубом у халабуді, вітром підбитій, не всидиш. До них уже по дорозі приєднався Гаврило, зодягнений майже по-зимовому, мишула ніч була не з теплих, а старий лісник боявся холоду, в крижах йому крутило і свічкою пекло, коли простуджувався.

Мипали квартал за кварталом, перетинали галяви і дороги, невдовзі забейкались у такі петрі, що Ланові аж не вірилось, що неподалік від райцентру могли зберегтися зовсім непролазні хащі та віковічні пущі. Здавалось, у будь-якому місці можна було отаборитись, але якщо не Вітрогон, то Гаврило щоразу категорично заперечували: то дуже високо — до води не докопашешся; то западто низько — в багнюці потонеш; то близько до дороги, то просіка не завалена, то ліс западто шолудивий — з повітря легко буде ворогові помітити, а то молоді сосонки сплітались у

таку гущаву, що хіба рачки довелося б до табору переходити.

Уже роздратовані, знеспилися від ходіння.

— Так що, як на моє умислі, — раптом сказав Гаврило, — то кращого місця за Журавлиний острів не знайти. Чи як ви, Савко Митровичу? Еге ж не знайти?

Вітрогон якусь хвилину мовчав, видно, щось пригадував, перепитав:

— Це отам, на межі районів? А там не той... не будемо відрізані?..

— Так туди ж гребелька прокладена. Ще в громадянську... Коли ми з Корзуном од петлюр в партизани втікали, жодна собака не донюхалась...

— Знаєте ту стежку, Гавриле?

— А чого ж? Уже он який рік у лісі, читай од самої громадянської... Щоб хтось інший, а особливо котрийсь з молодших, то, конешно, навряд щоб тее, а я чого ж...

— Покажіть.

Білоценко сказав, що усім іти далі на пошуки не варто, що для того й половини вистачить, тож Лап із Трутнем та Жежерей мали вертати до табору. Рушили не відразу, запросив Трутень перепочинку, не звиклий до мандрів, стомився, що було й не дивно, бо ж його м'язи за час старатливого сидіння на грошовому ящику не дуже розвивалися.

Саме про це йому і сказав Агафон Кирплович Жежеря, а щоб не трапити на гострі зуби Нилу Спловичу, то посмішно звернувся до комісара за консультацією:

— Десь я чув чи, може, читав про те, що у римлян а чи у греків, вам видніше, був такий звичай: виховувати людей з самого дитинства по воєнній лінії. Кажуть, піби й Спартак так виховувався, то чи воно правда, чи вигадують? Невже як ого народилося, так відразу ж і в солдати?

Трутень був значно пачитаніший від Жежері, пропустив стрілу, випущену в нього Жежерей, і з такої нагоди вирішив впем'яти супротивника.

— Переплутав ти, Агафоне, правдиве з грішним. Гадаєш, що коли його прізвище було Спартак, то він уже із Спарти. Спарта де, а Спартак де. А дітей справді виховували таким жорстоким методом, бо така в них педагогіка була. Народиться дитина — припось, маманю, покажуй свого пупцьвірка раді старійшин, ті його уважно оглянуть, мов на призовній комісії, і яку фальш в нього знайдуть або

не сподобається чимось, відразу в канаву, топлять, як сліве кошени, і не задумуються.

— Не може того бути,— з надією дивився на Лана Жежеря, йому понад усе хотілося викрити Трутня у невігластві.

— Ось тобі й не може!— торжествував Трутень.— Всього бувало, брат Жежеря, це тобі історія. Хоч і в Лана... то-єсть у товариша комісара запитай. Одне слово, ми з тобою, Агафоне, мусимо бути вдячні долі, що родились не у древній Спарті, а то, голубе, потопили б нас, як кошени...

— Хіба вже такі печумидні? — розвеселився Жежеря.— Хіба такі недолугі?

— Та вже ж не спартанці. Тих, знаєш, чому їх змалечку навчали? Лазити по чужих коморах та по городах шишпорити. Велить йому цей... центуріон, чи як його, не дайте збрехати, Юлію Юлійовичу, накаже хлоп'яті: йди і накрадь у чужому городі картоплі. То й полізе. І накопає так, що ніхто й не помітить. Бо коли впіймають, то шкіру на бубон вичиняють,— спочатку ті, в кого краде, а потім і ті, хто навчав, он як було.

Жежеря вже не сперечався і не дивувався.

— Твоя правда, Ниле, було б добре, коли б і нас спочатку були навчили цієї премудрості. Чи повірите, товаришу комісар, що коли пішли ми з Равним мицурої ночі по картоплю у поле і стали рити бульбу, то мене дрижаки мало не докопали: це ж беремо безсоромно чуже, все одно що крадемо.

— То колгоспний лан,— зауважив Трутень.

— Все одно не свій,— заперечив Жежеря.— Звук обєрігати кожну картоплину, кожну зернину тягти у державний засік, а тут став крадієм...

— Своє беремо, не чуже. Ворогові не дістанеться.

— Та воно ж то так,— зітхнув Жежеря,— а коли подумати...

— Та що тут думати,— нагороївився Трутень,— не продумано у нас вийшло. Гаслувати не важко. «Створійте піші і кінні...» Створили... А жити як?

Комісар насторожився, ішлося вже не про древню історію.

— Отак і живи. На підпільних харчах,— хихикнув Жежеря.— Вихарчуєшся на бульбиці так, що піг не потягнеш, а там, гляди...

— Гляди чи ще й картоплю їстимеш. Взимку де її вирясш? А в дядьків погреб не полізеш, тобі колгоспне соромно брати, а то чуже...

— Якщо ви гадаєте, товариші, що ми не зуміємо самих себе навіть прогудувати у ворожому тилу, то й справді не варто нам було тут залишатись...— суворо склепив оксамитні брови над римським носом Лан і став схожий на самого Спартака.

— Так коли б же роз'яснено було відповідно. А то: зоставайтеся, Ниле,— ось Нил і зостався. Вопо і правильно. Ну а далі — що?.. Хто ж знав, що на таке вийде...

— Що ж вийшло?

— Не бачите, Юлію Юлійовичу, що? Командира відраву ж у кутузку, а підлеглі — на розсуд долі... Бази пограбовані, голі ми й босі, голодні, ще й без даху над головою. Навоюси тут, запалиш землю під чиймись погамн...

— То як же нам бути, Ниле Силевичу?

Трутень і Жежеря з цього питання вже не раз дебатували, прикинули навіть свої варіанти, але досі якось не наважувалися про них говорити.

— Розходитись треба, хлопці,— похмуро мовив Трутень.

— Куди?

— Хто куди. Пірпать у підпілля...

— Або через лінію,— помітивши, як заграли жовна на обличчі комісара, висунув пропозицію Жежеря.

— Через яку лінію?

— Інших ліній за фронтову тепер немає. Он прикордонники, вояки не про вас, а прориваються. І нам треба. Поки не пізно... бо...

— Бо що?

— Та нічого... треба виповзати з цього лісу... з цього капкана, бо жаба цицьки дасть. Он чули, що Вовкодав казала? За кожного убитого фашиста п'ятдесят, а то й сто наших...

Лан втупивсь у землю, важко думав. То правда, фашисти великі майстри на шдлоту, вони здатні навіть на таке. Але...

— Та нам ніколи того не простять свої ж люди,— гарячував Жежеря, помітивши, що розмова вразила і комісара.— Після війни нам скажуть: через вас, сякі-такі, стріляли нашого брата. Коли б сиділи тихо, коли б ніхто не драгував окупантів, то, певно, що воли б не лютували... Може б, і обійшлося.

— Оригінальний погляд,— протяг комісар.— Навіть несподіваний..

— Чому ж несподіваний?

— Оригінальний погляд пораженців, дорогі товариші мої..

Трутень і Жежеря перезирнулися, розгубилися лише на хвилику, бо встигли вже повірити у свої переконання.

— Ми не за поразництво. Ми — за тверезий розум.

— Ваш тверезий розум сповідує категорії відсталих, а точніше, ворожих елементів, які ще хтозна чи й знайдуться після нашої перемоги...

— Не складуть вам, товаришу комісаре, доземної подяки ті, кого розстріляють за наші з вами...

— Поки що ми ще нічого з вами не зробили, товариші. А наших людей уже стріляють, жінок стріляють і дітей, старих не минають.

— А що буде, коли ми котрогось із їхньої братії прикандичимо?

— Одним фашистом буде менше.

Трутень аж підхопився на погн, де і втома, де й радикаліт подівся.

— Т-те-те, братці, їхній одип, а наших сотня: не той баланс, хлопці, дебет з кредитом не сходяться.

Тут і спіймав Лан на гачок книжника Трутня.

— Про спартацтво вичитали, товаришу Трутень, і знаєте його добре. А про Гітлерові опуси ви чули, про «Майн кампф»?

Аж побуряковів від гніву Нил Сілович Трутень.

— За кого мене маєте, товаришу Лан? Заганяєте на ковзке? Гадаєте, Трутень неусвітній дурень? Всяку фашистську муру штудіює?

— Не чули, значить? — І в голосі Лапа забриніли сталеві потки.— І не цікавилися? А жаль, Маркс і Ленін на ці питання мали інші погляди. Вони не ліпувались, не соромились, а навпаки — вивчали ідеї своїх ворогів. І нещадно громили їх. А чи знаєте, шаповний Ниле Сіловичу, до чого прагне, що плачує наш найлютіший ворог? Не знаєте, а хочете з ним боротися. Гітлер каже: завойовуй і винищуй, лише покірних перетвори у рабів. А ви про Спартака, бач, читали, а чому він повстав, за що боровся і загинув, за що погинули сотні тисяч тих, хто йшов за ним, і не подумали. Гітлер каже: вас убиватиму, а мене не смійте й пальцем торкнути, бо цього, мовляв, я вам не прошу. Листівки Геббельсові читали? Солдатів наших, офіцерів

кличе здаватись, поки не пізно, залякує, що всім буде те ж саме, що й армії Кирнопоса... То що ж, по-вашому, коли в битві полягли тисячі, то після цього решті з переляку підняти руки догори? А чи ви задумалися, яка ідея живила іспанських патріотів: краще вмерти стоячи... а-а, знаєте. Так хто ж вам дав право, друзі мої, отак думати, коли йдеться про Вітчизну, про народ наш, самому існуванню якого загрожує ворог?!

Вже підвівся, стояв на погах і Жежеря. Мимоволі обидва підтигнулися, виструнчилися, соромились глянути комісарові в очі.

Лан замовк, відвернувся. Вуста суворо стиснуті, очі гострі.

Сонце, вже давно не літне, але ще веселе і тепле, старанно визолочувало верхівки дерев, пожежею палахкотіли кетяги горобини, радіючи погожій осінній днішні, розгулювали в кущах синички, перелітали гурточком з місця на місце, то весело, то сумовито поцівкуючи, а під них фарбовані, тільки що відмітні за зростом повзики заповзято шаруділи сосною корою, опушені в зимові шубки білочки гралися завзято у свої звірячі піжмурки.

Жежеря з Трутнем не помічали навколишньої краси, розгублено мовчали, почувались безпорадними і присоромленими. Подумки кожен виправдовував себе, намагаючись перекласти вину за ту слабкодухість на іншого. Презирнулися, похнюпившись, бо, видно, зрозуміли, що перекласти вину на іншого не випадає — обидва піддалися западницьким настроям. Першим озвався Жежеря.

— Товаришу комісар! Юлію Юлійовичу, оце вже ви даремно. Ми ж... не знаю, як Нил, а про себе скажу... Так хіба ж я не більшовик? Кошешно ж, і товариш Сталін мудро учить — не будь догматиком, думай, крути мізками, шукай. Ну, ось ми й шукали... Що ж тут за крамола, за пошуки судити не можна. Ми з Трутнем лише думали, як зробити так, щоб було краще. А коли гурт... коли всі за одного, а один за всіх, то хіба ж ми що? Чи правду кажу, Ниле? Ми за те, щоб не по догмі, щоб якпайкраще...

Коли неподалік з'явився Білопенко з товаришами, Трутень, ховаючи очі, попросив:

— Товаришу комісар, забудьте про цю балачку. Проявили ми з Жежерею політичну незрілість, нікуди не подінешся. Щоб товариші не насміхались...

Мивали дні. Вони видалися на подив погожими, майже весняними, і коли б ліс не палав в осінньому пожовкненні, коли б не сипалося на землю брунатно-рожеве листя осик, не розвіювали рапкові вітри золотих червінців беріз, коли б дуби не замінили густої соковитої зелені на ковану мідь, то можна було б подумати, що після літа знову загуляла весна.

Тільки над селами та містами залягла безперервна чорна ніч. Не бачили люди сонця, не відчували його тепла і ласки, не радувало їх синє небо. Наставлялися над ними повітні паглядачі: старости та поліцаї, бігало те новопризначене начальство, мов скажене, по хатах, поцьвохкувало кашчуками, вимахувало дубцями, воляло: «На роботу», «Всі на роботу», «Збирати картоплю, овочі, вивозити хліб для Великонімеччини».

І попереджали: «Ледачим — гумові палиці, а пенокірним — куля».

На видних місцях красувались оголошення:

«Хто дасть прихисток у себе в домі червоноармійцеві або партизанові а чи забезпечить його продуктами або ще як допоможе, той буде покараний на смерть через повішення. Це стосується як чоловіків, так і жінок. Страти через повішення уникне тільки той, хто відразу ж сповістить у найближчій орган німецької влади про появу певних осіб».

Були такі, що сповіщали. А повішені то в одному селі, то в іншому, мов заведені, вертілися під подихом вітру, ніби когось попереджаючи.

Партизанський загін Білопенка набирав життєвого ритму, пристосовувався до обставин, готувався до бойових дій. Не минало й дня, щоб не прибували новенькі, по двос, по одному, то хтось із сільських активістів, то червоноармієць заблукавший, вже десятків зо три вояк перебувало під орудою Романа Яремовича, це, як для початку, немала сила.

Поки що вирішувались господарські питання: будували на Журавлиному острові барак, заготовляли продукти.

Командир з комісаром за порадою капітана Ридєєва, який хоч ще на ноги й не ставав, але потроху відужував, поділили бійців на відділення з таким розрахунком, щоб павчити і підготувати партизанів до бойових дій і в загоні виконувати певний господарський обов'язок. Група,

керована лейтенантом Раздолішим, споруджувала барак; Кобозєв очолив тих, хто заготовляв продукти, вихоплюючи в-під носа у гітлерівців усе те, що призначалося для вивозу в рейх; до Євдокії Русланівни прикипіли Ткачик, Спартак та Кармен — досвідчена підпільниця призначувала їх до таємниць розвідки.

У тому буденному впривинні знайшлося діло і для Ганса Рандольфа. Якщо в перші дні на нього поглядали косо, з недовір'ям, то з часом до чужинця звикли. Така вже душа слов'янська, спалахне, як полум'я, загориться жадобою помсти кривдникові, а хай лише кривдишк упаде цереможений, заволає про мплосоердя — і вже розм'якне, простить кривдишника, ще її радітиме, що той отямився.

Виявилось, що Ганс не лише майстер друкарської справи, уміло тримав віп і заступа в руках, залюбки копав, сокирою володів, а що вже пиляти дворучною пилкою, то охочішого за нього не було, любив з кимось тягати туди-сюди пилку, ще й приказувати: «Гут, зер гут, генесе».

Якщо й сумував за кимось Ганс Рандольф, то хіба що за генесе Євою, — так він звав непосидючу Вовкодав. Коли її не було в таборі, то Ганс допитувався: «Генесе Єва? Генесе Єва?»

Трутень не пропускав нагоди пожартувати:

— Зачекай, прийде твоя Єва. Ніхт Єва, розвідка... — І пальцями імітував ходьбу. Ганс радо кивав головою, мовляв, усе ясно, в поході генесе Єва, «ауф ходи, я, я».

Трутень, переможно сяючи очима, озирався навколо, повідомляв тому, з чім поглядом стрічався:

— Тямковитий, чорт, уже, чуєш, по-нашому почипас балакати. Недаремно в Явдоху вшелепався, вона його, гляди, ще у люди виведе, віп ще фашистів чесатиме і в хвіст, і в гриву.

На те йому відповідав Жежеря:

— Гляди, щоб віп тобі не вчесав, коли трохи оговтається...

— Чому це він має мене чесати? — їжився Трутень.

— Як вовка не годуй... Євдокія затіяла сумнівний експеримент.

Трутня, коли він у чомусь був переконаний, збити з пантелику важко.

— Несвідомий ти, Агафоне, чоловік, класової солідарності не визнаєш, а коли й визнаєш, то на словах. По-твоему, це вигадка, що Гітлер одурманив робітничий клас Німеччини? Ні, ні, ти не моргай, ти відказуй...

Ганс пильно прислухався до їхньої розмови, здогадувався, що йдеться про нього, але що говорять, не розумів. І тільки впіймавши знайоме слово, почервонів, очі спалахнули гнівом.

— Гітлер — шлехт. Гітлер майне камрад Верпер — капут.

Трутонь аж похлипався від захоплення.

— Чуєш, чуєш, Жежеря? «Гітлер — шлехт», це ж по-їхньому: «Гітлер — поганець». Гадаєш, це він там, у себе вдома, набрався такого розуму? Це Євдокіїна агітація та пропаганда...

— Кебетлива баба,— згодився Жежеря,— я її над усією нашою пропагандою головною призначив би...

Освоївшись серед чужих,— і не просто чужих, а ще й смертельних ворогів,— та віддаючись цілковито роботі, Ганс забував про своє становище.

Зате почі були для нього мукою. Особливо вечори. Може, й засинав би відразу, але в загоні з кожним днем ставало людяніше, не було тут спокою ні вдень ні вночі. Ті, кому належало, вкладалися на сон, але ж мінялися вартові, по табору постійно хтось ходив, він і розумів, і відчував, що з нього не спускають очей, і це викликало болісне відчуття — як не крути, а йому не вірять, і хтозна, чи коли її повірять.

Лежав, підклавши руки під голову,— був радий і щасливий, що їх уже не в'язали за спиною,— і думав. Думав про геносе Єву. Вона для нього стала ріднішою за матір, ближчою за Крісті, яка обіцяла вийти за нього заміж. Літня жінка з чужого племені стала для нього тим живим і гарячим променем, який глибоко проник у чорне підземелля його безнадії, висвітлив у ньому людину.

Згадував свого друга Курта Вернера, по-новому сприймав його слова про правду і кривду, до яких він свого часу майже не прислухався, бо не годен був збагнути їхньої суті. Напевно, що з часом збагнув би, але, на жаль, Курт не встиг йому своїх думок розтлумачити докладніше, схопили його, кипули до концтабору. Те, чого не встиг друг, пояснила геносе Єва у незвичайних умовах і в той час, коли він зовсім був розпрощався з життям. Вона примусила його поглянути на світ по-іншому, побачити себе самого збоку, збагнути, що він, робітник з діда-прадіда, опинився серед тих, хто прийшов вбивати, вішати, нищити братів по класу, душити революцію, ту саму, яку багатії придушили на його батьківщині.

Пригадалась перша й остання його акція, спрямована проти партизанів. Водив їх до лісу хлопець, який виказав партизанів, — на щастя, на базі їх не виявилось! — їхній же камрад, перекинчик, людина, що зрадила своїх. Перевертень сидів у їхній машині, Ганс із товаришами уважно розглядали його, навіть заговорювали з ним, але ні в кого він не викликав поваги. Єфрейтор Кальт і той умикав дивитися на супровідника, бурмочучи крізь зуби: «Більшовицька bestія, продажна свиня, такому не вір ні на пфеніг, коли він продав своїх, то чужих продасть трічі».

Ті слова спадали Гансові на думку кожного вечора, ледь вкладався на своє місце у кутку буди. «Хто продає своїх... хто продає своїх», — стукало, шіби молотком, у тім'я. Йому не хотілося продавати своїх, він не здатний продавати своїх. Іще кілька днів тому, коли був у гурті гітлерівців, він навіть не подумав би про щось подібне. Бо не знав, а точніше, не хотів того знати, що свої не всі однакові. Свої — дуже різні люди. Одні мерзнуть у холодних зелених шинельках, а інші розкошують у шубах на кутрі. Одні йдуть, мусять іти на війну, а інші їх женуть на неї силоміць.

Щоб не катуватися сумнівами, проганяв від себе невеселі роздуми про майбутнє, вдавався до спогадів. Спогадувати було солодко, аж млосно ставало, коли заглядав у вічі матері, своїй єдиній мутер. Поринав у її сумовиті очі, рахував рясні зморшки на лиці і думав: чим же вона, його муті, так схожа на геносе Єву? Ах так, оці зморшки... брови, кінчики яких опущені донизу... нарешті очі. Мамині сірі, типові очі німецьких жінок... В геносе Єви вони карі, відцвітаюче карі, але... такі ж сумовиті і розумні, як у матері.

Мутер, люба моя муті, відчайдушно кликав її у думках, — коли б то міг тебе побачити, поговорити хоч годичку. Вже розказав би тобі про матерів, які живуть на всій землі. Колись я, перозумний, думав, що лише німецькі матері найкращі і найласкавіші у світі, що там, де кінчається фатерлянд, животіють люди, в яких, напевне, й матерів немає. Не задумуючись, з легким серцем пішов я, муті, на війну, хоч і не прагнув відзначитись і прославитись, але сумління моє не згмарилось роздумами, мене не мучила совість, вона спала.

Тепер я прозрів, муті, і подивувався, і вжахнувся, так само, як подивувався б і вжахнувся сліпий, якому повернули зір і показали не квіти на людську радість, а бруд і смерть, ці найголовніші наші добродієності, які ми при-

песля па чужу землю. Ми були сліпими, як кроти, муті, ми на віру сприйняли все, що вдовблювалося у наші голови пройдами та злочинцями, ми йшли сюди, щоб порятувати землю від казкових потвор у людській подобі, а побачили тут людей, простих робочих людей, пароджених матерями в муках і вирощених у пужді та клопотах. Ми цього не знали, коли нас вдягали в солдатські мундири, ми цього не хочемо знати і тут. Ми чинимо, муті, найстрашніші злочини, які тільки здатна чинити людина,— вбивасмо таких же людей, як і ми самі, тільки тому, що не знаємо їхньої мови, їхніх прагнень, не відчуvasмо їхнього горя. Наші фрейтори із шкіри вилазять, муті, аби викликати до них огиду і зневажисть. І вопи досягають цього, ще не скоро німецький солдат збагне, що був ошуканий...

Мутер, моя любя муті! Ти не хотіла, щоб я йшов па війну, ти тремтиш за життя свого сипа, але ти мовчазно згоджувалась на те, щоб чужі землі завоювали сини інших матерів. «Ти в мене одинець,— казала,— тебе не повинні брати, війну легко виграють інші». Які ж ми були засліплені, муті... Не ти, а тутешня жінка, чужа мама, розумна і чесна людина, просвітила мою голову, очистила мій мозок від бруду, від оманливих ідей і хизування тим, що ми, німці, є обранцями божими, що саме ми покликані володіти світом, а всіх інших перетворити па своїх рабів, непокірних винщити. Я — робітняк, муті, моя мати — робітниця, батько мій — теж робітняк, робітниками ми всі й зостанемось, папувати пам не до лица, гнобити подібних до себе не можна.

О муті, якби то колись я зміг тебе познайомити з геносе Єврою, якби ти мала змогу послухати її розповіді, спізнати її справедливі слова. Над усе мені хотілось би, щоб цю незрівнянну геносе Євро зустріла ти, муті, щоб її послухала моя Крістіно...

Неписаний лист до матері обірвався, перескочив думкою до коханої. О Крістіно! Ти найкраща в світі. Німецька земля переповнена дівчатами, є вони і в інших народів, навіть тут, у лісі, я зустрівся із чарівними фрейлейн, особливо з фрейлейн Кармен. А фрейлейн Зіночка навіть схожа па тебе, кохана Крісті, але ти не дми губок, любя Крісті, все одно ніхто, окрім тебе, не є милішим моєму серцю. Яка ж ти чарівна, яка паївна і яка трішки,— а може, й багата! — дурненька, моя Крісті. Прощаючись, ти поливала мої груди сльозами, жалісливо заглядала у мої сп'япілі від щастя очі, а твої губенята шепотіли про таке,

чого краще мені було б не чути. Ні, ти твердила мені не про свою любов, — може, тому, що про це ми обоє знаємо здавна, — ти не молила зостатися, не йти на цю прокляту війну, бо, як і всі, вірила, що ця війна буде веселою і легкою прогулянкою. Обіймаючи й цілуючи мене, ти шепотіла: «Хутро, хутро, любий... Не забудь, Гансику, там, кажуть, на кожному кроці... бобри і купиці, пясці і соболь... на горжетку... на мапто, любий...» Свята наївність. Ми йшли на дикупи — і за чим? Йшли за благородними хутрами, найушлавленишими у світі, бо ми, культурні люди, претенденти на світове панування, їх не маємо. Ех, Крісті, Крісті... Ні, ти не думай, що я гніваюсь або покривджений твоїми словами. Хіба сам не був таким? Хочеться мені одного — щоб ти стрілася з геносе Євою, щоб вона сама розповіла тобі і про хутра, і про горжетки та мапто та заодно і про сирави високі, справжні, супроти яких всі хутра, все золото і діаманти, які тільки є на світі, нічого не варті. Я обов'язково познайомлю тебе, Крісті, з цією жінкою... Ні, ти не лякайся, не насуплюй своїх шовкових брівок, не морщ посяка, не копиль ображено губ. Це не дівчина, це геносе Єва, це навіть не жінка, це сама справедливість, сама пра-матір людська. Вона не лише знає все, що необхідно знати людині, вона вмів ту велику мудрість донести до інших, засліплених і здичавілих...

...Навіть важка праця, якої Ганс не цурався і не упикував, не могла погамувати сумнівів і тривог, що жили в його естві, не давали спокою йому навіть у сні.

XXXIII

Біловенко та обраний комісаром Лан мали клопітних справ найбільше від усіх мешкапців лісового поселення. Відчували і розуміли, що довго так не проживуть. Коли вже у Калипові загосподарювали чорношвинельники, коли почалися масові арешти та розстріли мирних людей, то про партизанів не забудуть. А вони ще були не готові до серйозних боїв з ворогом. Поки що в їхньому розпорядженні було вміле маневрування та уникнення стріч з переважаючими силами окупантів.

Ні Біловенко, ні Лан ще не вивчили як слід лісу, в якому таборилися. Біловенко як пропагандист і агітатор бував в усіх селах та хуторах району, якось заглядав і в лісові сторожки, але його окуляри не були пристосовані до лісу, лапате гілля сосонок так і норвило збити їх з носа. Що ж

до Юлія Юлійовича, то він, виходець із лісостепу, тієї його частини, де вже розгортався степ, взагалі цурався лісів, почувався в їхній гушаві зв'язаним, аж лише тут, учителюючи в Калпнові, поволі при звичаївся з школярами ходити на лісові прогулянки.

Капітан Ридаєв у дружній розмові напоумив їх і в цьому. Розповідав про службу на кордопі і ніби між іншим сказав: знати, як рідну оселю, місцевість, де доведеться битися з ворогом, це половина перемоги. Командир з комісаром тільки переглянулися, порозумілися з одного погляду і вже другого дня в супроводі Вітрогона та Гаврила розпочали свої мандрі.

Ходили неквапом, попереду прошкували Гаврило з Вітрогоном, вони тут з усім обізнані, їм кожне дерево знайоме, кожна галявина, кожне узлісся, а для Білоненка новина, для Лана невідкритий світ.

Був пізній ранок, сонце вже гуляло над обрієм, в небі дрімали білясті осінні хмари, вже десь пізніше вони поступово розсіюються, непомітно спливають за видпокіл.

Куди не кинь оком, сосни красуються у золоті та бірюзовому вбранні, оспкові зарості перелякапо тріпочуть червоним, як полум'я, листям, берези, вплаштувавшись у колони, вмальовують оманливі видіпня то звичайних селянських білостінок, то розкішних палаців. Ще всюди сліди педавнього літа, а росяні сережки на похилих травах, на кетягах червоної калипи та горобини, холодок, що заповзає за плечі, вже нагадують — десь тут серед цієї краси первоздапної чатує зпма, чатує тихо, підступно вичікує свого часу. Закінчувалась одна діляпка, перескочивши через вузьку просіку, яка, здається, прорізає не лише ліс, а й небо, — і вже занурився в інше лісове шумовипня, потім раптом перетпе тобі невидиму стежку округла болотина, зблисне небесна сивина у рудій, настояній на різноманітті трав воді; чарівна галявина відкривється, геть усіяна височезними мухоморами, сложими своїми пістряво-червоными шапками на стародавніх скоморохів, плямиста від розсипу золотавих лисичок, їдучо-бурякових сиріжок, мілява від боровиків. Не до боровиків подорожнім, не гриби їх цікавлять, а тривожить зима, яка вже зачалась у хащах, засіла в яругах та вибалках, крадеться підступно.

Прошкують лісом Білоненко з Ланом, на ходу ловлять Гаврилові та Вітрогонові пояснення, час від часу зупиняються, пильно розглядаючись, прагнуть запам'ятати, щось

про себе вважають. На той випадок, коли зима люта, дочекались свого, непрошено заповзе у ліси, коли ворог від душно посує на партизанські володіння.

Ходили день і другий з раннього рапа до самого вечора. Наві гули від втоми, руки й плечі мліли від зброї, піт котвся ручаями, бо вдягались тепліше — в ранній час було прохолодно, а вдень пригрівало, припарювало. Спинулись перепочити біля лісових озерець, які щедро поїли болотяною водою, згризали цю окрайцю хліба і, незважаючи на втому, рушали знову.

Тільки птахи нерелітні та ті, що зимують у цих краях, їм і стрічались; білочка подекуди злякапо хуркала, несподівано здбавшись з людьми, завмирала, подовгу слідкувала за маандрівниками; якимось уже в надвечір'я борсучка була сполохана, людей їм не стрічалося, навіть сліду людського не видно було ніде у лісі, ніби забули у селах про те, що в цей час проростають грибочки, ніби й не знав ніхто, що цієї осені ліси такі багаті на грибний урожай.

Стрілась їм людина несподівано, вже коли сонце сідало за обрій. Наближались до лісової сторожки, хоч і стомилась, але поспішали, бо знали, що Гавриліха вже чим-чим, а смажепою картоплею з грибками почастує. В одну мить зготувались до бою, гвинтівки їхні були заряджені, тільки застраховані запобіжниками. Незнайомця впізнав Вітрогон, крикнув:

— Лисак! Павло!

Він якимось нехотя звівся на ноги, в усі очі дивився на людей, яких добре впізнав ще до того, коли вони його заримітили. Хоч і зайвився до лісу саме задля того, щоб розшукати цих людей, а зустрівши їх — не порадувався, бо за день, який йому видався роком, він встиг роздуматись, дійти висновку, що трапляти на очі недавнім своїм товаришам не варто.

Виток і вимостив м'яке гніздо під кущем глоду у густому папоротнику, куди ще зранку натягав сухої трави та глиці, та й лежав, як дикий вепр, вигрівав боки, хотів навіть передрімати, але так і не заснув, бо очі не заплющувались.

Він думав. Розмірковував. Прикидав і вважував. І як не мудрував, а виходило на погале. Розумів, що хоч і прислужився окупантам, хоч і міг розраховувати на відплату, але... схоже, що казав пан, кожух дам. Скидалось на те, що задумали вони з нього вичавити все їм потрібне, а там як вийде — прилаштувати куди а чи викинути на сміт-

ник. Правда, з ортскомендантом можна було б зварити кашу, щось у нього виторгувати, але в цього грака... О, грак чортів просвердлює тебе таким поглядом, що, здається, ось-ось проковтне, розкриє по вуха пащу, клюне посомбрусом — і забудь, як тебе звали. Справдилось Рисакове передчуття — не бути йому начальником поліції. Комендант слав м'яко, обіцяв возвеличити, а чортів грак притягнув із собою якогось пройду зі Львова, казав Петро Хаптур, що піби від самого українського уряду, та й настановив на поліцію.

Верткого біса настановив, такого, як сам, хіба ж Рисакові з таким змагатися?

Знайшлося у фон Тюге і Рисакові діло. Кілька почей не мав парубок спокою, кликав його штурмбанфюрер до своєї канцелярії, правда, хоч і дивився звіром, а нічого поганого не робив, більше слухав, ніж говорив, шансу не шкодував, бутерброди з шинкою приносили, можна було говорити. Не їлось, правда, Павлові спочатку, побоювався, що і йому буде те саме, що Качуренкові, — Петро Хаптур під великим секретом сказав, — але невдовзі докумекав, що фон Тюге робить на нього ставку, задумав доручити дуже відповідальну і дуже небезпечну операцію. Ледь збагнувши, куди хилить есесівець, Павло вже знав, що того не зробить, але не подавав і знаку. Якщо фон Тюге мав час обдумати своє, то в Рисака часу на обміркування теж було не менше, на дозвіллі він таки ж дійшов висновку, що за всяку ціну мусить вислизнути із рук «благодійників».

Фон Тюге довго і прискіпливо розпитував про тих, хто подався до лісу. Хто ці люди, які в них характери, чи вміють воювати, чи дружні між собою. Потім уже десь аж на третю ніч поцікавився — а чи приймуть вони Рисака, коли заявяться до лісу?

Рисак чекав цього запитання, але вдав, що навіть не підозрював про щось подібне, задумався. Про себе вирішив, що з'являться йому на очі колишнім товаришам, а особливо Голові, немає ніякої рації. Хоч і був впевнений у тому, що ніхто ані в селищі, а тим більше в лісі не знає про його місцеперебування, але ризикувати не збирався, а головне — боявся, що може проговоритись, уві сні заблакає, — знав за собою цей гріх, — і тоді прощай, білий світе. Тож, відповідаючи, засумнівався, сказав, що в лісі, напевне, уже відомо про його роль. Фон Тюге його заспокоїв — не може бути відомо, Рисака ніхто з місцевих

пе бачив, бо його надійно замаскували з самого початку

— За умови, коли пап Рисак допоможе здійснити державної ваги акцію, штурмбанфіюрер обіцяє надати йому відповідальну посаду у власній команді,— переклав Хантур шефові слова. А від себе додав: — Зважте, ласкавий пане, таке щастя випадає не багатьом — вам відкривається шлях у фольксдойчі.

Повагавшись, почухавши потилицю,— хоч уже й вирішив, як бути,— Павло Рисак нарешті вухвало ударив кулаком по столу. Аж склянка зі шнапсом підскочила і перевернулася. Та фон Тюге не розсердився, павпаки, розвеселився, коли Рисак гукнув:

— Була не була, догнав не догнав, а побігти треба, скажи йому, Петре, що на тарілочці йому піднесу всіх до одного, всіх дванадцять апостолів.

— За кожного «апостола» винагорода — пуд солі,— переклав Хантур шефові слова, а сам подумав: «Іуда продав одного, а цей аж дванадцять, той лише за тридцять срібляників, а цей урве цілу маєтність, бо сіль тепер цінується на золото».

План Рисакових дій був прийнятий відразу ж,— в цілому він ще раніше ввзрів у голові фон Тюге,— і ранком закрита машина підвезла перекинчика до лісу та й випустила на волю. Павло мусив уже самотужки добиратись до лісової сторожки, бо ж був переконаний, що тамтешній ліспяк дорогу до партизанів покаже. Не сумнівався у тому й фон Тюге, обіцяв, що з його боку затримки не буде, як тільки подасть Рисак вісточку,— він відразу ж буде тут як тут.

Рисак клявся, що зробить усе саме так, як того вимагав штурмбанфіюрер, а сам прагнув одного — випусти мене на волю, а потім лови вітра в полі. Не такий він дурень, щоб з одних пазурів добровільно сунутись в інші. Ге, підидури того Голову, коли він злочинця і під землею бачить. Ніби ж то ніхто й не знав і не закримітив, як злободали Рисака при вході в селище Кальтові камради, мертво спав у той час Калинів, але як мовиться: ліс краде, а поле бачить. У лісі, гляди, тільки й чекають на його з'яву.

І це в той час, коли у Павла Рисака був надійний тил, стояв десь проти неба на землі рідний хутір, хоч, правда, до нього було не близько, але й не так уже далеко. Напевне, там жде його не по-селяпському будована хата на чотири кімнати з просторою коморою, тепла весела хата, яка

так смачно пахла пшеничними пирогами з червоною калиною. Можливо, що досі батьки додому повернулися, а може, котрийсь із старших братів, а що вже якась рідня, хоч і далека, то обов'язково збереглася.

Ждав терпляче вечора, замаскувавшись надійно, вже й пастроївся був кинути своє гніздо, взяти курс на південь, а тут трапилось непередбачене.

Спочатку він почув підозрілий шелест, а далі й людські кроки. Якби не скалатнулось так тривожно серце, то, напевне, схопився б на ноги та й шугонув пригинцем у гущавинь, якнайдалі од лиха. Коли ж серце відпустило, встиг оговтатись, подумав, що то, може, дика коза а чи ще який звір крадеться лісом. Та долинули до нього голоси людські, і вже знав, що робити, — принав грудьми до землі, по-звіриному зачався — це було найрозумнішим, бо ті, хто там прокрадався, — а він збагнув, що незнайомці йдуть, скремдаючись, — пройдуть стороною і не поміять.

Його помітили, вийшли ж якраз на його лігво. Не витримавши, підвів голову і відразу ж упізнав Вітрогоца та зимовому закушканого Гаврила. Вони, здавалось, не лише придивлялись, а й принохувалися до слідів на землі.

— А тут щось недавно ходило, — прогук Гаврило.

— Може, вепр або лось?

— Людина, — буркнув лісник.

Павло Рисак відразу прийняв рішення: втікати. Коли не поміять — його щастя, коли затримають — це теж зарахується йому на користь, утікав від небезпеки. Але не встиг.

Його обступили з усіх боків, мовчки розглядали, немов ще не вірили, що вполювали в лісі людину і що ця людина не хто, як безслідно зниклий Павло Лисак.

— Чи ж таки ти, Павлухо? — ще не вірилось Вітрогопові.

Павло дурнувато засміявся — так сміються і від великої радості, і від переляку.

— Як бачите... Ху-х, і налякали ж... Я задрімав... находився...

Хвилювався по-справжньому. Знав добре — не можна мовчати, треба радіти і радіти природно, треба висповідатись, а як сповідатись, коли створена фон Тюге на цей випадок молитва геть вилетіла з голови, може, тому, що розрахована була на сповідь в іншій ситуації, а до того ж, прийнявши власне рішення, Рисак наказав собі про неї забути. Треба було негайно витворювати те, чого насправді

не існувало, вгадувати так, щоб воно було до ладу, щоб у нього повірили, вигадати ж щось близьке до істини можна лише тоді, коли довідається: а що ж про нього знають тут, у лісі. І він, удаючи із себе мало не збожеволілого від надмірного щастя та радості, кидав фрази:

— Нарешті... думав — кришка... збожеволіти можна. Як воно буває — три дні шукав, а ви враз... певне, гадали, що Павлові жаба цицьки... Ой, і не знаю, що було б... ще трохи — і пропав би... сирі гриби не їжа...

— А по тобі не видно, хлопче, щоб сирими грибками живився,— сховав Гаврило криву посмішку у бороді.

Вдячними очима зиркнув на старого — спасибі, напоумив. Мало не заговорив про небезпечні блукання на безхліб'ї та безводді, того не помисливши, що пика, хоч і забруднена павмисне, але не така, як у охлялого.

— Два дні майже нічого... Без води... ранком наткнувся на болото... відер двоє висмоктав... а потім заснув... розперло морду...

— А то так,— згодився Гаврило,— коли надудлитись натщесерце, то й розбухнеш... буває...

Вони розсілись тут же, в густому папоротнику, приготувались слухати його одіссею. Треба було розповідати, а він не знав — відомо їм про його катання з єфрейтором Кальтом до партизанських баз а чи не відомо? Немов з кручі кипувся сторчак а у вир головою:

— А тут ще такі переживання... З Андрієм Гавриловичем біда... про вас чутки пройшли... нібито всіх... до одного...

Пильно зазірав у вічі Білоненкові, одночасно ловив і вираз обличчя у Лана, не прочитав нічого, окрім співчуття, коли б знали щось про нього, то очі, очі б виказали...

— Звідкіля ж такі розмови? — зацікавився Білоненко.

— Вони... фашисти пускають... люди вірять і не вірять... Я коли почув... Звідкіля ж вони, думаю, довідались про бази? Качуренко не такий, щоб видати... Може, хіба катували... Вони вміють... Он у Калинові скількох убили... правда, більше свреїв...

З опушеними головами сиділи командир і комісар, похлюпився й Вітрогон. Гаврило не сів, хоч його про те ніхто й не попереджав, але розумів, що чужі розмови слухати йому зайве, та й доглянути повинен, під його опікою ці люди, треба пильнувати, щоб не приключилось чого, несподіванок тепер чекай із-за кожного куща. Ходив на відстаїні, пильнував, Рисак рвав із себе фразу за фразою, а

партизани думали. Невже й справді Качурепко повів зайд на партизанські бази? Невже задумав викупити одне-однісіньке життя такою дорогою ціною...

— Ми й тебе записали в помпальник, хлопче, — сказав після важкої мовчанки Білоненко. — Ти ж як порятувався?

Тут уже пікуди було подітися, окремими фразами не відбудешся, треба було творити якнайправдивішу оповідь про небувале.

— Я? О, це тисяча і одна піч... Як зостався в живих, як не трапив їм у пазурі — і досі не збагну. Це якоесь диво... Одна бабуся — смішна! — сказала, що це сама мати божа мене заступила, як сироту...

Погляди Білоненка, Лана та Вітрогона схрестились на Рисаковому обличчі, немов лева прожекторів, що намагаються будь-що зловити у вилку вертлявого літака. Але, окрім напруженої цікавості, в трьох парах очей нічого не вчитував Павло, хіба що, може, співчуттям, а чи, може, жалістю теплились Ланові очі. Юлій Цезар був його вчителем, знав безрадісне Павлове дитинство, тож мав підстави співчувати. І саме те співчутливе тепло в учителевих очах і надало впевненості, заговорив так, ніби відповідав на уроці, ніби не про себе, а про когось іншого, про котрогось із славних стародавніх героїв повів мову.

— Відмовив тоді у машині мотор, зчеплення перегоріло, треба було де завгодно, хоч кров з поса, запасну деталь роздобути, і я побіг у селище. Десь між третьою і четвертою ночі був удома, Андрій Гаврилович спав міцно, — намотались ми з ним за день, — не став будити, думаю, посплю якусь годину, а там і візьмусь за діло. І тільки оце заснув, — бо теж намаршувався, — чую, у двері щось бухає. Так мене й підкинуло, от не знаю чому, а переляк мене взяв такий, що я й незчувся — ключем кляц, замкнувся. Спав у кімнатці, вікна якої виходять в сад. Визирнув у відкрите вікно, а у садку вони... пімці... Що робити? Чую, вже схопили Андрія Гавриловича, думаю — кинутись у поміч — не допоможу, обом капут. У вікно плигати — одразу прострочать. Крутивсь-крутивсь по кімнаті, а тоді бачу — вихід один: — підняв у дивані сидіння та й затиснувся у ящик. Воно б нічого, так пружини в коліна та в лоба уперлись, як ножами, ріжуть. Посовався, якоесь утрамбувався, легше стало. А вони певдовзі двері вибили, по кімнатці гупотять, «фенстер-фенстер» белькочуть, ну, я трохи пімецьку вчив, але не так щоб... — ви ж, Юлію Юлійовичу, знаєте

як ми її вчили, та здогадавсь — подумали, значить, що хтось у вікно вишпигнув...

Не зводив пильних очей із своїх слухачів, бачив, що загіпнотизував усіх трьох, що вірять, як і не повірити, коли він уже й сам вірив, що саме таке з ним і трапилось.

День і всеньку ніч безмовно, голодний пролежав нещасний Рясак під пружинистою подушкою дивана, мало не викрив себе, коли на диван всаджував чортяка одного, а то й двох чужинців терпів, як Ісус на Голгофі, видались йому години за роки, а дні за десятліття. І вже, може, за добу чи й більше, коли затихло в домі, зважився підняти мультке сидіння. В хаті порожньо, позамикапо, а перед дверима і в садку вартові походжають. Зголоднів Павло, виснажився, спрага замучила, — підкріпився, чим трапилось, та вже не поліз у диван, а в погребі замаскувався. Вхід до нього з комори потаємний, не знаючи — не потрапиш до підземелля. Було в погребі чим поживитися: і варення, і соління, і мариновані грибки, помідори, огірочки. Щодо їжі та питва проблему розв'язано, можна було хоч і всю війну тут пересидіти, тільки холод та спрага дошкуляли. Зважився ще раз виповзти з погреба, знайшов старого кожуха та бушлат, у яких вони з батею, — так позаочі фамільярно звав подій свого начальника, — на полювання їздили, загорнувся у тепло та й відсиджувався днів зо три. Згодом помітив, що у садку вартового уже не ставили, тільки на вулиці стовбичив, бо якійсь високий чин у домі поселився, от Павло й улучив момент, вислизнув через вікно в садок, пересидів до смеркання у густому малиннику, а потім переплигнув загорожу та чужими садибами й прослизнув на околицю, до самої греблі. А там живе його любка, — може, чули про неї? — одружуватись збирався, прихистила його зі своєю матінкою та бабусею... Це вона, любчина бабуля, й нагадала йому про матір божу....

Відходили вони гуртом приголомшеного та знесиленого парченого, одяг його вичистили, випрали й випрасували, про всі калнівські новини розказали... Там жах, що робиться... Кожної ночі по хатах трусять, без розбору людей хапають. Бургомістра настановили, в поліцію охочих набрали. Не всиділось Павлові під любчиним крилом, діждався темної ночі, вислизнув за слице, проліз попід греблею в кущі, потім кущами-кущами та в поле, блукав до самого ранку, не міг збагнути, куди трапив, вже тільки на світанку забачив неподалік ліс та й пірнув у хащі. Оце вже другу добу блукає, не звик він до лісу, куди не киється —

все незнайоме, думав, що й сконає десь під кущем або притьмом до рук пімців чи поліції трапить...

— Чому ж у сторожку не пішов? — підказав Вітрогоп.

— Так хіба ж її відразу знайдем? Бували ми з Андрієм Гавриловичем у ній, і не раз, але одне діло, коли битою дорогою, і зовсім інше, коли ти блукаєш лісом...

— Нелегкий тобі, Павле, випав іспит, — поспівчував Лан.

— Що про Качуренка говорять? — цікавило Білопенка.

— Різне. Одні кажуть, що загинув Андрій Гаврилович, інші гадають, що, може, якимсь вирвався, втік... З вами батьні немає?

Запитав із сльозою в голосі, жадібно ловив Білопенків погляд.

— Не можу повірити, що загинув... Така людина... рідніший від рідного батька...

Сам собі подивувався Павло Рисак, коли відчув, що по брудній щоді котиться гаряча сльоза, упала на полу пожмаканого шоферського піджака-балахона. Не витирав її.

Присутнім по-людському жаль стало приблуду, почали заспокоювати, переконувати у тому, в що й самі мало вірили. Сумніватись у Павловій щирості було зайвим, про все те, що діялось у Калинові, він розповів точнісінько так, як доповідала і Євдокія Руслапівна, а в його синівській любові до Качуренка міг засумніватись хіба що той, хто не знав, ким для хлопця був голова райвиконкому.

Невдовзі вони вийшли до сторожки, ще здалеку на них дихнуло смаженими грибками, їх тут уже ждав підвечірок — чавунчик картоплі з грибами та глибокий полумисок з квашеними огірочками, а що за таку їжу, та ще на голодні зуби, може бути смачнішим?

XXXIV

Якщо зустріч Павла з командирами загону була насторожено стримана, якщо і в лісовій сторожці баба Приська не кинулася від радості на шию райвиконкомівському водієві, якого вона чи й пам'ятала, то у таборі вже похованого і чудодійно поверненого з того світу товариша зустріли щонайтепліше... І надто його однолітки та однокашники.

Коли командир з комісаром вирушали у свої мандрі, то табір майже безлюднів, залишавсь капітан Ридасєв, який ще не ходив далеко, та фельдшер Зіпочка Білокор у ролі приставленого до нього відповідального медика, а на посту

стояв не за роками серйозний Спартак. Коли в надвечір'я повернулись до лісового дому, то застали і Ванька Ткачика, який незадовго до цього повернувся із розвідки. Вже хтосьна-що тому було причиною: небажання спілкуватись із Зіночкою Білокор чи навпаки — охота опинитися з нею наодинці, а тільки об'явив Ткачик, що йде до Спартака, а за ним, мов нитка за голкою, подалася й медичка. Капітан Ридасв швидко видужував і навіть пробував, взявши до рук палицю або гвинтівку, ставати на ноги. Упросив сина змайструвати йому хоч найпримітивніші милиці, і Спартак одночасно робив дві справи — пильно вдивлявся і вслухавсь у лісову тишу і вистругував досить-таки замашні розкаряки, які мали поставити на ноги його батька.

Ткачик, посміхаючись, розглядав неоковирний виріб Спартака, а Зіночка Білокор не зводила примружених очей в Івана. Була на сьомому небі, бо нарешті ця зухвала і безцеремонна Ярчучка кудись завіялась разом із своєю невтомною напарницею, тож і їй випала нагода постояти з хлопцем, хоч і не наодинці, а все ж могла обмінятись словом... Глибоко хвилював Зіночку Білокор збайдужілий до дівчат після того, як віддався відповідальній комсомольській діяльності, цей Ткачик, не хотів а чи розучився говорити з ними, як з дівчатами, тільки й знав, що інструктував їх, наставляв, вимагав, перевіряв, зауважував, виносив прості й суворі догани, скидалось, що у ньому атрофувалось звичайне природне відчуття, що розучився хлопець обніматися дівчат, не знав, що їм казати, зоставшись наодинці.

Припав до серця Зіночці Білокор не в звичай серйозний секретар райкому при першому знайомстві, коли після закінчення фельдшерської школи прибула на роботу до Капинова і заявила у райком, щоб узятись на комсомольський облік. Живим вогнем були спалахнули секретареві очі, коли глянув на Зіночку, удостоїв її дружньої розмови перед тим, як посилати до оргвідділу, зацікавлено випитував, хто вона і звідки, які має нахили та яке комсомольське доручення їй було б найближчим до серця. Зіночка Білокор так розхвилювалася від тої уваги, що не могла визначити, до чого схильна, тож, навіть як слід не подумавши, сказала, що ладна виконувати будь-які доручення і коли секретар райкому довірятиме, то вона його піколи не підведе. І потім майже щоденно у всяку вільну хвилину забігала в райком. Бачили Зіночку Білокор тут дуже часто, але вона не завжди виходила звітлія пораділою, рідко тут мож-

па було застати по вуха зайнятого Ткачика, а коли його заставала, то не одного, а головне, не знала, про що з ним говорити, бо не могла погамувати бухання дурного сердечка, не здатна була подолати хвилювання, тож, заїкаючись і захлинаючись від душевного збурення, доповідала про виконання певного доручення, із надією ждала подальших наказів.

Життя її стало нескінченною мукою — їй над усе хотілось хоч на годину, хоч на хвилину зостатись наодинці з Ткачиком, і разом з тим вона цього найбільше боялась. А що коли він... обіме її, поцілує, як це належить чинити парубкам? Ні, вона не витримає, вона помре від щастя...

Коли постало питання про відбір комсомольських активістів до групи, яка мала скласти ядро партизанського загону на той випадок, коли район буде окупований, то Ткачик відразу ж зупинився на кандидатурі Зіночки Білокор, яка з успіхом могла очолити медчастину загону. Власне, це і вирішило її долю, оскільки Зіноччина перевага над усіма іншими була пезаперечною. Ось саме тоді вони опинились наодинці. Говорив Ткачик натяками, говорив про своє, а Зіночка думала про інше, а коли впетрала, про що йдеться, то поцікавилася:

— Хто з комсомольців ще зостається?

— Про себе скажу певно, а про інших...— затнувся Ткачик і почервонів.

Зіночку Білокор ті інші не цікавили, її цікавив сам секретар райкому, доручення якого вона ладна була виконувати де завгодно: в тилу, поза тилом, на небі, в пеклі, на цьому й тому світі.

Велося якнайкраще, і раптом серед тих інших виявилась ця... нестерпна Ярчучка, ця позаспільчанська вертихвістка, якій одне тільки на світі й подобалось, щоб сам секретар райкому щовечора агітував її вступити до комсомолу, ич, яка...

Ванько Ткачик і собі почувався між двох вогнів: не сліпий, бачив, що Зіночка Білокор не лише безмежно віддана своїм комсомольським обов'язкам, і в його серці так само жило до неї тепле, майже братнє почуття, і вже хтозна, як би воно обернулося, коли б не було цієї оглашенної Карменки, коли б не треба було рано чи пізно, а ставити її на тверді рейки, як свідому особу вводити у комсомольську сім'ю.

Коли ж почалася війна, Ванько і взагалі забувся про те, що належить до парубоцького стапу, якомсь і не помічав, що

поруч з ним аж двоє гарненьких дівчат, вони для нього, оглушеного особистим горем, до кінця відданого справі боротьби з ворогом, були тут просто комсомолками і тільки комсомолками, хоч одна з них ще й не була прийнята в організацію офіційно. Тож всіляко уникав стрічатись з відверто закоханим поглядом Зіночки Білокор. Вона йому щось торочила своє, а він удавав, що понад усе цікавиться двома розкаряками, з яких Спартак намагався будь-що вимайструвати для батька милиці.

Саме в цей час у табір повернулися командир з комісаром та Вітрогоном, а з ними прибувала ще одна комсомольська душа, ще одна бойова одиниця, похована і оплакана в думках.

— Павлухо! — радо скрикнув наелектризований Зіноччишим гарячим зором Ткачик і кинувся з розкритими обіймами до Лисака. — Ох, ти ж, де тебе носило, безвідповідальна твоя душа? Ми тут всі очі видивилися, га, скажи Зіночко?

Павло Лисак і далі грав роль людини, яка повернулася з того світу і зустрілася з людьми, про яких тільки й думала, без яких і жити не могла, а коли б притьмом і помирала, то тільки з їхніми іменами на вустах.

— Ванько, здорово, братуха, привіт від робочого класу! — загаласував і собі, збуджений радісною стрічею, вітав свого комсомольського секретаря тим же вітанням, яким вшановував його у мирні дні.

І Ткачикові, і Зіночці Білокор, і Спартаківі, що задля такої події відкинув милиці та відразу й забув про них, те вітання нагадало до болю незабутні часи, які минули для них, і, можливо, назавжди, здалося їм, що в світі знову все стало на свої місця, що страшенна війна їм тільки наснилась і що вони якщо вже й опинились у лісі, то лише задля того, щоб улаштувати тут звичайну комсомольську гулянку, і повірилось було на якусь мить, що ось-ось дружнo заревуть баяни, озвуться бубони, розлілеться вогниста полька, відлуниться у хащах, закружляють веселі і юні пари, затупотять чобітки, задзвенять підкови, заухкають, запищать, заверещать по-пташиному непогамовні витівники, ну, геть тобі так, як оце зараз, обвившись польовою безрезкою навколо широких Павлових грудей, кружляє та розкручується Зіночка Білокор, яка до цього ні за що не посміла б кинутись на шию хлопцеві, бо, крім того, він ніколи не привертав до себе її гордого зору.

Скидалось, що Павлові з'яві в таборі найбільше була рада Зіночка Білокор. Спартак, хоч теж був радий, привітався мовчки, по-спортивному стиснув у своїй залізній Павлову робочу і гартовану трудом руку з такою силою, що той аж затріпав своєю п'ятірцею та навмисне голосно зайкав, студив пальці, ніби опшарив їх у окропі. Зіночка ж Білокор, ледь уздірла ще одного парубка, подумала: нарешті буде пара невгамовній Карменці, хай бере ведмедкуватого водія з руками й ногами, хай або він її виховує, або вона його перевиховує, їй, Зіночці, однаково, аби залишила нарешті ця безсоромна Ярчучка серйозного та заклопотаного секретаря райкому.

Нарешті молодечий шал вгамувався, і відразу ж, як і треба було чекати, на голову прибудули посипались запитання: де, як, що, коли, звідкіля? І довелося Лисакові, хотів того чи ні, знову переповісти витворену ним казку, в яку він і сам уже вірив, та все ж оповідав неквапно, щоб, бува, на чому не спіткнутись, не обмовитись, не переплутати вигаданих ним подій. Природно, що вдруге, та ще аудиторії, з якою почувався на рівні, розповідалося хоч і те ж саме, але вже в іншому тоні, ніби в іншому ракурсі подавав Павло свою одісею. Якщо, оповідаючи про свої злигодні Білоненкові, Ланові та Вітрогону, він будь-що намагався викликати у них співчуття до пережитого, то в Ткачика, Зіночки та Спартака прагнув викликати сміх, показати своє завзяття.

Ніби про когось стороннього розповідав Павло про самого себе, вимальшовував свої злигодні вже не так трагічними, як смішними, і хоч слухачі розуміли, що тому, хто трапив у подібну ситуацію, було далеко не до сміху, але не дуже горювали, бо ж знали, що смертельна небезпека його помпнула, безнадійні перипетії було щасливо обійдено. У Зіночки Білокор не лише теплився сміх в очах, а й ротик мимовільно розкрився та й ніяк не хотів закриватись, на її повних устах грала усмішка, дивилась не на прибульця, а на пораділого Ванька Ткачика і од щасливого захоплення аж звискувала. Коли ж Павло прозоро натякнув на пікове становище, в яке трапив, переховуючись у дивані, і тим самим мало не викрив себе ворогам, то Зіночка Білокор закинула, як квочка. Спартак не відразу збагнув ситуацію, спочатку допитувався: «Чому, чому заливається?» — а коли їй до нього дійшло, то, забувшись про наказ дотримуватися тиші, зареготався на весь ліс. Навіть Ткачик і той сміявся беззвучно, та що Ткачик, навіть Білоненко з Ланом, сидячи

у будці побіля капітана Ридаєва і одним вухом прислухаючись до розповіді Лисакової, їй собі посміювалися, переїнявшись настроєм молоді...

Лише під кінець Павло зітхнув, завершив журливо:

— Одне мені палить серце — не вберегли батяню. Коли вірити чуткам, то немає в живих Андрія Гавриловича. Та й карабін мій лягнув... у ворожих руках...

Згадався Качурешко, доля якого вже була відома партизанам, і всі посмутніли, похилили голови, ніби соромно стало за ті веселощі й сміх, яким піддалися.

— Я ж здуру поставив біля порога... така звичка... переступив поріг — і зброю в куток... Треба було з собою взяти, під голову покласти... волосся на голові рвав... такий карабінчик був, найкращий вибрав...

Зітхав розпачливо і болісно, як тільки може зітхати людина, втративши найдорожче. Сказаво ж: без зброї — як без рук...

— Не журись, Павле, аби голова на плечах, а зброя знайдеться, — розважив товариша Ткачик. І запропонував: — У розвідники підеш? Я в групі Вовкодав, вона, брат, така жінка, чоловік не кожний з нею зрівняється.

Аж просяяв Павло Лисак. Ні, таки справді — сама мати божа йому сприяла, він про неї вигадав казку, а вона, видно, їй справді ж таки існує, зглянулася над ним, сиротою. Неабияк їй з фоп Тюге турбувала проблема повернення агента із загону, побоювались, що можуть його запитозрити або ще з якої причини затримати. І раптом така приємна несподіванка. Понурився, ховав очі, боявся виявити надмірну радість.

— Не знаю... чи справлюсь... чи довірять..

— Довірять! Комсомол тебе рекомендує, хлопче, а коли рекомендує, то і вірить, сподівається, що героєм станеш...

— Так що ж... я готовий... коли б тільки зброю... — розчулено белькотів Павло, а сам усе видивлявся собі під ноги.

Спартак тим часом мовчки покинув гурт, забрав з собою неоковирні милиці, пішов до халабуди. Поклав перед батьком свої незакінчені вироби, кивнув на зброю, що стояла в кутку.

— Тату, а можна гвинтівку... цю, що ви принесли?

— Тобі для чого?

— Друг повернувся... голірuch... без карабіна, втратив.

— А коли й гвинтівку втратить? — посміхнувся очима Ридаєв.

— Неприпустимо...

— Ну-ну...

Коли в Павлових руках опинилась повецька гвинтівочка, одна з тих, що несла службу на кордоні, він мало не танцював з радості. Поривно обняв за тлусті плечі онецькуватого Спартакка, цмокнув у наліту, як яблуко по осені, щоку, а тоді з усіх боків, і так і сяк, оглянув зброю, побавився затвором, викидав до останнього патрона, старанно знову запхав їх у магазин, дослав патрона у ствол, звів запобіжника і розчулено припав губами до приклада.

Спартак радів не менше від Павла, сміявся самими очима, пошкодував:

— На жаль, патронів обмаль, всього кілька, ті, що в обоймі...

— Нічо!..— гостро зиркнув на нього Лисак.— На перший раз стачить... А там побачимо... розвернемось...

Сонце вже стало на вечоровому пружі, через білясті, витягнені пасмом по обрію хмари ледь пробивалися скупі, холодні промені, несміливо переморгувалися, гралися на вершечках високих дерев, мов далекі спалахи пригаслого вогнища, зникали у похмурому присмерку педалекої ночі.

На посту стояв Сава Дмитрович Вітрогон, він добровільно підмінив Спартакка, коли побачив, що тому не до вартування після стрічі з другом. Вартував Вітрогон пильно, ще здалеку запримітив, що товариші повертаються з будівництва нового табору, але, як годиться, запитав пароль, у відповідь пролунало щось невиразне, і від того Павло враз похолов, йому здалося, що на оклик вартового відповіли чужою мовою, тією, до якої він хотів і ніяк не міг звикнути. Прикипів зором до ліщишової заслони, напружено ждав з'яви того, хто озивався.

І він з'явився. Якби грім ударив з неба, якби дуб багатолітній розколовся надвоє і впав на землю, якби сама земля репнула навпіл, то, мабуть, і тоді б так не злякався і не подивувався Павло Рисак. Прямо на нього йшов... німець, ні, не перевдягнений хтось із своїх у німецьку форму, а таки ж німець, один з тих, хто служив у Кальтовій команді, і Рисак відразу ж збагнув, що це той самий Ганс, який безслідно зник з Калинова і про долю якого було висловлено стільки здогадів. І ще одне збагнув Рисак — не бранцем проживав у партизанській сім'ї Ганс, не чужаком, а своїм, рівним серед рівних.

І відразу перед очима постав той фатальний ранок, коли він водив Кальтову команду на партизанські бази. Цей самий Ганс сидів навпроти нього, Павлові запам'ятались його білява чуприна, що непокірно виповзала з-під пілотки, сірі напівдитячі очі, тонка і жилага шия. Сумніватись не доводилося, це був він, Ганс, живий і здоровий, і мав викрити Павла Рисака з головою, після чого уже не лише мати божа, а навіть сам господь бог не порятує зрадника.

— Геносе Єва! — гукнув Ганс стривожено, шукав гарячим зором свою захисницю.

Рішення визріло в одну мить, зваживши все, Павло Рисак відчув, що в його розпорядженні лише один шанс із тисячі, а може, й тисяч, непомітно відхиливши запобіжника, він не своїм голосом крикнув:

— Фашист! А, гадюка! — стрибнув навстріч Гансові.

Ганс на мить розгубився, зупинивсь, мов трапив на невидиму перешкоду, широко розплющеними очима дивився на Рисака, видно ж, упізнав його, заволав до Ткачика:

— Ганс! Дізен менш...

Доказати не встиг. Постріл пролунав різко і сильно. Вибухова хвиля спочатку шугонула в небо, а потім покотилася луною в усї сторони лісу, перескакувала від дерева до дерева, тягнулася від галявини до галявини, від узлісся до узлісся, через дрімотні поля, полинула до принишклях сіл, до Калинова...

XXXV

Лісник Гаврило чи й висипався коли за життя, у всякому разі, баба Пріся у жарт перекопувала, що її невгамовний Гавря незнайомий зі сном. Вона сама любила рано лягати і примудрялась якнайпізніше встати, а Гаврило якщо й лягав, то хіба що опісля третіх півнів, а ледь розвіювалася передранкова мла — вже був на ногах, тихо човгав по хаті, поспішав на подвір'я, щоб не розлякати бабиних ранкових снів. І не дивно, бо в чоловіка така робота, що рідко якої ночі мав змогу zostаватись при хаті, все пильнував державний ліс. Сон зборював його найчастіше удень, вкладав, як дитину, на оберемок кинутого сіна чи на купу пересохлого гілля, а то й просто на траві-мураві облюбовував собі Гаврило хоч і не дуже зручне, зате прощахле лісом і всяким зелом ложе та й засинав на якусь годину чутливим сном, — ні, не тому що полохливий! — а тому, що,

проживши все життя в лісі, перейняв звички лісових пожильців.

Цього ранку припізпився, бо вклався на спочинок уже тоді, коли почало сіріти на сході. Спав чи не спав, а ледь проступили на фоні хатньої стіни сірі квадрати вікон, так і опинився на подвір'ї. За усталеною звичкою перш за все пильно прослухав ліс, вивчив натренованим вухом всі шуми, що були живим голосом його володінь, пильним оком оглянув околицю, запримітив на обрії половину червоного, як жарина в печі, диска, потягнув носом,— у тій сторозі, де була партизанська стоянка, попахувало димком,— варили, значить, хлопці кашу.

Глянув звичним оком Гаврило по двору та й рота роззявив з подиву. Оціпів зовсім, бо був таки ж забобонним змалечку, взагалі не боявся ні вогню, ні грому, ні звіра в лісі, ні злодіїв у хаті, зате, коли стрічав на дорозі зненацька попа а чи кішка йому перебігала дорогу, то мимоволі ловив пальцями гудзика та подумки чинив поганську замову, почуту ще від бабусі. Покійна бабуся перейняла її від своєї бабусі, а та від своєї — мабуть, що народилася та замовка в прадавні часи: «За гудзика хватаюся — з бідою-лихом розминаюся».

Усього падивився за своє життя на білому світі Гаврило, всього напереживався, сім разів помирав і воскресав із мертвих, але червоної роси на траві ніколи не бачив. Аж очі протер, старанно покліпав віями, прогнав геть сопливість, приглянувся ще раз, уже пильніше — червона роса колихалась на зігнутих стеблинах вівсюгів, багряніла гарячою кров'ю, виблискувала живими жаринами у печі, переважаючи червонястість і калини з порічкою, і горобини з журавлиною.

Не пам'ятав Гаврило, щоб коли-небудь жах так ударив йому у серце, щоб важке передчуття лиха коли опанувало ним з більшою силою, хоч жахатися йому за довге життя доводилося не раз. Аж присів та приглядався, головою з боку на бік поводив — висять на похилому і зламаному стеблинні червоні росини. І кинувся Гаврило до хати.

— Прісю! Ось прокинись ж, стара!

— Чого тебе мордує, діду... — сонно, невдоволено про-
сопіла жінка, солодко позіхнула.

— Ось виглянь же на хвилину, а тоді спи хоч до обіду...

— Що за диво там нагледів?

— Бо таки ж диво. Страсті господні...

Прися вже розчумалась, вона знала, що абичого чоловік її турбувати не стане, параз згадавсь усе, що діється в світі, швиденько накинула на округлий, як опука, стан рясну спідницю, натягла на плечі кофту, просовуючи на ходу руки у рукави плісової коротайки, босопіж чалапала за Гаврилом.

— Ну, що я тут не бачила? — стала на порозі.

Гаврило розгублено чухав потилицю. Все навколо було, як і раніше, і той же глухий гомін лісовий, ті ж рвані хмари лежали вгорі, підтримувані верховіттям сосон, тільки й усього, що крайчик сонця загорнувся у довгу, на весь обрій хмарину, все було на місці, навіть роса, як і раніше, ясно висіла на стеблах, та вже була вона сріблясто-зелена, а не червона.

— Роса...— винувато зиркнув на Пріську.— Диви, яка роса...

— Тю, блаженний, ніби я роси не бачила...— не знала, чи сердитись, чи сміятись, баба Пріська.

— Але ж роса...— винувато чухав потилицю дід, а сказати, що роса та щойно була червона, так і не наважився.

З лісу долинуло чісь покашлювання, а там і кроки зашелестіли.

Лісник і лісничиха хоч і знали, що з того боку можуть прийти хіба що партизани, але насторожено замовкли, тривожно Perezирнулись. Серед дерев замиготіла округла постать, і Прися відразу ж упізнала:

— Партачок біжить..

То й справді був Спартак Ридаєв, а за чим поспішав так рано, Гаврило знав безпомилково.

— За милицями біжить парубок.

Ті милиці, які так старанно вимайстрував для батька Спартак, хоч зовні і скидались на штучні ходулі, насправді не витримали, як кажуть, іспиту, виявились непридатними для вжитку. Здорова людина ще, може, якось би до них і приновилася, а хвора... Оскільки ж здоровому воши пі до чого, а хворий батько, поморщившись, відклав їх, то й надумав юний партизан звернутись до діда Гаврила — адже той був майстер.

Всезнаючий і на все умілий Гаврило критично оглянув Спартаківу роботу, поцікавився, хто майстрував ці костуряки, Спартак, як хлопець скромний, безумовно, не пазвав автора незграбної конструкції, тож і почув відверту оцінку ним створеного.

— На спині або...— пропустимо ту частину людського тіла, яку назвав дід Гаврило,— того майстра слід потрощити ці кривуляки...

Спартак не обурився і не заперечив, мовчазно згодився з вироком діда, Гаврило не став більше критикувати самодіяльного виробу, він просто поклав ті мпліці на колодку, цюкнув разів зо три сокирою і кинув до днів:

— Виберу часину та сотворю капітанові «ноги», як кінь стрибатиме... Завтра забереш...

Завтра тільки починалося, а Спартак уже вбігав на подвір'я. На його круглому, як місяць, обличчі, схожому на обличчя всіх, хто хоч трішки зачепився а чи причепився до старовинного Вовчого роду, процвітала дружня по-смішка — любив гостювати у баби Пріськи та діда Гаврила.

Баба Пріська як уздріла хлопця, так і гукнула в тривозі:

— О! Це вже хто тебе так розписав?

Спартакове обличчя і справді було списане і переписане, віддалік так і било в очі заструпленими слідами від глибоких подряпин, що лежали не тільки на обличчі, а й на грудах, на животі та ногах, від самої потилиці до п'ят розписаний був хлопець, а чим — те відразу визначив Гаврило.

— Ге, десь ти, хлопче, пробирався крізь оту дермозу, що у долині, у павутиння загорнувся, вважай, не гірше мухи...

Спартак умивався, дід Гаврило пішов у повітку по новенькі, змайстровані за всіма теслярськими законами мпліці, а баба Пріська розпитувала про табірні новини.

— Отже, так і вбив, той навіжений, німчика? На смерть?

— Наповал...

— І що ж йому тепер?

— У нас такі діла... Все догори дном... Розкажу, то не повірите...

Пріська любила, як і кожна жінка, новини, оскільки ж чула їх рідко, бо була відірвана від великого світу, то смакувала їх, як спрагла земля дощову воду. Тримала у руках чистого рушника, за великого гостя мала Спартакча, цього малого посланця, який приніс їй великі новини з далекого і напівзабутого нею світу.

Малий Ридаєв з подробицями розповів про таку небувалу і дику навіть для лісу подію, як нагле вбивство

Лисаком Ганса Рандольфа. Розповів так, що і Гаврило, і Пріська ніби були присутні при тому, самі чули, як пролунав постріл,— його відлуння таки ж докотилось і до сторожки, вони ще подивувались тому: певже хто стріляв? — ніби бачили, як Лисак розгубився, бо приклад гвинтівки відчутно штовхнув його в плече і мало не повалив на спину.

— Хто тобі дозволив самочинство?— суворо запитав Лисака командир.

Блідий і розгублений, цокаючи зубами, язчком, що заплітався, як у п'яного, пробував пояснити, виправдатись:

— Неправдливо... вони... пад-д-д-длюки... закатували, баяню закатували... мститиму... все... все жит-т-тя...

Забився у корчах, істерично вигукував, дав сльозам волю.

— Три доби гауптвахти! — повелів командир, і Лисака посадили під березу. В той самий будан, у якому донедавна відбував іспитовий строк Ганс Рандольф. Лисак невдовзі заспокоївся, чи то заснув глибоким сном, схожим на летаргічний, чи просто затаївся.

Пріська зчепила пухкі руки, хиталася з боку в бік, божкала, допитувалась:

— Ой, не тягни ж, Партачку, ой, не лякай же мене на смерть, кажи швидше.

— Прокурор Голова учора Лисака допитував, а це й сьогодні взявся. А мене, як навмисне, послали тато за милицями...

Капітан Ридасєв і справді відрядив сінка за милицями, подалі від табору, від того місця, де мав відбутися не знаний навіть для практики юристів Комара та Голови партизанський суд над Лисаком.

Загибель полоненого наклала важку осмуту на присутніх, бо вже звикли до людини, раділи, що в того прозрівають очі, що з учорашнього ворога він міг стати завтрашнім співником, але розуміли й інше — змучений душевно, пригнічений загибеллю близької і дорогої людини, в пориві гніву, афекту, як каже Комар, навіть сам того не бажаючи, Лисак зважився на вчинок, який хоч і важко, але в надзвичайних умовах доводилось виправдовувати, а коли й карати, то символічно, більше для порядку та перестороги.

Лисак потай радів, що все обійшлося, не те що три доби гауптвахти, тиждень, місяць охоче просидить під березою в холодній буді, бо то все дрібниця супроти ха-

лепи, якої він здихався. Тривожило одне: паступної почі мав подати від себе звістку, ту саму, якої він не збирався подавати, але ж він не збирався так само і трапляти в ситуацію, яка склалася. Вдавав, що спить непробудним, важким, хворобливим сном, піби спросоння плямкав губами, інколи глухо викрикував: «Бий фашис... бий гад... ну»,— а сам і не збирався склеплювати очей, видивлявся, в яку б лазівку пірнути, був готовий перегризти горлянку вартовому, хоч і вартував його то Раздолін, то Кобозєв, то кістлявий атлет-прикордонник, хлопці, яким в'язів не скрутиш.

Уранці на пост став Ванько Ткачик, і хоч вартовому не годилося говорити з покараним, дружньо підморгнув Павлові. Ткачик, може, був єдиним, хто в душі не осуджував Лисака, бо й сам пережив щось подібне, тільки що не виявив такої рішучості, представник робітництва виявився твердішим від нього, тож почувався присоромлено перед відчайдушним товаришем.

— Нічого, Павле,— шепнув,— доведеться деньок посидіти для годиться... Не за фріца, а за порушення порядку. Стріляти в таборі суворо заборонено, щастя твоє, що ти не знав...

Лисаків трохи одлягло від серця.

— Хоч і рік просиджу, аби одним гадом менше,— мовив твердо.

Ткачикові припала до серця така категоричність, така майже зоологічна ненависть до ворога, та, якої, на жаль, він у собі ще не виховав.

— Ну, про рік ти помовч, братухо, гадаю, що сьогодні виклопочу тобі амністію, та й рушимо у розвідку. Ти мені он як потрібен...

Ткачик обірвав мову, бо наближався Кобозєв, а Лисак солодко позіхнув і потягнувся, тепер можна було й поспати, до жаданого вечора ще далеко.

— Чому так швидко? — запитав Ткачик, подумавши, що його заступають на посту.

Кобозєв знизав плечима.

— Наказано підкріпити.

Невдовзі до будки надійшли Білоненко, прокурор Голова, а з ними Євдокія Русланівна. Вона щойно повернулася з Карменкою із своїх безконечних мандрів. Виглядала стомленою, блідою, не привіталася до Ткачика, стомлено присіла на колодку, крутила звично цигарку, а руки не слухалися, тремтіли, работиння махри сипалось їй на фартах.

— Арештований, прошу вийти!— суворо наказав Білопенко, і Ткачик, збагнувши, що сталися якісь зміни в ставленні до арештованого, мимоволі здригнувся.

Арештований виповз із будки, сонно мружив очі, чухався, видно, збирався хоч силувати позіхнути, та йому не позіхалося — з того звернення він зрозумів, що опинився над прірвою, але ще сподівався.

— Слухаю...— переступив з ноги на ногу, по черзі розглядав присутніх.

— Пропоную відверто і чистосердно розповісти: хто і з якою метою послав вас, Павло Рисак, до партизанського загону?

Смертельний переляк вигулькнув був із примружених очей Рисака, але відразу ж і згорнувся, сховався під шабатуркою вдаваного спокою і навіть подиву:

— Ще про що запитайте! Ішов до своїх, а трапляєш...— ображено насупивсь, звузив повіки, відвернувся, замовк.

Євдокія Русланівна чиркнула запальничкою, припалила, глибоко вдихнула диму, заговорила ніби сама до себе:

— Звиродніння... Свої люди... Парадокс... Ті, кого вважаєш ворогом, гляди, об'являються спільниками. І це нормально, закономірно. Але як розуміти, коли в минулому своя, єдинокровна по класу тобі людина в грізний час став зрадником,— важко збагнути...

Павло Рисак на те нічичирк, не про нього мовиться.

— Розмотуйте, товаришу Голова, цей клубок, вам і нитка в руки. А ви, Лисак, Рисак, чи як вас, спіймались на гарячому і не думайте, що коли вас, як kota у мішку, привіз фон Тюге до лісу і непоміченого випустив, то й кінці у воду. І в поля, і в лісу, а особливо у людей є очі і вуха...

При згадці про фон Тюге арештований занімів, у нього тепер уже не роблено, а по-справжньому підломились коліна, і він непритомно впав.

До пізнього вечора допитував його прискіпливий і досвідчений прокурор Голова, в свою стихію трапив чоловік. Допитуваний довго мовчав, але, припертий до стінки фактами, змушений був зізнатися в усьому. І якщо й покладав ще на що надію Рисак, то це на ніч, яка мала стати йому спільником і посприяти зухвалій і ризикованій втечі.

Втеча виявилася нездійсненною, і сьогодні ранком мав відбутися суд над зрадником. Капітан Ридаєв, як кожний батько, вважав, що його ще малолітньому синові,— а для всіх батьків навіть сивоголові діти зостаються малолітніми,— навмисне відіслав Спартака по милиці.

— Так що отакі в нас діла,— закіпчпв свою оповідь Спартак, з якої лісник з лісничихою збагнули, що у лісі запахло смаленим.

— Тато веліли переказати, щоб ви краще на якийсь час пішли з дому,— передав під кінець наказ, про який забувся сказати спочатку.

— Оце так милички! — захоплювався, не дослухаючись до перепудженого кудкудакання баби Пріськи: «Ой Гаврилочку, ой що ж тепер буде?»

Схопивши під руки зугарні милці, майстерно вистругані, ще й з прилаштованими подушечками, щоб не муляло під руками, хлопець заспішив до табору. Гаврило провів його з дворища до лісу, що починався відразу ж за піщаною дорогою. Йдучи позаду, наказував хлопцеві переказати командирам, що вони з бабою пильпуватимуть, що до них не так просто підступитися, бо в них сторож...

В цей час надійний сторож при лісовій сторожці, певспуща Жучка, яка в останні дні розхворілася і весь час вилежувалась під ганком, аж заверещала, захлинулася, видно, вже й зовсім забилася під комору.

— Що за морока?— стривожився лісник.

Від сторожки долетіло тривожне:

— Гавриле! Втікай... Несе чортяка...

Озираючись навколо, Гаврило побачив, як сосновим бором, скрадаючись, перескоком від одного стовбура до іншого, наближаються до сторожки чужинці. Гукнув Спартаків:

— Біжи! Біжи, хлопчику, скажи — німці...

Спартак уже й сам збагнув, що трапилося. Міцно тримаючи під рукою милці, які відразу ж почали, мов навмисне, чіплятися за кущі та стовбури дерев, він щодуху, прикликавши на допомогу весь свій спортивний гарт, погалопував до табору.

— Гаврилку, втікай, серце! — волала баба Пріська, рвучи на собі коси, але Гаврило і не думав утікати — він чи й любив свою Пріську отим шаленим людським коханням, але вірність у серці мав лебедину.

— Не бійся, Прісю...— гукнув у відповідь..— Я тут... я іду...

У таборі ніхто відразу не звернув увагу на те, як і в якому стані з'явився Спартак Ридаєв. Сиділи мовчазні, об'єдпані у тісному гурті і якісь поодиначені, неспроможні ані заговорити, ані глянути одне одному в очі, почував

лись так, як завжди почуваються люди після того, коли доводиться здійснити щонайважчий обов'язок, чужий людському еству і розумінню, але необхідний.

Під рукою у Спартака терлися і вибивали дріб новенькі млилиці, вибивали дріб і його молоді зуби. Спартак відразу ж помітив: Лисака не було серед партизанів. Гострий здогад штрикнув у серце — певже?.. Але хто ж... хто насмілився?..

Захеканий спинився коло гурту, не міг без передиху вимовити слова.

— Не вовки за тобою...—спитав Трутець, але не договори́в, бо Спартак вигукнув:

— Ні-імці-і!

Мов різка команда поставила всіх на ноги. Хто відразу ж схопився за зброю, хто затупцював, мов спутаний, хто зблід, хто почервонів.

— Де вони?— першим опам'ятався Ридасв-старший, хоч і він був оглушений неочікуваною звісткою.

Спартак почав оповідати, не знаходячи потрібних слів, підтверджуючи мовлене різкими жестами.

Білоненко скомандував:

— До зброї! Гвинтівки, гранати, пляшки з пальним. Командири — до мене!

Лейтенант Раздолін і Кобозєв, що були майже поруч, виструнчилися.

— Єсть!— козирнув Раздолін.

— Єсть!— відлунилось на вустах Кобозєва.

— Група Кобозєва виходить до сторожки з правого боку, група Раздоліна — з лівого. Я в групі Кобозєва, комісар з вами, Раздолін.

Командири кинулись вилаштовувати у стрій бійців.

— З вами, капітане, Білокор, Вовкодав та Спартак Ридасв.

— А я?— стривожився Ткачик. Як розвідник, він не входив до складу бойової групи.

— З групою Кобозєва...

— Єсть!

Вслід за Ткачиком, як нитка, потяглася Кармен Ярчук. Зіночка Білокор так і вп'ялася розпачливим поглядом у командира, її очі так і кричали: заверніть її, не посылайте з Іванком, пошліть у іншу групу, це ж несправедливо, але командир не побачив того благання. Він уже сперечався з Вовкодав.

— Я з комісаром...

— Ще не вистачало... щоб жіпки...

— Я не жіпка, я партизан...

Білоненко поривно махнув рукою, сама, мовляв, немаленька. І подався вслід за групою Кобозєва, яка уже втягнулась у гущавину, обережно троцюла погами сухе бадилля, гілляччя, толочила серпанчату папороть.

Спартак благально дивився на батька:

— Може, я... може, ви... тут же Зіночка...

Ридаєв-солдат уже ладен був послати вслід наступаючим на ворога єдиного сина, але Ридаєв-батько, як усі батьки в світі, не наважився відпустити у саме пекло сина-недоростка. Він не сказав того, що думав, бо знав, що саме тим найбільше образить сина, можливо, що й назавжди.

— От Зіночка там потрібна... медична допомога...

Зіночка, яка неймовірно страждала, відчуваючи себе несправедливо обійденою, так і стрельпула на капітана променистим зором, аж загорілася вогнем гарячим:

— Правда?

— Біжи, біжи, докторе, твоя легка рука там...

Не договорив, бо думав інше: «Було б щастям, коли б твої ніжні руки не знайшли там діла». Зіночка, на ходу перекидаючи через плече свою торбину з червоним хрестом, мов боячись, що капітан роздумає і заверне назад, бігла лісом, ні до чого не прислухалася, майже нічого не бачила. Може, вперше у житті вона була така щаслива.

XXXVI

Задумана операція була першою із найскладніших, які доводилося будь-коли проводити фон Тюге. Там, у себе вдома, все було просто і легко: одержав наказ, зібрав молодців, оточив названий будинок чи квартиру, звів на бойову парабелума: комуністи та всякі інші добровільно під постріл лізли або ж покірно здіймали руки до неба. На деяких окупованих землях було ще легше: по дорозі, отримавши окреме доручення на простецькі акції, заїжджали у відповідне поселення, а там уже «продукція була спакована», різні більшовицькі комісари та іудеї сиділи під замком або за дротом, бери тепленьких, тягни до готової ями, ні тобі протесту, ні «спроб до втечі», хіба що й вигукне котрийсь із розпачу щось незрозуміле, але фон Тюге криком не візьмеш: у нього око зірке, рука тверда, парабелум безвідмовний.

У Калинові, посівши посаду, на якій, можливо, доведеться і затриматись, фон Тюге, промахнувшись па допиті Качуренка, дозволивши тому, перш ніж виказати своїх спільників, піти у вічність, уперше задумався над тим, що в світі не все дається просто. Тут, на чужині, куди важче здійснити фюрерову теорію: фюреровими руками, розумом і волею мусьть бути кожний мікрофюрер, а відтак і він, фон Тюге, адже ж немарно його удостоїли звання штурмбанфюрера, хоч могли б уже й обершарфю... ху-х, аж у піт кинуло... не дадуть, падлюки. А чи він не старається? Фюрер сказав: «Ми завойуємо світ силою переможного меча». То хіба він, фон Тюге, вкладає того меча хоч на хвилину в піхви? Для фон Тюге війна стала професією. «Хто не здатен робити хоч що-небудь для війни, той повинен бути знищений», — сказав фюрер. І хіба не фон Тюге так невтомно виконує директиву фюрера?

У глибині душі фон Тюге з якогось часу вважав себе покривдженим, хоч у голос про це не обмовився жодного разу, навіть при нападах шаленства.

Розмова з перекипчиком, крєвно зобидженим радянськими порядками, цим... здається, Рішаком, чи як його, пробудила у голові фон Тюге живу думку, наптовхнула його на здійснення операції за власним планом, і він повірив у свою щасливу зорю. Спочатку, правда, сумнівався: а чи доведе цей... Рішак свою роль до кінця, а потім, ближче з ним познайомившись, твердо вирішив: доведе. Хто зрадив один раз, той уже не зупиниться... Цей бауєрський вилупок, не задумавшись, продав свого шефа і повністю видав всю задалегідь організовану банду, отже, йому більше нічого не залишалось у житті, як зраджувати й далі, зраджувати до кінця, аж поки сконає собачою смертю, бо саме такою смертю завершують свій шлях усі зрадники.

План рішучої акції визрів у продовгуватій, як диня, голові фон Тюге не відразу, а після довгих вагань. Рішак той план виклав не відразу, а наптовхував поступово на нього натяками. Чи, мовляв, міг би він, гер Рішак, піти в ліс і проникнути до цих... що звуть себе партизанами?

До гострого нюху фон Тюге вже встиг проникнути хоч і слабенький, але достовірний запах від Гаврилової сторожки, котрийсь із новоявлених поліцаїв, улєсливо заглядаючи в очі, лякливо оглядаючись, напівшепотом натякнув децю про цю сторожку...

Задовго до світанку «фольксваген», переповнений чорномундирниками, рушив з Калинова. За ним похиталась гримотлива з брезентовим покриттям машина, в якій сиділи тилонки сфрейтора Кальта, за нею, трохи поодаль, щоб не ловити пилюки, хитався «опель» фон Тюге, а замикала колону ще одна крита брезентом машина, в кабіні якої, мов квочка на сідалі, вертівся на пружинистому сидінні сам сфрейтор.

Колона повзла повільно, з напівпригашеними фарами, на послаблених і напівприглушених обертах, на околиці лісу зупинилася. Відразу ж у світлі «фольксвагена» з'явилась цибата постать штурмбанфюрера, вдягненого у широкополий плащ на ватиновій підкладці, його тісно оточували чорношнелники. Приглядаючись до карти, яку йому послужливо освітлювало кілька кишенькових ліхтарів, фон Тюге водив товстим пальцем з довгим гострим нігтем по світлих, чорних і зеленх плямах, похрещених і посічених різнокольоровими смужками, довго сопів, потім кинув:

— Здається, тут.

Можна було й не трудитися шефові, але така вже доля стратегів — спочатку по картах докопатись, а потім і перевірити власний висновок свідченнями надійного «язпка»: вертлявий поліцайчик з улесливими очіцями охоче ствердив прогноз штурмбанфюрера, тільки-но той звернувся до нього.

— Тута ж, тута. Оця дорога виводить прямо, а ця в обхід, можна й тією, й оцією виїхати. Тільки ті машини, що з халабудами, не пройдуть оцією, а маленькі — скільки завгодно. З халабудами можуть рухатись прямо, а там трохи взяти убік — і Гаврило...

Тут, на цій розвплці доріг, до них мав вийти Павло Рисак. Вийти за годину-другу до світання, орієнтовно на п'яту-шосту ранку. Була п'ята з хвилинами, тож відсутність потаємного спільника поки що не потривожила шефа СС. Він заповз у машину, наказав вимкнути всі фары, припинити будь-який рух, завмерти кожному на своєму місці. Невдовзі з машин почулося сонне сопіння, а там і голосне харчання та хропіння — солдат звичний поспати і на лезі бритви.

Не спалось і не дрімалось лише фон Тюге, не склеплював сон повік і тим, хто був біля нього. Вияснений зеленим світлом, вмонтований у багажник машини рівномірно вицокував підсвічений годинник, рівномірно вертілася

секундна стрілка, час пепомітно збігав, уже й до шостої підбиралося, а Рисак не подавав знаку. Коли ж перейшло за шосту і стало добиратись до сьомої, фон Тюге занервував, заходив взад-уперед по піщаній стежці, похмуро оглядав застигли у непорушності машини, схожі на закам'янілі статуї доісторичних викопних чудовиськ.

Наступав ранок, на сході зарожевіло, з'явилась над горизонтом вогняна смужка, поверх неї пролягла довжелезна, від одного краю неба до іншого сизувато-темна хмара, ось-ось мало зійти сонце, а цього... Ришака, чи як його, не було.

Фон Тюге лютився. Важка підозра чавила каменем на серце — трапив вовк у ліс та й завив по-вовчому. Не повинно було статися такого, щоб його запідозрили свої, не міг такий пройда не вирватись, не виконати наказу.

Розгніваний фон Тюге часто приймав нелогічні рішення. Цього ж разу, вважає, він діяв найлогічніше, наказавши рушати вперед, оточити лісову сторожку, зловити лісника та силою зброї примусити його показати дорогу до партизанського табору.

Збиваючи щедру росу з сухого бадилля та зжовклого листя кущів, солдати єфрейтора Кальта неждано опинились біля сторожки, а фон Тюге вузькою лісовою дорогою підкотив мало не під самі широко відкриті ворота, міцно збиті із струганого вориння.

Баба Приська як уздріла чужинців, так і завмерла: це смерть прийшла так спозарання. І не злякалась, і не пожалкувала за життям: дяка богові, пожила на світі, хоч і нічого гарного не бачила, окрім лісу, але проклинати долю не стане. Гаврила тільки жаль, зостанеться одинцем, такий безпорадний, такий несміливий, як мала дитина. Та все ж проживе якось серед добрих людей, аби тільки порятувався...

Глянула через вулицю, а чоловік і не подумав утікати, спинився на узліссі, хлопця вже не видати, а Гаврило йому чи вслід дивиться, чи, може, що каже... Зібралася з духом, крикнула, наказала швидше втікати...

А він, нерозумний, — сказано, дитина, — повернувся, навіть не подивувався нічому, думала, що з лякливих, все життя і духу Присьчиного боявся, а тут ніби й не цілились йому прямо в груди, не оточували тісним кільцем. Підбіг, тільки й усього, що говорив про щось незрозуміле, про росу згадав, от тобі, мовляв, і червона роса... Авжеж що червона, стане червоною, коли ці... а он же ще й чорні,

схожі на гайвороння, просто у двір через відкриті ворота сунуть... ці почерввляють, ці покроплять червоною росою все живе і мертве.

Ні, їх не стали стріляти, навіть бити не збиралися, зирили тільки, мов на незнапу лісову дичину, округлими очима чорножупанні, відразу кинулись нишпорити в хаті, в прибудовах все поперевертали, а гракуватий, із страшним білим черепом на чудернацькому кашкеті зупинився перед ними, широко розставив ноги, постьобував по лискучій халяві хлистиком і шкірив зуби. Як вовк, спійманий у кошарі, шкірився. Сам шкірється, а очі холодні, гадючі.

Фон Тюге мовчав, пильно приглядаючись до цих дивовижних істот, роздумував по-філософському: який же мудрий фюрер, коли, навіть не побувавши в цих джунглях, розпізнав ціну цим жалюгідним істотам і рішуче повелів: «Слабких, неповноцінних треба рішуче винищити, світ належить сильним...»

Прибіг захеканий перекладач:

— Штурмбанфюрер і шеф сподівається на вашу добронерядність і поміркованість, на правдиві відповіді і посильну допомогу, що не призведе до небажаних, особливо для вас, наслідків. Шеф цікавиться: чи не заходив у останні дні до вашої господи відомий вам добродій Павло Рисак?

Гаврило з подивом глянув на Прісію, Прісія на Гаврила.

— Рисак, кажете? Ні пішки, ні на рисаках нікого у нас не було, — розважливо заговорив Гаврило, але Пріська навіть у подібній ситуації зосталась Вовчуківною, рішуче відсторонила діда, зачечетала:

— Не до ходи, не до їзди тепер людям, сидимо у лісі двоє негодящих, і ми ні до кого, і до нас ніхто, грибки он гниють, не маслочки там якісь, а боровики такі, як золото, так ні одна душа не збирає, хіба ж хто наважиться?

— Помовч, бабо, — попросив Гаврило, хоч і знав, що стара не проговориться.

— Не було, значить? Водія райвиконкомівського...

— Водія тамтешнього знаємо, — поспішила запевнити Прісія. — Але не було того водія, не приїздив ні на машині, ні на рисаках.

Фон Тюге недовго вагався, знав: правдиве зізнання можна вибити тільки силою. Але в нього виникло ще одне запитання:

— Партизани... Ви знаєте, де вони отаборились?

Присьці відразу потягнуло у горлянку язика, вона збагнула, що у такому ділі слово належало Гаврилові, як-не-як, а віп голова сімейства.

Лісник твердою шкарубкою правцею потягнувся до борода, вичавив із запалених очей щирий подив:

— Про кого, звиняйте, питаєте?

Перекладач довго підбирав слова і фрази, які були б доступними навіть найпримітивнішому розуму, а Гаврило вдавав, що ніяк не збагне, про що йдеться.

— Про людей якихось, чи що, питають?— підказувала осміліла Приська.

— Про людей? Так які ж тут люди?.. Немає ніяких людей... Звір жирує, пташва щебече... мурашка на зиму ховається, а так, щоб хто з людей, то хіба котре з дурного розуму...

Фон Тюге вже бачив, що його вміло і хитро цей недорозвинений унтерменш водить за носа, поступово наливавсь благородним гнівом: нікчемний, він не знає, з ким має справу, він не здогадується, що фон Тюге потрібні відомості вміє вибивати навіть з мертвих.

Його терпець нарешті урвався, і фон Тюге заволав таким голосом, що вороння, яке до цього спокійно розсідалося на старих, роками випробуваних гніздах і ніби прислухалось та приглядалось до того, що говорилось і діялось на широкому подвір'ї лісової сторожки, налякавшись, з шумом шугонуло вгору, завертілося у чорній завії, закаркало тривожно.

Чорноризці схопили Приську за руки, заломили їх за спину, заштовхали її у сінці, запхнули до хати. Гаврило поривавсь їй на поміч, гукав то благально, то гнівно:

— Що ж ви чините? Люди ви чи п'єлюди? Що ж ви знущаетесь зі старої хворої людини, жінки?

Не чули, відтискували бороданя од дверей, з жахом і подивом лісник побачив, як закіптюжив смолоскип на довгій металевій жердці, ще й не встиг збагнути, для чого його розкадили, а вже потягнулося тремтливе полум'я по причілку, сягнуло сніпків, лизнуло їх, обвуглило і закоптило дьогтяно-чорним димом. Оніміло дивився чоловік і не вірив, що те діється насправді, не уві сні, не йп'яв віри, що злежана солома, примащена крутозамішаною глиною, поступиться перед вигинастим вогненным язиком, загориться.

Солома була соломою, вона задиміла, золотими зміями поповзли вогневі язики по покрівлі, все вгору та вгору,

аж до цегляного бовдура, з-під стріхи завалував густий сизий дим, і тільки тепер Гаврило збагнув і повірив, що хата загорілася, вже горить, згорить дощенту і тої страшний вогонь назавжди розлучить його з Прісею, яка була для нього другою половиною життя, якщо не всім життям до останку.

— Звірота! Звірота!— кричав він, вириваючись із залізних рук.— Що ж ви робите? Там же людина жива, людина...

— Веди до партизанів!— кричав йому у саме вухо Петер Халтер.— Веди, бо згорить у вогні твоя Дульціня, а за нею підеш до бога і сам...

Чи й чув ті слова, чи й розумів їх лісник Гаврило, його думки, всі його чуття зійшлися зараз на одному.

Крикнув одне, чи й почуте у тріщанні розбурханої пожежі слово фон Тюге, і чорноризці схопили під руки Гаврила, чекали, що чинитиме опір, а він сам, добровільно, не пішов, а бігцем кинувся у сіни, ще й причипив двері.

Фон Тюге подивовано глипав на палаючу сторожку, це вперше в його багатющій практиці трапилось таке... щоб сам... добровільно, в палаюче пекло. О дикуні, о первісна, недорозвинена раса!..

Саме в цей час і трапилось те, чого не ждав і на що ніяк не розраховував фон Тюге. Правда, він не розгубився і не перелякався, навіть не збентежився, коли почув лункі постріли з гвинтівок та тріскучі вибухи гранат, відразу ж збагнув — ті, кого він так старанно розшукував, заявилися добровільно, полізли, як пацюки, у розставлену пастку. І навіть був порадив, загорівся серцем. Правда, ненадовго, поки не побачив, як смолоскипом палає «фольксваген», як бемцнув, повалений набік, та запалав свічкою його улюблений «опель-капітан».

Бій, як і всі несподівані стрічні бої, розгорівся в одну мить, і, здалося його учасникам, за якусь хвилину закінчився. Бо хоч як дивно, а протягом цієї «хвилини» відбувається так багато карколомних подій, трапляється стільки несподіваного, що дає можливість уже після самого бою, у спогадах тих, хто його пережив, розтягнути ту «хвилину» на цілу вічність.

Як вітром здуло Кальтових тиловиків, вслід за ними відступив і досвідчений єфрейтор, він кричав плаксиво-грізно, наказував зупинитися, лягати намертво.

Із-за палаючих машин долітали поодинокі кулі, дзвякали, цяткували несохплену вогнем стіпу сторожки, ра-

пили ближні дерева. Від крутющого полум'я, чорного і зловісного, що виникає тоді, коли горять фарба, мастило, бензин, пластмасові деталі у машинах, від пожежища на дорозі нагло запалав сосновий бір, дихнув гарячим жаром.

Знищивши транспорт ворога, партизани з групи Раздоліна мимоволі змушені були відступити назад, і зненацька самі були непередбачено відрізані лісовою пожежею, втратили змогу продовжувати навальний наступ.

Фон Тюге помітив це відразу, тому не дуже й налякався, коли побачив, що, прорвавшись через заслін пожежище до того, як вона розпалахкотілася, прямо на нього націленою стрілою мчить велет з розкошланим білим чубом, на ходу посилає кулі і хрипким голосом кличе за собою інших.

Рвучко підняв парабелум, стріляти вмів, майже не цілячись, але рука, не досягнувши потрібної висоти, раптом безсило тіпнула і впала донизу. В ту ж мить і білочубий велет спіткнувся, впав, проорав лобом пісок, витягнувся і затих. Його стрімкий біг перепинив постріл Курта, який уже не раз приходив у час небезпеки на виручку шефові.

Відступивши у ліс, фон Тюге натрапив на розгубленого ефрейтора. Мисливським ножом Курт розпоров рукави плаща та френча, оголив шефові руку, що закривавилась нижче ліктя, вміло бинтував пошкрябину, а фон Тюге лементував:

— Ви ляклива свиня, ефрейторе! Наказую: підіймайте своїх безмозглих ослів, покажіть приклад...

— Ненавчені, гер штурм... уперше в ділі,— виправдовувався Кальт.

Віддалені постріли групи Раздоліна, яка мусила відступити, щоб перегрупуватися, вже не тривожили, і «ненавчені» сміливіше підняли голови, сповзалися на поклик нагороженого ефрейтора, підбадьорені добірною лайкою фон Тюге і, підштовхувані в плечі есесівцями, нерішуче пішли вперед, заскочили на подвір'я палаючої сторожки. І саме в цей час із тилу на них вийшла група Кобозєва і, напевне, була б завдала нищівного удару, коли б частина «ненавчених» не зоставалась на раніше зайнятих позиціях. Впало кілька фашистів, дехто вже й кидав зброю, хапаючись руками за вражені місця, маскуючись поза деревами, безладно відстрілюючись з короткорилих автоматів, побігли у той бік, де їх на дорозі чекала непомічена партизанами машина.

Услід їм стріляли навмання партизани, фашисти, огризаючись, втікали, ліс був переповнений незвичними звуками, свічкою палала сторожка, на всю округу смерділи обгорілі автомобілі, тріщало верхів'ття дерев, червоні язички перестрибували, мов дивовижні оскаженілі звірі, з дерева на дерево, сморід і дим стелилися по землі, тягнулися до неба, виповнювали всі балки та яруги, заповзали в легені, людей душив кашель, бій, власне, давно закінчився, якщо й зривалися постріли, то лише за інерцією, оскільки і для партизанів, і для «ненавчених» ефрейтора Кальта це було перше бойове хрещення, здавалось, що бій ще триває.

Зіночка Білокор ніяк не могла натрапити на групу Кобозєва, їй хотілося швидше розшукати Ткачика, бути біля нього, навіть примирившись із тим, що поруч крутитиметься оката Карменка.

Бій спалахнув несподівано, вона аж заточилася від несподіванки і припала грудьми до землі, та відразу ж і оговталася, зрозуміла, що почалося те найсправжніше, чого всі ждали і потай боялися, але тепер, коли все почалося, їй стало до всього байдуже, знала одне: мусить бути там, бути негайно у самій гушчині того пекла. Звівшись на ноги, випроставшись, рішуче побігла на поклик бою, і першим, кого побачила, був Ванько Ткачик. Він вийшов сам їй назустріч, хитався, як п'яний, схоже, що нічого не чув і не бачив, рухався зигзагами, натикаючись на кущі та дерева, за плечима тримав гвинтівку, а обома руками витирав обличчя. Руки, рукави були геть червоні.— і де тільки назбирав такої рясної калини, і для чого її рвав у такий час?— подумалось Зіночці Білокор.

Обережно і старанно перев'язувала йому голову, піжним доторком бинтувала розкішну, а тепер геть перетворену на кров'яний корж чуприну, шепотіла щось ніжне, заспокійливе, омивала рясними сльозами його закрявлене обличчя.

— Дістав, гад, черкнув по кумполу... Ну, нічого, і їм перепало... Пам'ятатимуть до нових віників...

Лісом, плутаючись у димовій завісі, голосно перегукуючись, пробиралися партизани, виходили з бою.

— Де комісар? Хто бачив комісара?

Ніхто не відповідав на тривожні вигуки Білоненка.

— Раздолін! Лейтенант Раздолін!

— Йде позаду...

— Комісар з ним?

— Напсвне...

Мов з підземелля, долинали до чи то отетерілої від сподіяного, чи ошасливленої близькістю до Ткачика Зіночки Білотор людські голоси, чула їх і не чула, втішалася тим глибоким, материнським почуттям, яке прокинулося в ній, коли підставила Ванькові дуже плече і він так довірливо і по-рідному оперся, а вона подумала, що це єдине плече, на яке він опиратиметься завжди.

Раздолін разом з партизанами своєї групи наблизився до сторожки, обійшов подвір'я — пікого, тільки сухе вистояне дерево тріцало, вже й до вікон добрався вогонь, почипали вони лунко стріляти закопченими шибками, не приступитися. Вже збирались покинути це жахливе місце, йти навздогінці своїм, коли несподівано впали сінешні двері, па порозі захиталася страшна постать, схожа на зведеного на задні лапи ведмедя, за нею шугонуло повісимо диму, гнучкий язик полум'я вдарив у спину, викинув Гаврила за поріг, горів на ньому одяг, курілася, піби ножицями вкорочена, борода, лісник враз забпвся, закачався по піску, чи то свідомо гасив тліючпй одяг, а чи з розначу.

— Убили... убили, падлюки... мою Пріську...

Партизани підскачили, вивільпили збожеволілого від болю та горя Гаврила з тліючого одягу, взяли попід руки, повели далі пекельного пожежища. Йшов покірно, мов паралізований, плував ногами, дивився в землю, бубопів про себе:

— Роса... червона роса... о боже!

XXXVII

Сумував міський майдан у Калинові. Закінчилось коротке бабине літо. Низько клубочилися над землею тумани, схожі на хмари, земля була напосна і перенасичена вологою.

Від двору до двору бігали оскаженілі поліцаї, були налякані, аж очманілі, бо вчора хоч і не всі, а ходили на «акцію», хоч і охороняли Кальтові машини, але, як збгнули опісля, перебували, вважаї, у найнєвигіднішому становищі: а що, коли б не на сторожку, а на них наскочили лісовики? Мов причмелені, прудко перебігали з вулиці на вулицю, заскакували в кожний двір, гупали кулаками а чи костуряками у шибки, надривно кричали:

— Старе й мале — па майдан! За непокору — капут!

Розбагненими вулицями, поміж запатьочених від дощу парканів, попід хатами, які не хотіли дивитися на білий світ, бо засліпило шибки густим потом під низькими хма-

рами, що поступово вивіювались, висівали дрібний водяний пил, неквапом, важко сутулячись, сходилися калинівчани до центру селища, йшли так, як завжди йдуть люди туди, де їх стріне горе, а може, й сама смерть.

Фон Тюге в білосніжній вижній сорочці, у чорних штаних, підтримуваних смугастими шлеями, у лакованих чоботях, невмиваний, з розкуйовдженим волоссям, що ледве прикривало побуряковілу лисину, напівлежав на дивані, лівою рукою підтримував старанно забинтовану правицю, мов дитину, виколихував її, припасувавши на широкую білу пов'язку. Пишався почесною раною, явно пишався нею і вістовий шефа глистовидий Курт, мліла від удаваного горя Гретхен-рудокоса, мало не студила на шефову руку. Тільки Гретхен-попелястій, на якусь годину позиченій штурмбанфюрером в ортскоменданта, ніколи було умлівати, вона мусила трудитись, ловити на прозорий цигарковий папір фрази рапорту, в якому фон Тюге доповідав аж на три адреси: в ляндвірт, до обожнюваного ним верховного шефа СС і... на ім'я самого богоданого фюрера. Правда, чи слід посилати донесення на останню адресу, він сумнівався, але похизуватися перед підлеглими вважав за необхідне.

«Отже, під моїм особистим керівництвом і з моєю особистою участю проведено тотальну акцію по винищенню банди, яка загрожувала порядку і спокою підлеглому мені району. У жорстокому і навальному бою вищеназвана банда була розбита і понижена, лише окремим її учасникам пощастило вислизнути з-під інтенсивного обстрілу і розсіятись. Взято багаті військові трофеї».

Гретхен-попеляста старанно вистукувала, артистично вигинаючи пальчики обох рук, що ледь доторкалися до округлих клавішів машинки, фон Тюге не міг відірвати очей від її витончених сухорлявих рук і трохи не уважно, а тому й незугарно диктував:

«З свого боку, маємо чотирьох забитих на смерть, більше десятка пораних. З мого боку, особисто знищено до десятка бандитів, більше не було змоги, бо ворожка куля навиліт прострелила мені праву руку, що, однак, не завадило мені особисто і до кінця керувати боєм і щасливо його завершити. Мій особистий транспорт, так само як і транспорт спецгрупи СС, попищений противником, і я уклібно прошу...»

Фон Тюге не соромився просити, бо вважав, що після такої напрочуд вдалої акції мав на те право, так само як

мав повну підставу сподіватися на високе підвищення та нагороду.

Відстукала старанно Гретхен-попеляста і фразу про те, що особисто штурмбанфюрером наказано провести масове опізнавання місцевим населенням трупів забитих партизанів з тим, щоб піддати належному покаранню їхні сім'ї.

Замість підпису, оскільки правиця в шефа покоїлась на марлевій підв'язці, закрасувався відбиток особистого вказівного пальця, про що було й відзначено в спеціальній приписці.

Фон Тюге був небагатослівний і суворий, точнісінько такий, яким і палезало бути йому, безпосередньому організатору, натхненнику і герою незнаної битви біля лісової сторожки. Він і тільки він вирішив успіх справи. Всюдисущий, невтомний, передбачливий, складений від голови до п'ят з високопробної хоробрості та відваги, що межує з фантастикою.

— Свиня... Жирна баварська свиня...— крізь зуби ганив фон Тюге не такого вже й відгуляного на фюрерових харчах єфрейтора Кальта.

— Сам він і вся його боса команда, як зайці, відразу ж показали куці хвостики,— цідив густий отруйний сарказм фон Тюге, а його уважні слухачі Курт та дві Гретхен посміювались досить стримано, бо ще не до кінця збагнули, як саме їм реагувати на той сарказм: їдким смішком а чи заливчастим, безтурботним реготом.

— Дубина ляклива,— мружив очі шеф есесівців,— бач, вони в нього «ненавчені», «тилові»... тилові пацюки... Я навчу... навчу і їх, і єфрейтора, як гідно служити фюрерові і фатерлянду...

Фон Тюге так і свербіло вибалакатись, аби позбутися тих думок і почуттів, які його аж розпирали.

Гретхен-рудокоса, продовжуючи студити рану лицаря, грайливо-болісно заломила бровенята, вередливо надула губки:

— Ну, Руді, ну, любий... Не будь такий жорстокий... Ти не завжди справедливий...

— Я несправедливий?— грізно округлив очі.

— Прицаймні у ставленні до єфрейтора. Він такий смішний... такий безпорадний...

— Як і всяка боягузлива тварина...— крізь зуби подав голос Курт, сказав і запитально блимнув на шефа: влад чи не влад?

— Ні, ви звернули увагу,— переможно оглянула присутніх Гретхен-рудокоса,— ви помітили, як він сидить за столом? Як тримає виделку? Він нею орудує, як... як...

— Як невихований папуас...— докінчив фон Тюге.— І я його все одно провчу і навчу, як поводитись у бою...

В двері постукали, Курт вислизнув з кімнати, за мить повернувся з державним пакетом у руках.

«Розкрити?..» — не голосом, а очима запитав.

Фон Тюге сів на дивані. Лівою тримав шелесткий папір. Примруженим оком зиркнув на написане, враз округлив очі, почервонів чи то від гніву, чи від вдовolenня.

— Курт! Пакуватись! Гретхен, збиратись!

— Я не розумію, любий...

— Переміщення. Нове призначення...

Посеред калинівського майдану, на зруйнованому цегляному постаменті, з якого у свій час, викинувши вперед руку, кликав до прогресу і правди калинівчан Ленін, покладали Юлія Цезаря, а точніше те, що залишилося від мудрого і ніжного вчителя, невтомного популяризатора серед підростаючих калинівців давноминулої мудрості, діянь цілих давно зниклих народів.

У безсмертну і захоплюючу казку, яка теж, можливо, оживе коли-небудь серед далеких нащадків, тепер переходив він сам, переходив назавжди.

Мов древньогрецький воїн, його улюбленець Гектор, сміливо рвонувся у бій Юлій Лан, тільки не мечем-кладунцем вражав ворога, а з карабіпа, не зважив, що не було на ньому золотосяйного, викутого самими богами, вбрання, ані щита, злітованого з десятка бичачих шкур, ані шолома непробивного, ані нагрудника, литого з благородного металу, що рятував би від ворожих ударів гаряче серце. Забув, видно, Юлій Лан і про те, що таке захисне убрання не порятувало навіть Гектора від ворожого ратища, пронизало воно і броньовану сорочку, і ребра міцні проломило, наскрізь прошило груди біля самого серця.

Був грізний і страшний для ворога у своєму священному гвіві й пориві, не думав про небезпеку і не уник її.

Низько схиливши голови, йшли калинівчани повз виставленого напоказ Юлія Юлійовича Лана, улюбленого Юлія Цезаря, з острахом дивилися на загострений смертю орлиний профіль, на воскові руки. Сіялась мжичкою дрібними росинками кропила чоло і скроні, щоки і під-

боріддя загиблого, краплинами збиралася в очних ямах, струменіла по щоці, стікала за комір виношеної, знайомої всьому Калинову сатинової сорочки. На сіренькому, забрудненому у пісок та багнюку учителевому піджаку, на грудях лежала великими краплинами роса, і була та роса не звичайною, а червоною.

Збоку, майже поруч із загиблим, стовбичив у оточенні поліцаїв та чорноризців Петер Хаптер, час від часу вигукував:

— Приглядайтесь пильніше! Хто розпізнав, кому належить цей труп, виходьте.

Люди йшли повільно, насурмлено, спідлоба кидали погляд на забитого, подумки віддавали йому честь і шану, прощались назавжди. І ніхто, жоден з калинівчан не відійшов убік, ніхто не признався, що впізнав свого недавнього улюбленця.

Останнім довго і зусібіч розглядав загиблого бургомістр Софрор Чалапко. Хаптер допитувався: пу хто? А він усе мовчав, усе придивлявся.

— Хіба це не вчитель, хіба не Лан?— підказував Хаптер.

— Не знаю, що й думати...— шкріб мокре, неголене підборіддя помітно зістарілий за останній час бургомістр Чалапко.— Знав я учителя... Непомітний, середнього росту чоловічок... правда, білявий... А це якийсь... велет, ніби й не із людського коліна. Достовірно ствердить не можу...

Веліли окупанти цілий тиждень не прибирати з майдану тіло забитого. Але вже другої ночі хтось невідомий викрав останки вчителя, поховав десь потай і, схоже, невдовзі й сам пішов із життя, що в той час було цілком імовірним, бо вже ніколи і ніхто не знав і не дізнається, де місце вічного спочинку скромного Юлія Цезаря, безстрашного і самовідданого партизанського комісара...

* * *

Того ж дня партизани Білоненка полишали тимчасовий табір. Старанно розібрали велику буду, поламали кілька дрібніших, спалили те, що треба було спалити. Були мовчазні і зосереджені, хоч і вважали себе переможцями, подумки пишалися тим, що всього двома десятками витурили з лісу зграю окупантів та ще й завдали їм помітних втрат, але причини для торжества все одно не було — втратили комісара, троє трапило під опіку Зіночки Білотор, правда, поранило, їх легко, хіба що старий Гаврило

лякав своїми водянками та опіками, якими покрилися все лице та руки.

Посиділи востаннє, як годиться, на вже обжитих колодках, розпрощалися з тимчасовим притулком, стали на ноги, рушили в дорогу, розуміючи, що відтепер у них не буде постійного пристаповища, перекидатиме їх партизанська доля з одного місця на інше, зате стануть вони відтепер грізною силою.

Перед вів Роман Яремович Білоненко, охрещений вогнем командир, визнаний ватажок, якому можна було спокійно вручати власну долю, не загадуючи наперед того, якою вона буде.

За ним незвично шкутильгав на старанно і вміло відшліфованих руках діда Гаврила милиця капітан Ридаєв — він був щасливий, бо, нарешті, став хоч і на болоті, але власні ноги. Поруч з ним ішов син.

Зіночка Білокор під пильним оком тримала Ванька Ткачика, прозваного добродушним Спартаком та насмішкуватою Кармен Гансом. Його голова була геть закутана, тільки ніс стирчав та очі блищали.

А Євдокія Русланівна це впочі рушпля стежками, лише їй відомими, і не захотіла з собою взяти нікого, навіть певтомної Кармен, можливо, тільки тому, що збагнула — тій було не до розвідки.

Розтягнувся партизанський ланцюжок, понад двадцятєро їх пропшувало лісом, а це вже сила, це вже загін, і, головне, обстріляний, висвячений нищівним вогнем.

Позаду не йшов, а плив лісник, боязковито обходячи кожний кущ, сторожко пильнував, щоб не зачепитися обпеченими руками за гілку. Зіночка пропонувала йому забитувати руки та лице, але Гаврило був потомственным лісовиком, у лісі йому були підвладні всі дерева, звірі і трави, отож він добре знав, що і від чого допомагає, трав'яними соками, рідиною, вивареною з коренів, самотужки тамував нестерпний біль. Весь час приглядався до лісу, ніби чогось шукав, бубонів сам до себе:

— Унала роса... на весь світ... на люд... червона роса...

Клубочились осінні тумани, і хмари хилили верхів'я дерев, мжичило, воложилося листя на деревах, пабухали стовбури, і ще нижче хилилися лісові трави.

Росичка, росинка, роса... Народжується вона потаємно опісля парких вечорів прохолодними ранками. Внаслідок піким не баченого таїнства народжується одна, друга, потім третя намистинка. Та ледь забринить ранок, ледь спа-

лагне барвиста зоря на сході, а перші промені засвітять у неозорій височині сріблясті кучугури хмар, упаде рясна роса на кожне стебло, на всяку бадилінку, захитаються на кінчику кожного листочка росинки, повиснуть на кожній сережці берези та сосновій голці, і де б ти не був, як би не ховався, а тебе вони знайдуть.

Чи не так воно трапилось і в час лихоліття людського? Спочатку, наче окремі росинки, першими-найпершими з'явилися кілька оцих найвідважніших у тихому та безпечному лісі. Пролетить на швидких крилах час, пролянуть роки, відійдуть у вічність тисяча днів і ночей, і може, ці ~~перші-найперші~~ росинки першими й опадуть, можливо, що жодного з тих, хто оце зараз ступає лісовою стежкою, не зостанеться в живих, може, ніхто з них не доживе до переможного дня, але так само, як на зміну першим-найпершим росинкам, що упадуть на землю, народяться нові, і буде їх безліч, так на зміну цим пебагатьом з часом прийдуть сотні і тисячі, і роситиметься земля і вдень і вночі, спраглими, змученими і змордованими **вустами** питиме вологу. Вона прийматиме у своє всеплодюше і безсмертне лоно кожну росинку, впиватиметься червоною росою, народити яку може лише справжня людина, та сама людина, яка кожної хвилини готова в ім'я вселюдського щастя віддати свою кров по краплині, віддати краплину за краплиною...

Ворзель, 1980 р.

